

Uniwersytet Rzeszowski
Kolegium Nauk Humanistycznych

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 4(17)/2020

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2020

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski), Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski), Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze), Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Jozef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo), Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt), Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Henrietta NAGY (Tomori Pál College), Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Jurij PACZKOWSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki)

REDAKTORZY TEMATYCZNI:

Krzysztof BOCHENEK (filozofia), Tomasz BOCHNAK (archeologia), Andrzej BONUSIAK (historia), Edyta CZOP (historia), Witold JEDYNAK (praca socjalna), Hubert KOTARSKI (socjologia), Beata LORENS (historia), Paweł Sierżęga (historia), Katarzyna TRYBAŁA-ZAWIŚLAK (archeologia), Krzysztof ŻARNA (nauki o polityce)

ADRES REDAKCJI:

Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2020

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 11 ark. druk. 11,5, zlec. red.122/2020
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

KATARZYNA CHMIELEWSKA Patientia et misericordia, poena et signum. The picture of a diseased person and the disease in Mediaeval narrative sources	5
WIOLETTA ZAWITKOWSKA Dokument króla Władysława III dla kościoła w Giedlarowej z 1439 r. jako przykład średniowiecznego fałszyfikatu	17
ANNA MADEJ Struktura demograficzna powiatu bialskiego w latach międzywojennych	32
ALEKSANDER SMOLIŃSKI „Czerwona konnica”. Stan organizacyjny kawalerii RKKA od połowy lat trzydzie- stych do momentu wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r.	52
JAROSŁAW DYBEK Powstanie kawalerii SS Totenkopf i jej rola w niemieckiej polityce okupacyj- nej na ziemiach polskich w latach 1939–1941	72
HANNA WÓJCIK-LAGAN „Historia i Nauka o Konstytucji” (1953–1957) – egzemplifikacja czasu histo- rycznego. Aspekty polityczne, metodologiczne i edukacyjne	89
MAGDALENA LACHOWICZ, AGNIESZKA SMÓLCZYŃSKA-WIECHETEK Nowe pokolenie dysydentów? Sytuacja obrońców praw człowieka i LGBT w Rosji – perspektywa współczesna	110
MUHAMMAD FADLAN, RISMA MARGARETHA SINAGA Social action in Suroan tradition in Javanese Society	133
VASYL MARUSHCHAK Doświadczenie przeszłości a współczesny wizerunek marki Nowego Jorku i Singapuru. Analiza porównawcza	149
SHARAF REHMAN Management and communication practices in Singapore: lessons from a model economy	165
Wykaz recenzentów nr 1(14)/2020–4(17)/2020	184

Katarzyna Chmielewska¹

Patientia et misericordia, poena et signum. The picture of a diseased person and the disease in Mediaeval narrative sources

Abstract

The article presents the manner of showing disease and the suffering of a person by Mediaeval narrative sources. The basis for the article are various national chronicles, monastic historiography and hagiography written in the Middle Ages. The analysed works are the lives of Saint Kinga of Poland, Anne of Bohemia, Salomea of Poland and Saint Francis of Assisi, three monastic chronicles written by canons regulars in the monasteries in Kłodzko, Żagań and Wrocław, and chronicles describing the Polish history by Gallus Anonymus, Jan Długosz and Jan of Czarnków. The author describes the attitude of the society towards the ill person and the attitude of the ill towards their suffering. The article presents also the description of disease and the attempt (or the lack of attempt) to provide medical causes of the illnesses. The indication of pathogenesis of the disease is very rare in the medieaval narrative sources. The authors of these works often appeal to God in this matter, they look for an explanation in the Lord's wrath or divine providence. The author of the article shows the differences in presenting the disease in the sources given in the article depending on the kind of works and its purposes.

Key words: Middle Ages, diseases, historiography, hagiography, Mediaeval sources

Introduction

Knowledge of the past is drawn from historical sources and written sources constitute the major part of them. The characteristics of source

¹ Dr hab. Katarzyna Chmielewska, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie, al. Armii Krajowej 36a, 42-200 Częstochowa, e-mail: k.chmielewska@ujd.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-0713-3805.

materials usually determine the shape of the world that an author presented in his relation. The picture of the past portrayed in documents, lists and records is different than in texts with a plot and a narration presenting the events in a particular chronological order. Facts, deeds and characters are described in historical narrative sources. It is not a rough message of places, dates and names. These texts are literary works in which authors comment on reality and create their story according to their beliefs, needs and intentions (Kürbis 1994: 268–276, Cetwiński 2008: 45–52). The aim of the article is the analysis of the method of presenting disease in such texts. The author intends to answer the question if the genre of the narrative source influences the method in which this theme is displayed by authors. The question is whether suffering caused by disease is an important element of narration or it changes the perception of the historical source. The aspect of presenting the image of an ill person and a disease is worth taking a look at with the remarks given above.

Poena et signum – diseases as a sign from God for punishment for sins

In his *Chronicle* Gallus Anonymous mentions the infertility of the Polish ruler Władysław I Herman and his wife Judith. The duke and duchess tried at length to have a baby without result. The Gaul describes the despair of the couple caused by the lack of a child in detail. The whole court and dignitaries were worried about the duchess's infertility as well. It was only God's intervention that healed the duke and his wife. The couple fasted for a long time, prayed to God and gave generous alms to the needy in order to receive God's forgiveness. They managed to do so after the advice given by one of the bishops to send envoys with generous donations to the St. Giles monastery in France. At that time in Europe, Saint Giles was known as the patron of sterile women, who – thanks to intercession with God – were able to receive the gift of maternity. The monks in the monastery received the gifts, fasted for three days and prayed for Władysław and Judith. The monks' actions were so effective that the envoys did not leave Provence, and the duchess in Poland fell pregnant. (*Galli Anonymi* 1954: 56–59) We can see that Bolesław III Wrymouth, an important figure for the chronicler, was brought into the world in extraordinary conditions. Infertility – the illness of duchess Judith – is also the pretext for an occurrence of God's power and the emphasis of the Bolesław's special place in Polish history.

Illness, especially sudden and unexpected, is often presented as God's retribution in Mediaeval works. God wants to punish sinners, show them that they should change their lives or protect other Christians from their behaviour. (Brzeziński 1988: 143–148; Szumowski 2008: 203–208)

In the late Middle Ages in Wrocław *Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena* was written. It presents the history of the monastery of Canons Regular who settled there. One of the abbots described in this work, Piotr Czartewicz was not positively judged by the chronicler. He is presented negatively, as an impulsive and quarrelsome man. (*Chronica abbatum* 1839: 214–215) Czartewicz must have resigned his position because of the conflict between him and the convent. The resignation did not solve the conflict. Piotr was about to visit the papal curia when, as the chronicler writes: „[...] ex permissione divina in infirmaria subito apoplexia eum tetigit.” (*Chronica abbatum* 1839: 216) The chronicler is visibly delighted by this fact. He claims that the well-connected, educated and eloquent abbot might incur large losses for the monastery if he managed to arrive in Rome.

The chronicle of Jan of Czarnków from the fourteenth century mentions the illness of the bishop from Poznań – Mikołaj of Kórnik. The bishop is presented in a bad light – as an evil, quarrelsome and dishonest man (*Joannis de Czarnkow* 1872: 707–709, 711–712). The man with such characteristics, especially as a shepherd, must have taken the consequences of his behaviour into account. According to the chronicler, God was the one who punished the bishop. He sent down an illness to these parts of his body he used for sins, and, as Jan of Czarnków says: “Et sicut duobus membris illicita inuerecunde perpetrabat, ita in eisdem fuit usque ad mortem miserabiliter ultione divina punitus, ut infra patebit. Nam peccatum fornicatorium et praecipue deflorationes virginum non vitabat, ideo morbo cancris fuit tactus; et quia pronus et loquax in prolatione illicitorum extitit, idcirco in lingua et gutture ulcerationes fuit passus in tantum, proud dicitur, quod ante mortem cuam vix loqui seu potum potuit diglutire nec os claudere poterat.” (*Joannis de Czarnkow*, 1872: 709).

The behaviour of the Pomeranians described in Wincenty Kadłubek's *Chronica Polonorum* (*Magistri Vincentii* 1994: 95–96) and later repeated similarly by Długosz (*Ioannis Dlugossii* 1970: 231–233) was treated also as a punishment for sins. The Pomeranians were reluctant to the Christian religion forced on them and tried to kidnap the Gniezno archbishop Michał, profaned a house of God and stole liturgical vessels. The Lord of Revenge – Dominus ultionum - as chronicler writes

(*Magistri Vincenti* 1994: 96), sent the attack of fury on them. The Pomeranian warriors and their families wallowed on the ground, injured and tried to kill themselves or their company. The situation lasted until they realized their faults and the reason for the sent illness. Wincenty Kadłubek leaves the reader in no doubt that it was a punishment: “Tamque diu uexati sunt, donec supplicii causa intellecta et sancta sanctorum cim omni surellectile pontifici remittuntur et quantam ad diocete poposcerant pecunie quantitatem uiolate mulctam immunitatis policentur”. The fury left only when they returned the vessels, committed to provide compensation for the losses and became zealous Christians.

God intervened also in the case of Martin Rinckenberg, the abbot in the monastery of Canons Regular in Żagań. The abbot Martin was an educated man and properly administered the property. However, he had many flaws – he led a secular lifestyle, he did not avoid alcohol, and, unacceptably for the chronicler, the company of women. He gave a bad example to his subordinates and made the monastery infamous. Brethren tried to affect the superior and change his behaviour into the life of a clergyman. It had no effect. Only God’s intervention brought the change. One night, Rinckenberg had a stroke – the chronicler defines it as: “gravissimum fluxum, quem guttam vel apoplexiam” (*Catalogus abbatum* 1835: 388). As a result, the abbot had a paralysis in almost half of his body and difficulties with speech. He did not cease to be clever. The intervention of medics and a long rehabilitation allowed Martin to regain partial fitness. He was able to walk by himself but he used only his left hand to eat and write. He lived in this condition for six more years. The chronicler claims that “fuit hoc pyo flagello, haut dubium divinitus sibi dato”. (*Catalogus abbatum* 1835: 388) The abbot’s behaviour changed immeasurably following his stroke. He still was impulsive and impatient, but he forewent secular pleasures, avoided women, he restrained food and drinks. He dedicated his life completely to medical studies, which he had began to study earlier, with the profit for himself and others. He regained his good name. The illness made its point – it helped Martin to change his behaviour and live properly.

The sudden and mysterious illness of the bishop of Ostia and Velletri, Rinaldo di Conti, later the pope Alexander IV, was also a sign. Jan Długosz, extrapolating from the life of Saint Stanislaus (*Vita sancti Stanislai* 1884: 434–436), writes the efforts of the Polish episcopate to canonise the bishop Stanisław of Szczepanów in his monumental work *Anales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* (*Ioannis Dlugossii* 1975: 82–85). All necessary documents were collected, prepared and sent with envoys to Roman Curia. The issue seemed clear, as the members of

board assured. However, the cardinal Rinaldo opposed the canonisation, saying that such a great and gifted-with-grace martyr should have been widely known in the world. And because he knew nothing about the Stanisław, the story probably was not true. Other cardinals and Pope Innocent IV agreed to his opinion. Envoys did not know what to do next. God and the future saint helped. Unexpectedly, bishop Rinaldo, the main opponent, suffered from a sudden and life-threatening illness. Doctors did not forecast a long life for the bishop. One night, Stanisław of Szczepanów appeared to him in pontifical clothes and the light of glory. Stanisław scolded Rinaldo, explained himself and ordered him to visit the pope and ask for a canonisation. Stanisław assured Rinaldo that we would recover soon. During the same night the bishop stood up on his own, mounted a horse, rode to the papal court and convinced His Holiness of the heroism of the future saint's virtues. (*Ioannis Długossii* 1975: 85).

Patientia et misericordia – diseases as an opportunity to show mercy and patience

Diseases give a chance in the historical work to present the personal attitude of the clergyman or future saint not only towards their own illness, but also towards the suffering of others. The illness provides the occasion to show mercy and patience. In the Żagań chronicle discussed above there was the description of the case of a monk Zachary (*Catalogus abbatum* 1835: 207). He fell so unluckily that his leg was seriously injured. He spent 10 weeks in bed unable to move from side to side. He could not eat or drink anything without the help of others. At one point, his broken leg started to stink and rot. Despite all the inconveniences, he did not act like Job, he did not sin or swear at God. He did not complain about his health, but he blessed God with his tongue and heart, as the chronicler claims. The readers do not know how the illness of Zachary ends. The Żagań chronicle does not describe his later story or health. It was not important for the chronicler. The important part was the edifying didactic example of the monk. The author says that the monk was a great example for others and that was the reason of mentioning him in the chronicle. He wanted to show the readers how much patience they should have during their illness - "Meruit frater ille in exemplum aliorum de eo in hiis scriptis specialem fieri memoriam propter ejus pacienciam singularem".

In the *Cronica monasterii canonicorum regularium (s. Augustini) in Glac* there is a fragment of the letters of one of the monastery's superi-

ors – the provost Piotr. Piotr in his letter to monastery in Kostomlaty mentions a worsening of his long-term illness. The provost's legs made him suffer, they often swelled and obstructed walking. More recently, his problem increased, he could not put on shoes or stockings or even walk. The chronicler compares the hurting provost to king Asa of Judah, who suffered from a similar problem. Asa, as the chronicler reminds using quotations from the Bible, did not look for God but for doctors (*Biblia Sacra*: 2 Chr 16.12). Whereas Piotr searched for help from God only, while bearing the pain patiently and piously. The chronicler quotes the next fragment of the provost's letter. Piotr trusts God in his pain and asks his brethren to pray for him. The chronicler underlines *exemplum paciencie* of the provost and his submission to God's will (*Cronica monasterii* 2003: 11–12).

Others, who patiently bore their illnesses, were the saints described in chronicles and hagiography. Saint Clare, as Thomas of Celano writes, accepted her illness with admirable virtue for almost 30 years. She did not complain during that time (*Legenda sanctae Clarae* 1995: 2437). Saint Salomea, the wife of Hungarian king Coloman, as the hagiographer claims: “In ipsa autem infirmitate pacientissima fuit, nec causa alicuius poterat ad iracundiam provocari” – during her illness, she was amazingly patient and nothing could make her lose her balance (*Vita sanctae Salomeae* 1884: 780). Saint Francis of Assisi, the man of faint health, was described by St. Bonaventure as a persistent and patient man during illness (Bonaventura 1886: 310–311).

Religious people and future saints described in chronicles and hagiography not only were patient and humble, but also merciful. Devout women from Mediaeval literature were full of mercy. Some of them loved to take care of ill patients. For example, Jadwiga, the wife of Silesian duke Henry the Bearded, according to her hagiographer, tried to put Christ's words “estote misericordes” (*Biblia Sacra*: Luke 6, 36) in life. She cared about the lepers, she sent them money and food many times. The biographer uses the quotation from the Gospel of Matthew: “infirmus fui et visitastis me” (*Biblia Sacra*: Matt 25, 36), which guided Jadwiga through her life. She visited the ill herself, she always had time, gifts and good words for them. She sent servants with gifts to places she was not able to visit herself. The author emphasizes that Jadwiga was very delicate and sympathetic towards the ill people, she never left them without the care and help (*Vita sanctae Hedwigis* 1884: 543–545).

Similar to St. Jadwiga was her daughter-in-law, the duchess Anna. Hagiographic sources mention her establishing a hospital, equipping it and demonstrating a loving personal care for the ill. The reader can

find out that the decrepit duchess did not stop her help even when she was no longer able to walk. She ordered to carry her to the patients, who she nursed and vested with necessities. (*Vita Annae* 1844: 658–659). Saint Kinga of Poland, the wife of Bolesław V the Chaste, lovingly took care of patients and lepers, nursed them and dressed their wounds herself. Nothing could have discouraged her from visits to lepers, not even the perfidy of Satan who, in the shape of a pack of dogs, tried to stop her from her good deeds (*Vita et miracula* 1884: 692–693).

Jan Długosz also wrote about the need for mercy for the ill. In his *Annales*, in the section of the year 1412 he described the case of a Cracow bishop Piotr Wysz who fell seriously ill and had the symptoms of insanity. The king Władysław Jagiełło decided to move the bishop from the capital to a diocese in Poznan which was less prestigious. The anti-pope John XXIII (Baldassare Cossa) published the bull to confirm the transfer of the bishop. The chronicler claims that this situation caused indignation in the country, especially in clergy. The interference of the king in the Church positions was criticized by the chronicler. Długosz was particularly outraged with the treatment of an ill person by the Catholic king. Moreover, the ill person – in this case the bishop Wysz – was a good person and a man of merit of the country, so he should have been treated with the clemency and mercy (Klimecka 1997: 64). The chronicler believed that the bishop, even in a state of insanity, had the right to care and mercy (*Ioannis Dlugossii* 2001: 208–210).

Conclusions

In the Mediaeval narrative sources there are few fragments about the explanation of the pathogenesis of diseases known today. It does not mean that people of those days did not try to explain and understand the reasons of diseases and find the cure. However, that was what medical treatises and formularies were for. In the narrative texts the authors often connected diseases with sin and they believed God was the most important doctor. (Witek 1979: 235–236). They connected this with the incredible influence the Creator has on the fate of the world and people – the divine Providence „*providentia divina*” or „*providentia Dei*”. (Słomka 2002: 610–612). In Christian theology the term of the divine Providence always have contained the care of God over everything he created, so the loving watching over every creature and the guidance into the intended aim in every detail of their lives and actions (Bartnik 200: 136–160). The Mediaeval people did not have sufficient knowledge

about the laws of nature, they were not able to understand many rules of the universe. The world surrounding them, full of incomprehensible phenomena was perceived as a place impossible to understand, dangerous and threatening. The Creator gives his grace to the pious and punishes sinners. The miseries, plagues and diseases are the consequences of sins. However, a religious person could rely on God's help and care and trust their life in God's hands. (Le Goff 2008; Vauchez 1996: 44–46)

The examples of this opinion can be found in the works of the authors mentioned above. It is seen especially in the writings of Jan Długosz. The history written according to him was not only about the description of past events but also about preaching God's glory. God decides people's lives, provides the loving care and punishes strictly for their maleficence. (Borkowska 1983: 33–35; Koczerska 1971: 113–116)

Illness has a role to play in the world created by God and described by the chronicler. The way of presenting the illness was different depending on the purpose and the kind of writing. *Patientia et misericordia, poena et signum* – patience and mercy, punishment and sign – these are the terms which define the most frequent functions of diseases in the medieval narrative pieces. *Gesta principum Polonorum* by Gallus Anonymus has some features of *gesta*, which means it describes the characters' actions and deeds worth documenting (Skibiński 2009: 23–27). The foreground character in Gaul's story is the Polish prince Bolesław Wrymouth who is presented as the bravest ruler and the saviour of the country. The hero presented like this could not have been born in an ordinary way. His birth was a miracle. The infertility of the duchess Judith became a means of the aggrandisement of Bolesław, God's confirmation of his importance and greatness. This is also an example of divine Providence.

The task of monastic chronicles was to present the glorious history of its monastery and describe the reforms and emphasize their positive effects (Proksch 1994: 24–30). The chronicles were created for the use of the monastery. The residents of monasteries, monks and, first of all, superiors were supposed to be their future readers (Mrozowicz 2005: 91–101). The superiors should get the most benefits from the careful reading as it was an extremely helpful tool in managing the monastery. The aim of this kind of writing was, besides noting the changing financial position, showing the right way of behaviour, helpful advice and tips (Chmielewska 2015: 76–80). The chronicles, according to the words of the author of a chronicle, should be a collection of examples, based on which the readers should choose and follow the lives and good deeds of the monks and leave the example of bad lives and deeds – „[...]studeant

successores abbates, spreta vita malorum, bonorum vitam et actus fideliter imitari” (*Chronica abbatum* 1839: 156). A patient bearing a disease and its ailments is an example of the right behaviour and should be followed by all the residents of the monastery. The illness sent in the right moment by God on the bad inferior protected the whole congregation from the greater danger and misfortunes. Moreover, it was a clear sign which abbot’s actions were touched by the divine punishment and, as a result, which actions should be avoided.

Mediaeval hagiography and legends about the saints written in the thirteenth and fourteenth centuries presented the saint as an excellent example of evangelical life and the following of Christ’s teachings. The set of virtues of a future saint was usually conventional. (Dunin-Wąsowicz 1997: 98–99; Frost 1994: 69–79; Vauchez 2000: 401–428) Also his or her actions were conventional – helping the poor and the suffering. Every Mediaeval description of saint’s life contained fragments about acts of mercy. These are the typical motifs in the hagiography of this time. The aim of most biographies was not the truth but describing the person and actions of the saint which was supposed to increase piety and individual cult. Therefore, the enduring bearing of the illness and pain, humble surrender to the God’s will, and the deeds of mercy, such as helping the poor and suffering, were among the tasks ascribed to medieval hagiography.

The description of disease is the important element of the chronicler’s of hagiographer’s narration. The attitude towards illness and the actions taken in its presence emphasise both positive and negative character traits. We do not know if the events and people presented were the same in reality as in the writings. What we do know is that this is how they should be (Cetwiński 2001: 134; 2002: 130). It is worth quoting the words of the well-known Mediaeval literature researcher Clive Staples Lewis: “It follows that the distinction between history and fiction cannot, in its modern clarity, be applied to medieval books or to the spirit in which they were read.” (Lewis 1964: 179).

Bibliography

- Bartnik C., 2000, *Dogmatyka katolicka*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, 2007; eds R. Weber, R. Gryson. <http://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/biblia-sacra-vulgata/lesen-im-bibeltext> (dostęp: 14.08.2020).

- Bonaventura (St.), 1868, *Legenda Major Sancti Francisci* [in:] *Sancti Bonaventurae Opera omnia*, vol. 14, ed. A. Ch. Peltier, L. Vivès, Parisiis.
- Borkowska U., 1983, *Treści ideowe w dziełach Jana Długosza. Kościół i świat poza Kościołem*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Brzeziński T., 1988, *Rozwój poglądów na istotę choroby* [in:] *Historia medycyny*, ed. T. Brzeziński, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa.
- Catalogus abbatum Saganensium*, 1835, ed. G. A. Stenzel [in:] *Scriptores Rerum Silesiacarum*, vol. 1, ed. G.A. Stenzel, Breslau.
- Cetwiński M., 2001, *Święta Jadwiga – patronka Śląska* [in:] *Śląski tygiel. Studia z dziejów polskiego średniowiecza*, M. Cetwiński, Wydawnictwo WSP w Częstochowie, Częstochowa.
- Cetwiński M., 2002, *Między historią a poezją: Walory edukacyjne śląskich kronik* [in:] *Kultura edukacyjna na Górnym Śląsku*, ed. A. Barciak, Societas Scientiis Favendis Silesiae Superioris – Instytut Górnos Śląski, Katowice.
- Cetwiński M., 2008, *Historia i polityka. Teoria i praktyka mediewistyki na przykładzie badań dziejów Śląska*, Avalon, Warszawa.
- Chmielewska K., 2015, *Klasztor i jego problemy w średniowiecznych śląskich i kłodzkich kronikach kanoników regularnych*, Wydawnictwo AJD w Częstochowie, Częstochowa.
- Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, 1839, ed. G.A. Stenzel [in:] *Scriptores Rerum Silesiacarum*, vol. 2, ed. G.A. Stenzel, Breslau.
- Cronica monasterii canonicorum regularium (s. Augustini) in Glacz*, 2003, ed. W. Mrozowicz, Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Dunin-Wąsowicz T., 1997, *Wzór świętego w Polsce wczesnopiastowskiej* [in:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, ed. R. Michałowski, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Fros H., 1994, *Pamiętając o mieszkańcach nieba. Kult świętych w dziejach i w liturgii*, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos, Tarnów 1994.
- Galli Anonymi Cronicae et Gesta ducum sive principum Polonorum*, 1952, ed. K. Maleczyński, „Monumenta Poloniae Historica”, s.n. vol. 2, Wydawnictwo PAU, Kraków.
- Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, 1970, ed. Z. Kozłowska-Budkowa et al., vol. 2 (lib. III–IV), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, 1975, ed. Z. Kozłowska-Budkowa et al., vol. 4 (lib. VII–VIII), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, 2001, eds. K. Baczkowski et al., vol. 7 (lib. III–IV), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, 1872, ed. A. Bielowski “Monumenta Poloniae Historica”, vol. II, own print run, Lwów.
- Klimecka G., 1997, *Chory i choroba* [in:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, ed. B. Geremek, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, Warszawa.
- Koczerska M., 1971, *Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości*, „Studia Źródłoznawcze”, no. 15.
- Kürbis B., 1994, *Metody źródłoznawcze wczoraj i dziś* [in:] *Na progach historii. Prace wybrane* ed. B. Kürbis, Wydawnictwo Abos, Poznań.
- Le Goff J., 2008, *Bóg średniowiecza. Rozmowy z J.-L. Pouthierem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

- Legenda sancte Clarae virginis*. 1995. ed. Stefano Brufani [in:] *Fontes Franciscani*, eds. S. Brufani, E. Menestò, Assisi: Edizioni Porziuncola.
- Lewis C.S., 1964, *The Discarded Image: An Introduction to Medieval and Renaissance Literature*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, 1994, ed. M. Plezia, "Monumenta Poloniae Historica", series nova, vol. 11, Wydawnictwo PAU, Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, Kraków.
- Mrozowicz W., 2005, *Bogu czy ludziom? O motywach twórczości dziejopisarstwa* [in:] *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, eds. S. Rosik, P. Wiszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Proksch C., 1994, *Klosterreform und Geschichtsschreibung in Spätmittelalter*, Böhlau-Verlag Köln–Weimar–Wien.
- Skibiński E., 2009, *Przemiany władzy. Narracyjna koncepcja Anonima tzw. Galla i jej podstawy*. Instytut Historii UAM, Poznań.
- Słomka W., 2002, *Opatrzność Boża* [in:] *Leksykon duchowości katolickiej*, ed. M. Chmielewski, Wydawnictwo „M”, Lublin–Kraków.
- Szumowski W., 2008, *Historia medycyny filozoficznie ujęta*, Wydawnictwo Marek Dęrewiecki, Kęty.
- Vauchez A., 1996, *Duchowość średniowiecza*, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk.
- Vauchez A., 2000, *Święty* [in:] *Człowiek średniowiecza*, ed. J. Le Goff, Świat Książki, Warszawa.
- Vita Annae ducissae Slesiae*, 1884, ed. A. Semkowicz, "Monumenta Poloniae Historica", vol. 4, editorial team, Księgarnia Gubrynowicz i Schmidt, Lwów.
- Vita et miracula sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*, 1884, ed. W. Kętrzyński, "Monumenta Poloniae Historica", vol. 4, editorial team, Księgarnia Gubrynowicz i Schmidt, Lwów.
- Vita sanctae Hedwigis*, 1884, ed. A. Semkowicz, "Monumenta Poloniae Historica", vol. 4, editorial team, Księgarnia Gubrynowicz i Schmidt, Lwów.
- Vita sanctae Salomeae reginae Haliciensis*, 1884, ed. W. Kętrzyński, "Monumenta Poloniae Historica", vol. 4, editorial team, Księgarnia Gubrynowicz i Schmidt, Lwów.
- Vita sancti Stanislai, episcopi Cracoviensis (Vita maior)*, 1884, ed. W. Kętrzyński, "Monumenta Poloniae Historica", vol. 4, editorial team, Księgarnia Gubrynowicz i Schmidt, Lwów.
- Witek S., 1979, *Choroba. Aspekt religijno-moralny* [in:] *Encyklopedia katolicka*, vol. 3, ed. R. Łukaszyk et al., Wydawnictwo KUL, Lublin.

Patientia et misericordia, poena et signum.

Obraz chorego i choroby w średniowiecznych źródłach narracyjnych

Streszczenie

Artykuł prezentuje sposób, w jaki różne średniowieczne źródła narracyjne ukazywały chorobę i cierpiącego na nią człowieka. Podstawą artykułu są spisane w średniowieczu różnego rodzaju kroniki narodowe, dziejopisarstwo klasztorne i żywoty świętych. Analizowane tu utwory to żywoty świętych: Kingi, Anny śląskiej, Salomei i Franciszka, trzy kroniki klasztorne spisane w klasztorach kanoników regularnych w Kłodzku, Żaga-

niu i Wrocławiu oraz kroniki opisujące dzieje Polski autorstwa Anonima zwanego Gallem, Jana Długosza i Janka z Czarnkowa. Autorka omawia stosunek otoczenia do chorego człowieka i podejście samego chorego do swojego cierpienia. Przedstawia także pojawiający się w źródłach opis choroby oraz próbę (bądź też jej brak) podania medycznych przyczyn dolegliwości. W średniowiecznych źródłach narracyjnych wskazanie patogenezы choroby występuje niezwykle rzadko. Autorzy tych dzieł najczęściej odwołują się w tej kwestii do Boga, szukając wytłumaczenia w Bożym gniewie lub Bożej opatrności. Autorka wskazuje na zróżnicowane przedstawienie choroby w omawianych źródłach, całkowicie zależne od rodzaju utworu i celów, jakim ten utwór miał służyć.

Słowa kluczowe: średniowiecze, choroby, historiografia, hagiografia, źródła średniowieczne

Wioletta Zawitkowska¹

Dokument króla Władysława III dla kościoła w Giedlarowej z 1439 r. jako przykład średniowiecznego falsyfikatu

Streszczenie

Samuel Nakielski w dziele „Miechovia, sive promptuarium (...)” zamieścił odpis dokumentu wydanego przez Władysława III Jagiellończyka z daty 18 stycznia 1439 r., w którym król potwierdza fundację kościoła pw. św. Mikołaja w Giedlarowej w ziemi przemyskiej dokonaną przez Mikołaja Giedlara, mieszczanina leżajskiego i sołtysa Giedlarowej.

Dokładna analiza dwóch innych dokumentów: Mikołaja syna Drogosza, tenutariusza krzeszowskiego, w którym powierza on osadzenie wsi Giedlarowa na prawie magdeburskim Mikołajowi Giedlarowi, mieszczaninowi z Leżajska, z daty: Leżajsk, 18 stycznia 1409 r., i Władysława III Jagiellończyka z 10 marca 1440 r. zatwierdzającego i transumującego ów dokument (który – być może – jest również falsyfikatem), pozwala potwierdzić (przypuszczenia m.in. W. Bukowskiego, G. Klebowicza, J. Kurtyki, W. Zawitkowskiej), że akt z 1439 r. jest falsyfikatem sporządzonym właśnie na podstawie owych dwóch dokumentów.

Falsyfikat z 1439 r. miał potwierdzać prawa bożogrobców z Miechowa do parafii w Giedlarowej. Najpewniej jednak dokument ten Miechowici sporządzili dopiero po 1470 r., kiedy już nie żyła żadna z osób wymienionych w formułach kancelaryjnych. Mogło to być związane z konsekracją tamtejszego kościoła dokonaną w 1478 r. i/lub szerzej zakrojoną przez Miechowitów akcją w tamtym czasie na tamtym terenie. Wówczas to bowiem – jak wykazał J. Wolski – doszło do zmiany patronatu w Rudolowicach i Tuligłowach, a prawa bożogrobców potwierdzać miały inne falsyfikaty przez nich sporządzone.

Słowa kluczowe: Giedlarowa, Władysław Jagiełło, Władysław III, Miechowici, fałszerstwo dokumentów, średniowiecze

¹ Dr hab. Wioletta Zawitkowska, prof. UR, Instytut Historii, Kolegium Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Rzeszowski, al. Rejtana 16, 35-959 Rzeszów, e-mail: wza-witkowska@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-8212-5162.

Wstęp

Fałszerstwa dokumentów w średniowieczu nie należały do rzadkości, dotyczy to także aktów, dzięki którym możliwe jest poznanie kościelnych dziejów Polski. Jak stwierdził niedawno Jan Wolski, „dla zdecydowanej większości nie znamy dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych. Nieliczne zaś zachowane do naszych czasów bywają sfalszowane lub podfałszowane w czasach późniejszych, co powoduje błędne datowanie powstania wielu placówek, a w efekcie nieprecyzyjny obraz rozwoju sieci parafialnej” (Wolski 2017: 229).

Stwierdzenie dokonania fałszerstwa dokumentu nie zawsze jest możliwe. Badania w tym zakresie prowadzone są od wielu pokoleń i na wielu płaszczyznach (zob. np. Mikucki 1934; Zgajewska-Rytelewska 2018: 182–217; Jurek 2020). Szczęśliwie w wielu przypadkach, zwłaszcza gdy nie dysponujemy oryginałami, wystarczy dokonanie krytyki wewnętrznej. Fałszerze, dokonując oszustwa, np. na podstawie znanych im oryginałów lub innych dokumentów z epoki, nie zawsze dysponowali wiedzą pozwalającą na wprowadzenie właściwych korekt, szczególnie chronologicznych, lub pomijali niektóre szczegóły. Takim właśnie przypadkiem wydaje się dokument opisywany w niniejszym artykule.

Dokument z 1439 r. dla kościoła w Giedlarowej w świetle dotychczasowych uwag krytycznych

W dziele Samuela Nakielskiego „*Miechovia, sive promptuarium (...)*”² (Nakielski: 1634 (?)) znajduje się odpis dokumentu wydanego przez Władysława III Jagiellończyka z daty 18 stycznia 1439 r., w którym król poświęca fundację kościoła pw. św. Mikołaja w Giedlarowej w ziemi przemyskiej dokonaną przez Mikołaja Giedlara, mieszczanina leżajskiego i sołtysa Giedlarowej, na rzecz bożogrobców z Miechowa³ (Nakielski: 1634 (?): 463–464).

Dokument ten, jeden z najstarszych dla Giedlarowej, wykorzystywany był w literaturze przedmiotu, ale u niektórych badaczy budził wątpliwości co do jego autentyczności. Przykładowo Janusz Kurtyka uznał,

² Na temat wątpliwości w dacie wydania dzieła, choć taka właśnie – 1634 – widnieje na karcie tytułowej, zob. ostatnie uwagi A. Chojnackiego (2012).

³ Odpis analizowanego dokumentu jest zamieszczony w: BCz, t. XVI: nr 97. Kolejna kopia jest też w: AAP, nr 158, wizytacja Szembeka: 2150–2151). W tym miejscu dziękuję Panu doktorowi Grzegorzowi Klebowiczowi za udostępnienie skanu tegoż wpisu.

że „jest falsyfikatem lub ma popsutą datę, bowiem król 15 I bawił w Krakowie, zaś Czyżowski i Tęczyński [wymienieni w testacji – przypis W.Z.] 5–24 I 1439 r. przebywali z poselstwem we Wrocławiu” (Kurytyka 1997: 315, p. 338). Również Waldemar Bukowski w obszernym haśle „Miechów” stwierdził, że jest to najpewniej falsyfikat sporządzony na podstawie dokumentu lokacyjnego⁴ (Bukowski 2009: 394), czyli dokumentu z 1409 r. wystawionego przez Mikołaja syna Drogosza, tenutariusza krzeszowskiego, w którym powierza on osadzenie wsi Giedlarowa na prawie magdeburskim Mikołajowi Giedlarowi, mieszczaninowi z Leżajska (AGAD, dok. perg.: nr 4765, transumpt Zygmunta I z daty: 31 lipca 152S=ZDM I: nr 283).

Ostatnio kwestii początków parafii w Giedlarowej, a równocześnie temu dokumentowi, poświęcił uwagę Grzegorz Klebowicz, który – powołując się na ustalenia Tadeusza Trajdosa (Trajdos 1997–1998: 68–69) – napisał, że król Władysław przekazał prawo patronatu i opiekę duszpasterską w Giedlarowej bożogrobcom z Przeworska w 1439 r. (Klebowicz 2012: zwłaszcza 268–269) W zamieszczonym doń przypisie autor uznał jednak, że ów dokument jest nieznan (nie dotarł bowiem do dokumentu zamieszczonego w „Miechovii”). Cenną rzeczą było natomiast to, że uzyskał dostęp do rękopiśmiennej kopii tegoż aktu zamieszczonej w wizytacji biskupa Szembeka z 1721 r., do której został z kolei wpisany na podstawie kopii z 1611 r. W wizytacji biskupa Szembeka jako data wystawienia dokumentu widnieje jednak rok 1409. Był to oczywisty błąd kopisty, który – co można ustalić, porównując ten odpis z odpisem w „Miechovii” – przy przepisywaniu pomiął m.in. słowo *tricentesimo*. Nie znając wpisu w „Miechovii”, na podstawie tegoż dokumentu można było rzeczywiście przyjąć, że ów dokument z 1409 r. jest sfalszowany: z aktu lokacyjnego wzięto datę (co poniżej zostanie jeszcze szczegółowo omówione), zaś z dokumentu Władysława III wystawionego w 1440 r.⁵ (AGAD, dok. perg.: nr 4765 [transumpt Zygmunta I z daty: 31 lipca 152S] = ZDM II: nr 553) zatwierdzającego i transumującego wspomniany dokument lokacyjny z 1409 r. listę świadków (Klebowicz 2012: 268–269, zwłaszcza p. 818).

Ten sam dokument z 1439 r. analizowany z kolei na podstawie kopii z „Miechovii” i „Tek Naruszewicza” zakwalifikowano jako falsyfikat w wydanym niedawno *Itinerarium króla Władysława III*, również zwracając uwagę na zapożyczenia z dokumentów pochodzących z 1409

⁴ Na to hasło zwróciła moją uwagę podczas prac nad *itinerarium* Władysława III śp. Pani dr Grażyna Rutkowska.

⁵ Zob. też: Sroka, Zawitkowska 2017: 63 (tam wszystkie znane odpisy).

i 1440 r. Należy jednak podkreślić, że na to, iż ów dokument nie jest autentyczny, wskazuje przede wszystkim intytulacja, w której Władysław III występuje jako król Polski i król-elekt Królestwa Węgierskiego, co nie było możliwe w 1439 r., lecz dopiero od początku marca roku następnego (Nakielski 1634(?): 463–464 = TN XVI, nr 97; Sroka, Zawitkowska 2017: 113).

Wobec podnoszonych wyżej wątpliwości za zasadną uznano szczegółową analizę wymienionych wyżej dokumentów (z 1409, 1439 i 1440 r.) w celu potwierdzenia, czy dokument z 1439 r. jest falsyfikatem, a jeżeli tak, to kto i w jakim celu go sporządził, z jakich materiałów korzystał oraz kiedy mogło to nastąpić.

Czy dokument z 1439 r. jest falsyfikatem?

Marzec i kwiecień 1440 r. był czasem bardzo pracowitym dla polskiej królewskiej kancelarii – 8 marca w katedrze wawelskiej Władysław III oficjalnie zgodził się przyjąć ofiarowaną przez stany węgierskie Koronę św. Stefana. Wiązało się to więc z przygotowaniami do wyjazdu na Węgry także kancelarii. W ciągu miesiąca – król wyruszył z Krakowa ok. 11 kwietnia – pod okiem kanclerza i podkanclerzego powstało ponad 40 dokumentów, w tym wzmiankowany wyżej dokument z 10 marca 1440 r. wydany na prośbę Jana z Konaszówki, sporządzony z relacji kanclerza Jana Taszki Koniecpolskiego, a potwierdzający i transumujący dokument Mikołaja syna Drogosza, tenutariusza krzepickiego, w którym powierza on osadzenie wsi Giedlarowa na prawie magdeburskim Mikołajowi Giedlarowi, mieszczaninowi z Leżajska, z daty: Leżajsk, 18 stycznia 1409 r. (Sroka, Zawitkowska 2017: 113; Zawitkowska 2005: 176–179).

Dokładne porównanie wszystkich trzech wspomnianych tu dokumentów: z 18 stycznia 1409 r., 18 stycznia 1439 r.⁶ i 10 marca 1440 r. pozwala stwierdzić, że nie tylko lista świadków (o czym pisał G. Klebowicz), ale też początek dokumentu z 1439 r.: inwokacja, arenga, intytulacja i fragment promulgacji oraz formuła kancelaryjna *datum per manus* zostały w zasadzie *in extenso* zaczerpnięte z dokumentu Władysława III z 1440 r. (z części odnoszącej się do roku 1440). Fałszerz-kopista popełnił przy tym drobne pomyłki i opuszczenia, np. nie umieścił w testacji biskupa chełm-

⁶ Porównanie objęło zarówno wpis zamieszczony w „Miechovii”, odpis z wizytacji Szembeka, jak i w TN. Śledzenie zapożyczeń powinna ułatwiać zamieszczona w aneksie do artykułu tabela.

skiego Jana, pominął też personalia Wojciecha Malskiego, zamieszczając w liście świadków tylko jego urząd – wojewody łęczyckiego – co ewidentnie wskazuje na kopiowanie przynajmniej tego fragmentu dokumentu. Bezkrytycznie przepisał adekwatną dla roku 1440 tytulaturę testatorów i wystawcy – stąd król Władysław III widnieje już jako król-elekt Węgier, co jak zaznaczono wyżej, mogło mieć miejsce dopiero od 8 marca 1440 r. Należy też zwrócić uwagę, że fragment dyspozycji z dokumentu z 1409 r.: *Que quidem villa Gedlarova centum et duodecim laneos in se continebit emensurandos, vbi duos pro plebano et prata in finibus predictorum laneorum ipsius ville Gewdlarova et Vyerzeczze una cum kmethonibus emensurari debentur. Predicto plebano etiam missalia secundum consuetudinem aliarum villarum iure Theutonico locatarum soluantur eidem; item sex grossos monete communiter currentis ratione decime de quolibet laneo. Item duos lanes pro expellendo grege alias scothnycza inscribimus et deputamus* (AGAD, dok. perg.: nr 4765 = ZDM I: nr 283) w nieco zmienionej wersji także został przejęty do dokumentu z 1439 r. (Nakielski 1634(?): 463–464 = TN XVI, nr 97. Por. Klebowicz 2012: 269, p. 818).

Natomiast z transumowanego w 1440 r. dokumentu z 1409 r. do dokumentu z 1439 r. przejęta została data dzienna – 18 stycznia, czyli dzień św. Pryska, i być może (częściowo? na zasadzie podobieństwa?) roczna: 1409–1439. Nie uda się chyba ustalić, czy przypadkowo, czy też celowo jako miejsce wystawienia podano Leżajsk. Do 10 stycznia 1439 r. król Władysław III przebywał jeszcze w Łęczycy, następnie od 16 lutego był w Lublinie. Teoretycznie zatem, udając się w kierunku ziemi lubelskiej, mógł 18 stycznia (lub nieco później) przejeżdżać przez Leżajsk (Sroka, Zawitkowska 2017: 53). Niewykluczone więc, że sprawcy lub wystawcy dokumentu posiadali wiadomości o podróży z Łęczycy do Lublina. Wystawienie dokumentu dla Giedlarowej, która wchodziła w skład starostwa leżajskiego, w Leżajsku – dla mieszczanina leżajskiego i sołtysa Giedlarowej – z pewnością mogło uwiarygodniać wystawienie go przez Władysława III, który mógł zatrzymać się w czasie tejże podróży w stolicy starostwa należącego wówczas do przedstawicieli najmożniejszych rodów małopolskich – Tarnowskich⁷.

Znając źródła, na podstawie których powstał falsyfikat z 1439 r., warto zastanowić się nad motywami, jakie kierowały osobą lub osobami dopuszczającymi się fałszerstwa, celem oraz czasem jego dokonania.

⁷ O starostwie leżajskim zob. Dworzaczek 1971: 230.

Motywy, cel i czas fałszerstwa

Starostwo leżajskie (tenuta) w I połowie XV w. składało się z miasta Leżajska i wsi: Giedlarowa, Dembno (Dębno), Ossowa (Ożanna), Sarzyna Wola (Sarzyna) i Wierzchnice (Wierzawice). Parafia w Leżajsku (jako wieś miejscowość odnotowana jest w źródłach od 1354 r.) powstała wkrótce po lokacji miasta (Królewskie Miasto alias Leżajsk) w 1397 r. i została uposażona przez Władysława Jagiełłę w 1400 r., czyli była fundacją królewską (ZDM VI: nr 1638; Dworzaczek 1971: 226, 230, 234). Powstanie wsi Giedlarowa nastąpiło zapewne już po lokacji miasta Leżajska, w literaturze przedmiotu przyjęto, że na początku XV w. – na podstawie wzmiankowanego dokumentu z 1409 r., którego autentyczności dotąd nie podważano (zob. np. Dybek 2004: 52). Z kolei na podstawie dokumentu z 1439 r., choć podawano w wątpliwość jego autentyczność, to przyjmowano, że właśnie wówczas bożogrobcy otrzymali miejscowy kościół parafialny. W toku badań nad dziejami bożogrobców z Miechowa Maria Starnawska wysunęła pogląd (1999: 73–106, zwłaszcza 100–101, p. 7), że konwent ten otrzymał parafię w Leżajsku i Giedlarowej zaraz po tym, jak starostwo leżajskie przeszło w ręce Tarnowskich, a więc po 1433 r. (Dworzaczek 1971: 226, 234, p. 44). Ostatnio za bardzo prawdopodobne uznali takie przypuszczenie m.in. Tadeusz Trajdos (1997–1998: 68–69) i Waldemar Bukowski (2009: 419, p. 62).

S. Nakielski podał, że brak aktów dowodzących przekazania parafii w Leżajsku bożogrobcom wynika z tego, że archiwum uległo zniszczeniu w 1604 r. podczas najazdu Stanisława „Diabła” Łańcuckiego (Trajdos 1997–1998: 68). W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że przejęli oni tamtejszy kościół jeszcze w czasach Władysława Jagiełły lub wokół daty 1439 r.⁸ Należy przy tym przypomnieć, że pierwszy przedstawiciel Tarnowskich na tych terenach – wojewoda sandomierski Jan – otrzymał nadanie dominium jarosławskiego z włością przeworską już w 1387 r., a w 1393 ufundował w Przeworsku kościół, który rok później przekazał właśnie Miechowitom. Nie bez powodu zatem można użyć wobec tej rodziny określenia „protektorzy bożogrobców”, jak to uczynił W. Bukowski i inni autorzy (Dworzaczek 1971: 136–137; Trajdos 1997–1998: 73 i n.; Bukowski 2009: 419, p. 62).

Warto jednak podkreślić, że T. Trajdos, opisując dobra prepozytury przeworskiej, wysunął pogląd, iż ok. 1435–1436 r., już po śmierci Spyt-

⁸ Ks. P. Pękalski (1867: 79) przyjmuje, że to Jagiełło przekazał ją bożogrobcom. Natomiast T.M. Trajdos (1997–1998: 68–69, tam dalsza literatura) przychyliła się do propozycji M. Tobiasza i M. Starnawskiej, że nastąpiło to w tym samym czasie co przejęcie parafii w Giedlarowej, czyli w latach 30. XV w.

ka z Jarosławia, Miechowici dopuścili się sfabrykowania falsyfikatu przypisanego Spytkowi, opatrzonego datą 1428 r., a powstałego w toku sporów z sąsiadami ze Świętoniowej Woli⁹.

Biorąc pod uwagę chronologię wydarzeń, warto więc jeszcze raz podkreślić, że zgodnie z zapisami zawartymi w narracji omawianego wyżej dokumentu z 1440 r., zatwierdzenie i transumowanie dokumentu lokacyjnego wsi Giedlarowa z 1409 r. (kontraktu sołtysiego) miało być dokonane na początku 1434 r. (czyli jeszcze za życia Władysława Jagiełły), ale nie stało się tak z powodu wyjazdu kanclerza Jana Taszki z Koniecpola na sobór do Bazylei (Zawitkowska 2005: 292). Owo wydarzenie również nastąpiło wkrótce po tym, jak starostwo leżajskie przeszło w ręce Tarnowskich (1433) i kiedy – w świetle dotychczasowej literatury – parafię miał przejąć konwent bożogrobców. Niewykluczone więc, że falsyfiat z 1439 r. został sporządzony na podstawie dokumentu z 1440 r. zatwierdzającego i transumującego dokument z 1409 r., który – co wymaga dalszych badań – mógł być również sfalszowany. Należy bowiem podkreślić, że dokument Mikołaja syna Drogosza, tenariusza krzeszowskiego, z 1409 r., w którym ów powierza osadzenie wsi Giedlarowa na prawie magdeburskim Mikołajowi Giedlarowi, mieszczaninowi z Leżajska, potwierdzał, że prawa do tych terenów posiadał w 1409 r. wystawca, a więc skądinąd nieznany Mikołaj syn Drogosza, i to on mógł decydować o przynależności kościelnej nowo zakładanej wsi (choć tego w dokumencie nie określono) i uposażeniu parafii (2 łany w Giedlarowej i łąka na granicy z Wierzawicami). Zastanawia również wyjątkowo duży, w stosunku do sąsiednich wsi, obszar nadany osadzie – aż 112 łanów oraz sołtysowi – 7 łanów, a także okres wolnizny: 24 lata (*in silvis*) i 10 lat (*in mericis*) (Dybek 2004: 80, 103–104, 105, 107–108 oraz pozostałe informacje wg indeksu).

Dokument z 1440 r. potwierdzający akt z 1409 r. został wystawiony na prośbę Jana z Koniaszówki – jednego z sołtysów tej wsi, znanego od 1417 r.¹⁰, który – jak wspomniano – prosił Władysława Jagiełłę o potwierdzenie dokumentu nieżyjącego Drogosza już w 1434 r. Zastanawiające jest, iż nie otrzymawszy tegoż potwierdzenia z powodu wyjazdu

⁹ Trajdos 1997–1998: 81 i n., zwłaszcza 85: „Falszerstwo było celowe, a dokument bez wątpienia spisali odbiorcy (Miechowici), strwożeni zatargami z okoliczną lenną szlachtą Tarnowskich”. Nie był to jedyny dokument sfalszowany przez Miechowitów w odniesieniu do dóbr ruskich. Ostatnio szczegółowe informacje na ten temat podał J. Wolski.

¹⁰ Jest to informacja dra W. Bukowskiego (kierownika Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego w Średniowieczu w Krakowie), za co – oraz za wszelkie cenne uwagi – bardzo dziękuję.

kanclerza do Bazylei, petent nie upominał się o niego przez kilka lat. Również kancelaria nie wystawiła go przez kolejne lata, a dopiero w 1440 r., kiedy była wręcz przytłoczona ilością sporządzanych dokumentów, często o znacznie większej wadze. Wówczas to – jak podano dalej w narracji – kancelaria dokument sporządziła i wszystko potwierdziła. Dodatkowo, aby zadośćuczynić Janowi z Koniaszówki za to, że trwało to tak długo, on i jego sukcesorzy otrzymali od Władysława III prawo polowania w pańskim lesie. Najpewniej więc Jan z Koniaszówki był pierwszym lub kolejnym (np. po nieznanym skądinąd Mikołaju Giedlarze) sołtysiem wsi Giedlarowa, znał stosunki własnościowe wówczas panujące i z pewnością mógł uwiarygodnić całe przedsięwzięcie. Czy zatem prawo polowania było tylko zadośćuczynieniem za zwłokę, czy ukrytą formą „gratyfikacji” – to pytanie pozostanie zapewne bez odpowiedzi.

Warto przy tym wskazać, że dzień wcześniej, 9 kwietnia 1440 r., także w Krakowie, król Władysław III zapisał Spytkowicowi z Jarosławia (dokument z relacji Piotra Wody ze Szczekocin) na mieście Leżajsku i wsiach 200 grzywien, zaś 30 sierpnia 1440 r. w Budzie 600 złotych węgierskich na tej samej tencie (z relacji Jana z Koniecpola) (ML: 84/ 112 i 85/114; Sroka, Zawitkowska 2017: 65,70, tam pozostałe odpisy).

Tarnowscy byli w bardzo dobrych kontaktach z Janem Koniecpolskim – kanclerzem od końca 1433 do 1455 r. oraz jego bratem – Przedborem. Co ważne, Przedbor właśnie na przełomie 1441 i 1442 r. ożenił się po raz wtóry z Elżbietą, wdową po wojewodzie krakowskim Janie z Tarnowa, bracie Spytku z Tarnowa i Jarosławia, wojewody sandomierskiego. Syn tego Spytku – Spytek, starosta lwowski w 1442 r., został wymieniony na pierwszym miejscu wśród świadków w zapisie oprawy na rzecz Elżbiety dokonanym przez Przedobra. Z kolei kanclerz Koniecpolski został wyznaczony przez króla na pełnomocnika Sądochny ze Zgłobienia (wdowy po Spytku I z Tarnowa i Jarosławia, i to na jej prośbę) w 1449 r. w rodzinnych sprawach majątkowych związanych przede wszystkim z brakiem zgody co do podziału dóbr po poległym pod Warną Spytku Spytkowicu. Co ciekawe, właśnie na początku tego sporu, w 1448 r., pierwszy pełnomocnik Sądochny – Mikołaj z Pietraszówki – przedstawił jakieś pełnomocnictwa plenipotencyjne, jedno potwierdzone przez króla, drugie przez kasztelana krakowskiego i namiestnika Jana z Czyżowa, trzecie przez sąd ziemski sandomierski. Jan Rafałowic oprostował pełnomocnictwo jako sfalszowane, wydane bez zgody stryja Spytku („pogrobowe”) i pozwał w związku z tym babkę – Sądochnę, która zwróciła się wówczas o zmianę pełnomocnika na kanclerza Ko-

niepolskiego. W czasie ciągnącego się przez wiele lat sporu tenuta leżajska znajdowała się w rękach Sądochny, a potem jej i jej córki Jadwigi. Warunkami ugody z 1451 r. było m.in. wydanie kasztelaniciowi Janowi wszelkich dokumentów i przywilejów dotyczących Przeworska, Jarosławia i Leżajska – do czego jednak nie doszło, nie wiadomo zatem, jakie dokumenty brano pod uwagę (Dworzaczek 1971: 235–236; Zawitkowska 2005: 186–187).

Kanclerz, z racji bliskich powiązań z Tarnowskimi, mógł potwierdzać lub nawet sugerować pewne rozwiązania, np. że dokument nie został wydany w 1434 r. z powodu jego wyjazdu do Bazylei, czy wydać polecenie jego sporządzenia w 1440 r. – a jeszcze raz należy powtórzyć, że przedmiotowa narracja jest bardzo wyjątkowa w porównaniu do innych aktów wychodzących w tym czasie z kancelarii królewskiej¹¹. Dokument ten, właśnie w ten sposób sformułowany i zawierający transumpt z 1409 r., miał również inną wielką zaletę – pozwalał na sporządzenie i uwiarygodnienie rzekomego dokumentu fundacyjnego z 1439 r. na korzyść bożogrobców miechowskich.

Nawet jeżeli – jak przyjmuje się w dotychczasowej historiografii – bożogrobcy już wówczas weszli w posiadanie parafii, to pozostaje pytanie, kiedy został sporządzony dokument datowany na 1439 r. Wydaje się, że mógł on powstać najwcześniej po śmierci osób wymienionych w relacji oraz szefów kancelarii. Prawie wszyscy zmarli przed 1462 r., jedynie Jan z Tęczyna dożył do 1470 r.¹² W takim ujęciu należy przypomnieć, że w 1470 r. Rafał i Spytek ustanowili ordynację z dóbr przeworskich i jarosławskich, a w 1471 r., za zgodą króla, dzierżawę leżajską Rafał, późniejszy podkomorzy przemyski, marszałek i starosta lwowski, wykupił z rąk brata. W roku 1473 Miechowici ukończyli budowę kościoła w Przeworsku (w którym Rafał – jako ich dobrodziej – został pochowany), natomiast kościół w Giedlarowej był konsekrowany przez biskupa przemyskiego Andrzeja z Oporowa dopiero w 1478 r. (Pawłowski 1869: 132–133; Dworzaczek 1971: 244–253; por. Klebowicz 2012: 269). Co ciekawe – dzięki badaniom J. Wolskiego – wiadomo, że w tym czasie doszło też do zmiany patronatu na korzyść bożogrobców

¹¹ W czasie pełnienia urzędu kanclerza przez Koniecpolskiego (1433–1455) tak długie opóźnienie zdarzyło się jeszcze tylko raz, zob. Zawitkowska 2005: 292.

¹² Bp. Zbigniew Oleśnicki (zob. ostatnio Koczarska 2004) i kanclerz Jan Koniecpolski (Zawitkowska 2005) zmarli w 1455 r., bp chełmski Jan w 1452 (np. Bienkowski 1958); Jan z Czyżowa w 1459 (Sochacka 1993); Jan z Tęczyna w 1470 (Kurtyka 1997), Wojciech Malski w 1454 (Latocha 2015); Sędziwój z Ostroroga w 1441 (Gąsiorowski, Topolski 1981, s. 539), Dobrogost z Szamotuł (Jurek 2009–2010) w 1462, a Wawrzyniec Zaremba w 1453 r. (*Urzędnicy łęczyccy...* 1985).

w położonych nieopodal Rudołowicach i Tuligłowach, co potwierdzać miały inne fałszyfikaty przez nich sporządzone¹³. Najpewniej więc po 1470 r. Miechowici, wykorzystując (sfalszowany?, na podstawie jakiegoś nieznanego obecnie dokumentu królewskiego z 1409?) dokument sporządzony w 1440 r., sfabrykowali również fałszyfikat dla kościoła w Giedlarowej datowany na 1439 r. i w takim ujęciu nieścisła tytułatura Władysława III mogła umknąć ich uwadze.

Ostateczna weryfikacja postawionych wyżej tez nie wydaje się jednak możliwa. Nie dysponujemy bowiem oryginałami żadnego z interesujących nas dokumentów. Dokument z 1440 r. z transumowanym dokumentem z 1409 r. znany jest z transumptu króla Zygmunta Starego wydanego w Krakowie w 1525 r. Fałszyfikat z 1439 r. znany jest dzięki Samuelowi Nakielskiemu, Adamowi Naruszewiczowi oraz kopii zamieszczonej w wizytacji biskupa Szembeka. Czy Nakielski dysponował oryginałem? – na to pytanie odpowiedzi zapewne nie poznamy. Dzięki ostatnim badaniom A. Chojnackiego (2012: 69) wiadomo, że istniał jakiś *codex manuscriptus* – być może właśnie stamtąd przepisał go autor „Miechovii”¹⁴.

Podsumowanie

Analiza dwóch dokumentów: Mikołaja syna Drogosza, tenentariusza krzeszowskiego, w którym powierza on osadzenie wsi Giedlarowa na prawie magdeburskim Mikołajowi Giedlarowi, mieszczaninowi z Leżajska, z daty: Leżajsk, 18 stycznia 1409 r., i Władysława III Jagiellończyka z 10 marca 1440 r. zatwierdzającego i transumującego ów dokument, pozwala potwierdzić – co częściowo ustalili już wcześniej: W. Bukowski, G. Klebowicz, W. Zawitkowska oraz sugerował J. Kurtyka – że akt z 1439 r. jest fałszyfikatem sporządzonym właśnie na podstawie owych dwóch dokumentów.

Fałszyfikat z 1439 r. miał zatem potwierdzać prawa bożogrobców z Miechowa do parafii w Giedlarowej. Najpewniej jednak dokument ten

¹³ Por. w tej kwestii ważne ustalenia Jana Wolskiego (2017: 229–252) dotyczące parafii w Tuligłowach.

¹⁴ W kopii wpisanej do wizytacji Szembeka czytamy: *Quomodo omnia prescripta concordant de verbo ad verbum cum suo originali restante conscientia et auctoritate nostra generali preposito eiusdem Conventus Miechoviensis cui num predsum ad postulationem venerabili et honesti Valentini Trochini nostri ordinis plebani protunc Giedlaroviensi de originali excerptum et transumptum. Datum ex conventus Miechoviensi (AAP, wizytacja Szembeka: 2151).*

Miechowici sporządzili dopiero po 1470 r., kiedy już nie żyła żadna z osób wymieniona w formułach kancelaryjnych, i co mogło być związane z konsekracją tamtejszego kościoła dokonaną w 1478 r. Powstanie tego aktu można też łączyć z szerszą zakrojoną akcją Miechowitów w tamtym czasie – wówczas to bowiem doszło do zmiany patronatu w Rudolowicach i Tuligłowach, co potwierdzać miały inne falsyfikaty sporządzone przez bożogrobców.

Dalsze kwerendy – zwłaszcza w archiwaliach kościelnych – pozwalające ustalić np. kolejnych proboszczów z parafii w Giedlarowej, czy badania nad osadnictwem tego terenu być może umożliwią uściślenie tej kwestii lub jej zweryfikowanie.

Aneks

W celu łatwiejszego śledzenia przeprowadzonych wywodów sporządzono poniższą tabelę. W trzech kolumnach, odpowiednio dla dokumentów z: 1439, 1409 i 1440 r., dla porównania i zobrazowania pracy fałszerzy przytoczono fragmenty zapożyczone z aktów z 1409 i 1440 r. do dokumentu z 1439 r.

Dokument z 18 stycznia 1439 r. (S. Nakielski, Miechovia, s. 463-464=AAP, wizytacja Szembeka, s. 2150-2151, (dalej: Sz) = TN XVI, nr 97 (dalej: TN)	Dokument z 18 stycznia 1409 r. (AGAD, nr 4765, transumpt Zygmunta I z daty: 31 lipca 1525) = ZDM I, nr 283 (dalej: ZDM)	Dokument z 10 marca 1440 r. (AGAD, nr 4765, transumpt Zygmunta I z daty: 31 lipca 1525) = ZDM II, nr 553 (dalej: ZDM)
In nomine domini amen. Ad perpetuam rei memoriam. Acta presentis temporis cito solent deperiri ¹⁵ , nisi scripturae ¹⁶ praesidio et ¹⁷ adminiculo testium fuerint roborata. Proinde ¹⁸ nos Vladislavs ¹⁹ III ²⁰ Dei gracia rex Poloniae ac electus rex Hungariae, nec		In nomine domini amen. Ad perpetuam rei memoriam. Acta presentis temporis cito solent deperire, nisi scripture praesidio et amiculo testium fuerint roborata. Proinde nos Vladislaus ⁴² tercius Dei gracia rex Poloniae ac electus rex

¹⁵ *deperire* (Sz).

¹⁶ *scriptum* (Sz).

¹⁷ *Brak et* (Sz).

¹⁸ *pront* (Sz).

¹⁹ *Wladislaus* (Sz).

²⁰ *Tertius* (Sz).

non terrarum Cracouiae²¹, Sandomiriae, Siradiae, Lanciciae, Cuyauiae, Lithuaniaeque²² princeps supremus, Pomeranie, Russieque dominus et heres. Significamus tenore praesentium, quibus expedit, universis, praesentibus et futuris, harum notitiam habituris, quomodo nobis petito ex provida...

Datum et actum in Lezaysko²³ ipso die²⁴ sancte Prisce Virginis²⁵ anno Domini millesimo quadringentesimo trigesimo²⁶ nono

Presentibus reverendis et nobilibus in Christo patribus dominis: Sbigneo²⁷ episcopo Cracouiensi,²⁸ nec non²⁹ magnifico Joanne de Czyzow castellano Cracoviensi, Joanne de Thencyn³⁰ Cracoviensi, Sendiwoio³¹ de Ostrorog³² Poznaniensi, et Lanciensi³³ palatinis, Dobrogostio de Szamotuły Poznaniensi³⁴, Laurentio de

Regni Hungarie, necnon terrarum Cracouie, Sandomirie, Siradie, Lancicie, Cuyauie, Lithuaniae princeps supremus, Pomeranie, Russieque dominus et heres etc. significamus tenore presentium⁴³, quibus expedit, vniversis⁴⁴ presentibus et futuris, harum noticiam habituris, quomodo oblata nobis peticio pro parte...

[...] presentibus reverendis in Christo patribus dominis: Sbigneo Cracouiensi, Joanne⁴⁵ Chelmensi episcopis, necnon magnificis: Joanne⁴⁶ de Czizow Castellano Cracouiensi, Joanne⁴⁷ de Thanczin Cracouiensi, Sandiuogio de Ostrorog Poznaniensi, Alberto de Male Lanciensi palatinis, Dobrogos-

⁴² Vladislaus – ZDM.

²¹ *Cracoviensis, Sandomiriensis, Syradiensis, Lanciensi et Cuiaviensis* (Sz).

²² Tylko *Litvaniae, brak-que* (Sz).

²³ *Lezansko* (SZ).

²⁴ Wyraz nadpisany (Sz).

²⁵ *Priscie Sance virginis* (SZ) odmienny szyk wyrazów *et Martyris* (Sz).

²⁶ Wyraz opuszczony (Sz).

²⁷ *Zbigneo* (Sz).

²⁸ *Po Cracoviensi: Nicolao Zamoski predposito Tarnoviensi i cari Cracoviensi* (Sz).

²⁹ *necnon* z dużej litery, po kropce (Sz).

³⁰ *Tęcyn* (Sz).

³¹ *Sandomiriensi* (!) (Sz).

³² *Ostrog* (!) (Sz).

³³ *Brak et Lanciensi* (Sz).

³⁴ *Brak Poznaniensi* (Sz).

Kalinowa ³⁵ Siradiensi ³⁶
castellanis et aliis quam
plurimis dignitariis et nobili-
bus ³⁷ fidedignis testibus ³⁸.
Datum per manus [per manus
– powt. TN] magnificorum
Joannis de Koniecpole can-
cellarii et Petri subcancellar-
ii³⁹ sincere nobis dilectorum.

Harum sigillum quibus nos-
trum est appensum testimo-
nio literarum⁴⁰.

tio de Schamotuli Poz-
naniensi, Laurentio⁴⁸ alias
Zaranba ⁴⁹ de Calynova
Siradiensi castellanis et aliis
quampluribus dignitariis et
nobilibus fidedignis testibus
circa premissa. Datum per
manus magnificorum Joan-
nis ⁵⁰ de Conyeczpolye
Regni Polonie cancellarii et
Petri de Szczekoczin vice-
cancellarii sincere nobis
dilectorum. Ad relationem⁵¹
magnifici Joannis ⁵² de
Conyeczpolye Regni Po-
lonie cancellarii predicti
nobis sincere dilecti.

Harum quibus sigillum
nostrum est appensum
testimonio literarum.

Literatura

Archiwalia

Archiwum Archidiecezji Przemyskiej (AAP)
nr 158, wizytacja biskupa Szembeka z 1721 r. (wizytacja Szembeka), s. 2150–2151
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

⁴¹ *Lyanzensko* – ZDM.

⁴³ *presencium* – ZDM.

⁴⁴ *universis* – ZDM.

⁴⁵ *Johanne* – ZDM.

⁴⁶ *Johanne* – ZDM.

⁴⁷ *Johanne* – ZDM.

³⁵ *de Caligowa Laurentio* (!) (Sz).

³⁶ *Syradiensi* (Sz).

³⁷ *Brak dignitaris et nobilibus* (Sz).

³⁸ *Brak testibus* (Sz).

³⁹ *Brak et Petri subcancelarii* (Sz).

⁴⁰ *Brak tej formuły kancelaryjnej* (Sz).

⁴⁸ *Laurencio* – ZDM.

⁴⁹ *Zaramba* – ZDM.

⁵⁰ *Johannis* – ZDM.

⁵¹ *Relacionem* – ZDM.

⁵² *Johannis* – ZDM.

dok. perg. nr 4765
 Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie (BCz)
 Teki Naruszewicza (TN), t. XVI

Źródła drukowane i rękopisy

Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku (ML), 1890, wyd. A. Prochaska, Lwów.
 Nakielski S., 1634 (?), *Miechovia, sive promptuarium antiquitatum Monasterii Miechoviensis* [...] Cracoviae.
Urzednicy łączycy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy, 1985, oprac. J. Bieniak, A. Szymczakowa, red. A. Gąsiorowski, Wrocław.
Zbiór dokumentów małopolskich (ZDM), 1963–1975, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, cz. I, II, VI, Wrocław.

Opracowania

Bieńkowski J., 1958, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417–1452)*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 7, nr 2.
 Bukowski W., 2009, *Miechów* [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 4, z. 2, oprac. W. Bukowski, J. Laberschek, A. Marzec, M. Wolski, M. Zdanek, współpraca archeologiczna S. Kołodziejki, red. W. Bukowski, Kraków.
 Chojnacki A., 2012, *Dwie wersje „Rocznika miechowskiego” oraz jego nieznanne kontynuacje w świetle analizy „Miechovii” Samuela Nakielskiego*, „Hereditas Monasteriorum”, vol. 1, Wrocław.
 Dworzaczek W., 1971, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego – wiek XIV–XV.*, Warszawa.
 Dybek E., 2004, *Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345–1434*, Lublin.
 Gąsiorowski A., Topolski J., 1981, *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa.
 Jurek T., 2009–2010, *Dobrogost z Szamotuł (Świdwa Szamotulski) h. Nałęcz* [w:] PSB, t. XLVI.
 Jurek T., 2020, *Od średniowiecznego dokumentu do tekstu elektronicznego. O pożytkach z dyplomatyki* (wersja on-line referatu wygłoszonego na XX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie: <https://xppzhp.umcs.lublin.pl/Referaty/Tomasz%20Jurek.%20Dyplomatyka1.pdf> (dostęp: 11.07.2020)).
 Klebowicz G., 2012, *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV–XV wieku*, „Prace Instytutu Geografii i Historii Kościoła” 12, Lublin.
 Koczerska M., 2004, *Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423–1455)*, Warszawa.
 Kurtyka J., 1997, *Tęczynscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków.
 Latocha G., 2015, *Wojciech Małski ok. 1380–1454, wojewoda łączycy i sieradzki oraz namiestnik Królestwa na Wielkopolskę*, Warszawa.
 Mikucki S., 1934, *Badania autentyczności dokumentów w praktyce kancelarii monarszej i sądów polskich w wiekach średnich*, Kraków.
 Pawłowski F., 1869, *Premislia sacra, sive Series et gesta episcoporum*, R. I: *Premisliensium*, Cracoviae.
 Pękalski P. ks., 1867, *O początku, rozkrzewieniu i upadku zakonu XX Kanoników Stróżów św. Grobu Pańskiego*, Kraków.

- Sochacka A., 1993, *Jan z Czyżowa, namiestnik Władysława Warneńczyka. Kariera rodziny Półkozów w średniowieczu*, Lublin.
- Sroka S., Zawitkowska W., 2017, *Itinerarium króla Władysława III 1434–1444*, Warszawa.
- Starnawska M., 1999, *Bożogrobcy [w:] tejże, Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa.
- Trajdos T.M., 1997–1998, *Miechowici na ziemi przemyskiej za panowania Władysława II Jagielly*, „Folia Historica Cracoviensia” 4–5.
- Wolski J., 2017, *O początkach kościoła i parafii w Tuligłowach. Przyczynek do historii struktur Kościoła łacińskiego w diecezji przemyskiej*, „Roczniki Historyczne”, R. LXXXIII.
- Zawitkowska W., 2005, *W służbie pierwszych Jagiellonów. Życie i działalność kanclerza Jana Taszki Koniecpolskiego*, Kraków.
- Zgajewska-Rytelewska E., 2018, *Falszerstwo dokumentów w ujęciu historycznym*, „Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje”, nr 29.

King Władysław III's document for the church in Giedlarowa from 1439 as an example of a medieval forgery

Abstract

Samuel Nakielski in his work “Miechovia, sive promptuarium (...)” included a copy of the document issued by Władysław III Jagiellończyk of January 18, 1439, in which the king confirms the foundation of the church of St. Nicholas in Giedlarowa in the Przemysł region, made by Mikołaj Giedlar, a burgher from Leżajsk and mayor in Giedlarowa.

A precise analysis of two other documents: Mikołaj, the son of Drogosz, a tenantry of Krzeszów, in which he entrusts the embed under Magdeburg Law of the village of Giedlarowa to Mikołaj Giedlar on the date: Leżajsk, January 18, 1409, and Władysław III Jagiellończyk of March 10, 1440. (which – perhaps likewise is a forgery) approving and transuming this document, allows the confirmation (the assumptions of, among others, W. Bukowski, G. Klebowicz, J. Kurtyka, W. Zawitkowska) that the act of 1439 is a forgery produced on the basis of these two documents.

The forgery from 1439 was to confirm the rights of the Holy Sepulcher from Miechów to the parish in Giedlarowa. Most likely, however, the Miechowici drafted this document only after 1470, when none of the people mentioned in the account and the chancery formulas still lived. It may have been related to the consecration of the local church in 1478 and/or a wider action carried out by the Miechowites at that time in that area. It was then, as J. Wolski showed, that the patronage in Rudołowice and Tuligłów was changed, and the rights of the Holy Sepulchre were to be confirmed by other forgeries prepared by them.

Key words: Giedlarowa, Władysław Jagiełło, Władysław III, Miechowici, forgery of documents, the Middle Ages

Anna Madej¹

Ludność powiatu bialskiego w latach międzywojennych – wybrane aspekty analizy demograficznej

Streszczenie

Powiat bialski w okresie międzywojennym znalazł się niemalże w centrum II Rzeczypospolitej. Jego peryferyjne położenie w stosunku do innych powiatów województw centralnych spowodowało jednak, że szereg wydarzeń i procesów, które zachodziły w tym czasie, miało na jego terenie nieco inny przebieg. W artykule podjęto próbę przedstawienia wybranych aspektów struktury demograficznej, aby skonfrontować, czy również na tym polu powiat bialski odbiega od obszarów z nim sąsiadujących. Poza określeniem liczebności populacji powiatu przeprowadzono analizę jej struktury wiekowej, podziału względem płci, poziomu urbanizacji oraz struktury zatrudnienia. Szczególnie wartościowe informacje uzyskano poprzez konfrontacje danych ze spisów powszechnych z 1921 r. i 1931 r. w zakresie zmian zachodzących wśród pracujących w podstawowych działach gospodarki. Istotne znaczenie miało także określenie liczebności mieszkańców miast, co jest jednym z wyznaczników poziomu nowoczesności społeczeństwa. Przedstawienie wzrostu liczby ludności powiatu oraz jej charakterystyka pod względem wieku i płci dostarczyły informacji o potencjale demograficznym wspomnianego obszaru. Ich analiza potwierdza nieco odmienny charakter powiatu bialskiego. Informacje mogą zostać wykorzystane do dalszych badań nad dziejami powiatu.

Słowa kluczowe: demografia, struktura zatrudnienia, struktura wiekowa, powiat bialski, poziom urbanizacji

Wstęp

Okres międzywojenny w dziejach powiatu bialskiego jest niezwykle trudny do scharakteryzowania i oceny. Pomimo zaledwie dwudziestu lat istnienia II Rzeczypospolitej nie można traktować owego czasu jako

¹ Mgr Anna Madej, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Historii, ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, e-mail: anna.madej@uph.edu.pl, nr ORCID 0000-0001-7779-3609.

jednolitej całości. Już pierwsze tygodnie niepodległości zastały Białą Podlaską i okolice w odmiennej sytuacji niż pozostałe obszary późniejszego województwa lubelskiego i centralnej Polski. Tutaj niepodległość, a z nią i polska administracja przyszły z opóźnieniem. Na skutek obowiązującego jeszcze wojennego podziału władz okupacyjnych państw centralnych powiat bialski znajdował się w Komendzie Etapów Naczelnego Dowództwa Armii Wschodnich (Ober-Ost) (Szwarc 1976: 89). Stan ten trwał aż do 9 lutego 1919 r., kiedy to ostatni żołnierze opuścili teren powiatu (Korzeniewski 2012: 18–21). Latem 1920 r. nastąpiła kolejna, kilkudniowa okupacja, tym razem bolszewicka (Sroka 1990: 236–240)². W międzyczasie trwały powroty mieszkańców powiatu bialskiego, których los czasów wojny rzucił w różne strony świata. Ruch migracyjny nie zakończył się w 1921 r. – roku podpisania traktatu i przeprowadzenia pierwszego spisu powszechnego. A spis ten zawiera kluczowe informacje do analizy struktury demograficznej lokalnej społeczności. Według niego ludność powiatu stanowiła zaledwie 60,1% stanu z 1912 r. (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 3; *Rocznik Statystyczny...* 1915: 14)³. W ciągu następnych dziesięciu lat 1921–1931 zaobserwowano w powiecie bialskim duży przyrost liczby ludności, dwukrotnie wyższy niż w całym województwie lubelskim, do którego administracyjnie przynależał⁴. Wytłumaczeniem tego może być jedynie wzmożony ruch wędrownkowy, gdyż przyrost naturalny kształtował się na zbliżonym poziomie jak w innych powiatach województwa. Migracje musiały odbić się na strukturze ludnościowej lokalnej społeczności (Holzer 2003: 15).

W późniejszym okresie do głosu doszły czynniki ekonomiczne: kryzys inflacyjny, reforma walutowa i okres dobrej koniunktury oraz wielki kryzys gospodarczy i okres nakręcania koniunktury. To tylko najważniejsze spośród wydarzeń lat 1918–1939 w sferze ekonomicznej. Każde z nich

² Dokładne granice czasowe bolszewickiej okupacji terenu powiatu bialskiego nie zostało dotychczas sprecyzowane. W pierwszych dniach sierpnia 1920 r. trwały walki opóźniające na linii Bugu, które na odcinku przebiegającym przez powiat bialski miały charakter częstych zwrotów zaczepnych (kontrataków) powodujących odrzucenie przeciwnika za rzekę. Dopiero groźba okrążenia od zachodu i użycia oddziałów biorących udział w obronie linii rzeki Bug do kontrofensywy wymusiła wycofanie tychże oddziałów. W ten sposób najprawdopodobniej nie wcześniej niż w dniach 9–14 sierpnia doszło do opanowania całego powiatu bialskiego przez Armię Czerwoną. Okupacja sowiecka trwała do 18 sierpnia (Mierzwiński 2010; 122; Szczepański 2001: 168–169).

³ Według orientacyjnych danych zebranych przez Naczelny Komitet Narodowy ubytek ludności w powiecie bialskim w latach 1914–1915 miał wynieść 73% (Cabaj 2001: 89). Dla całej guberni siedleckiej według obliczeń T. Szturma de Szterma za okres 1914–1916 ubytek miał wynieść 40,2% (Rosset 1933: 52).

⁴ Patrz niżej.

oddziaływało na mieszkańców powiatu w nieco odmienny sposób, chociażby poprzez dobrowolne lub wymuszone brakiem pracy migracje czy zmiany wykonywanych zawodów. Nie bez znaczenia dla całościowego obrazu sytuacji ludnościowej powiatu białskiego były również decyzje administracyjne, a zwłaszcza zlikwidowanie w 1932 r. powiatu konstantynowskiego i włączenie części jego obszaru do powiatu białskiego (DzU 1932: 6/33).

Przedstawione powyżej okoliczności sprawiają, że powiat bialski w okresie międzywojennym nie może uchodzić za „typowy” w województwie lubelskim, a tym bardziej w województwach centralnych, obejmujących w miarę jednolity obszar. Dlatego zobrazowanie jego struktury demograficznej i procesów w niej zachodzących w okresie międzywojennym stanowi interesujący problem badawczy. Stał się on głównym celem niniejszej pracy.

Rys. 1. Województwo lubelskie w latach 1932–1938

Fig 1. Lublin Province 1932–1938

Źródło: opracowane na podstawie: *Rzeczpospolita Polska...* 1938.

Materiałem, na którym opiera się analiza demograficzna powiatu bialskiego, są spisy powszechne przeprowadzone w 1921 i 1931 r. (*Statystyka Polski...* 1927; *Statystyka Polski...* 1938, z. 85). Dają one najpełniejszy obraz struktury ludności (Holzer 2003: 41), ale tylko w konkretnym momencie, raz na dziesięć lat. Szczególnie dotkliwy jest brak danych dla końca lat 30. XX w., zamykających omawiany okres. Pewne informacje znajdują się w dokumentach starostwa powiatowego bialskiego (APL SPB sygn. 199, 200, 473, 474, 478) i starostwa konstantynowskiego (APL SPK sygn. 152, 154, 155)⁵. Dotyczą one ruchu naturalnego ludności oraz statystyki wyznaniowej, ale ta ostatnia z uwagi na pominięcie w rozważaniach kwestii wyznaniowej i narodowościowej (patrz niżej) ma dla niniejszego artykułu marginalne znaczenie. Podobnie w materiałach urzędu wojewódzkiego w Lublinie dominują sprawy narodowościowe i wyznaniowe, ale jest również ewidencja osób powracających z Rosji (APL UWL WSP sygn. 1295, 1321, 1322)⁶. Z racji dużych braków w dokumentacji poszczególnych miast i gmin nie było możliwości sporządzenia na ich podstawie zestawień zbiorczych dla powiatu⁷. Pomocna okazała się za to praca Bolesława Górniego zawierająca obszerny materiał statystyczny (Górny 1939)⁸.

Wśród podstawowych elementów stosunków demograficznych wyróżnia się struktury ludnościowe według wieku, płci, stanu cywilnego,

⁵ Najbardziej przydatne są akta znajdujące się w zespole Starostwo Powiatowe Bialskie, dotyczące lat 1932–1939, czyli po zmianie granic administracyjnych. Obejmują one całość analizowanego obszaru. Dla wcześniejszych lat konieczne jest wyodrębnianie z powiatu konstantynowskiego gmin, które zostały przyłączone do powiatu bialskiego, co nie zawsze jest możliwe w dostępnych zestawieniach. W rzeczywistości w dokumentacji urzędowej jest dużo braków i nieścisłości niepozwalających na zobrazowanie stanu całego powiatu, przez co dostarcza ona mniej wartościowych informacji niż dane ze spisów powszechnych.

⁶ Wspomniana ewidencja dotyczy okresu po 12 października 1920 r. do października 1921 r. i tylko osób, które nie miały obywatelstwa polskiego (APL UWL WSP sygn. 1295: k. 10–11; 1321 k. 7–8, 16; 1322: k. 16–22, 26).

⁷ Zachowała się dokumentacja z okresu międzywojennego tylko dla części gmin wiejskich i miejskich. Spośród 24 gmin w 4 w ogóle nie ma akt sprzed 1940 r.; w 7 brakuje dokumentacji dotyczącej ludności (rejestrów mieszkańców, ksiąg kontroli ruchu mieszkańców itp.), a w pozostałych ma ona różną objętość od 1–2 j.a. – np. gmina Pawłów (APL ORP Akta gminy Pawłów sygn. 6, 7) czy gminy Piszczac (APL ORP Akta gminy Piszczac sygn. 204), do kilkudziesięciu j.a. – gmina Sidorki (APL ORP Akta gminy Sidorki sygn. 71, 73, 362–394). Akta gmin miejskich i wiejskich powiatu bialskiego znajdują się w Archiwum Państwowym w Lublinie Oddział Radzyń Podlaski.

⁸ Bolesław Górny od 15 kwietnia 1937 r. piastował funkcję wicestarosty powiatu bialskiego. Na potrzeby powstającej monografii korzystał z danych urzędowych oraz informacji specjalnie zbieranych za pomocą ankiet (Górny 1939: 7–9).

cech społeczno-zawodowych, wykształcenia i charakteru miejsca zamieszkania (Holzer 2003: 15). Dla lat 1918–1939 ze względu na to, iż społeczeństwo II Rzeczypospolitej było zróżnicowane pod względem narodowościowym i kulturowym, obraz sytuacji demograficznej uzupełniają struktura narodowościowa i wyznaniowa. Ograniczone miejsce zmusiło mnie do dokonania wyboru, a raczej eliminacji części elementów struktury demograficznej. Kryterium selekcji stanowiła relatywnie mniejsza przydatność do określenia położenia gospodarczego powiatu, jak w przypadku stanu cywilnego i poniekąd wykształcenia⁹, a także kontrowersje związane z wynikami spisu z 1931 r. w stosunku do kwestii narodowościowych (Szturm de Szterm 1973: 664–667). Wprawdzie mniejszości narodowościowe w powiecie bialskim nie były tak liczne jak w województwach wschodnich, ale szczegółowa analiza tegoż zagadnienia przekroczyłaby rozmiar niniejszego artykułu. Dlatego też ograniczyłam się do charakterystyki struktury ilościowej, wiekowej, według płci, miejsca zamieszkania i cech społeczno-zawodowych.

Liczba ludności i gęstość zaludnienia

Punktem wyjścia do analizy demograficznej musi być określenie liczebności populacji. Wedle informacji uzyskanych w 1921 r. powiat bialski zamieszkiwało łącznie 59 520 osób. Wielkość ta była najniższa w województwie lubelskim, pomimo że powiat bialski nie był w nim najmniejszy obszarowo – obejmował 1492 km² (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 3). Przełożyło się to na jedną z najniższych w województwie gęstości zaludnienia, kształtującą się na poziomie 39,9 osoby na km², porównywalną jedynie do silnie zalesionego i zabagnionego powiatu włodawskiego – 35,3 osoby na km² (Zawadzki 2014: 432). W stosunku do całego województwa, w którym przeciętnie na 1 km² przypadało 67 osób, była to wartość bardzo niska (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 3). Częściowo było to spowodowane względnie dużą liczbą osób, które zostały ewakuowane jeszcze przed 1915 r. w głąb Rosji i do momentu dokonywania spisu jeszcze nie zdołały powrócić do domów (Górny 1939: 119; Cabaj 2001: 88–89)¹⁰. Potwier-

⁹ Poziom wykształcenia ma generalnie istotny wpływ na obraz stosunków gospodarczych, jednakże dane zebrane w spisach powszechnych 1921 i 1931 r. utrudniają przeprowadzenie całościowej analizy. Powodem jest ograniczenie się w spisie z 1931 r. do podania, czy ludność kraju opanowała umiejętność czytania i pisania, czy tylko czytania, czy w ogóle nie potrafi czytać i pisać (*Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 58–68).

¹⁰ Por. przypis 2. Wiadome jest na przykład, że w obrębie 27 km od twierdzy brzeskiej została przymusowo wysiedlona cała ludność cywilna (Mierzwiński 2010: 32).

dzeniem są informacje spisowe z 1931 r., które wskazują na silny ruch migracyjny w Białej Podlaskiej i okolicach trwający po 1921 r.

Według drugiego powszechnego spisu ludności w powiecie bialskim zamieszkiwało 116 266 osób (*Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 2–3). W stosunku do podanej wcześniej liczby 59 520 osób był to przyrost o 95,3%. Ale w 1932 r. uległ likwidacji powiat konstantynowski (DzU 1932: 6/33) i tym samym znaczna część mieszkańców tegoż powiatu została na papierze „przeniesiona” do powiatu bialskiego¹¹. Według oficjalnych danych na podobnym jak po 1932 r. obszarze powiatu bialskiego w 1921 r. zamieszkiwało 84 599 osób. W ten sposób rzeczywisty przyrost ludności wyniósł „zaledwie” 37,4%. Okazuje się, że nadal była to, obok wyniku powiatu włodawskiego (38,3%), jedna z najwyższych wartości w województwie. Dla całego województwa lubelskiego przyrost ludności w okresie 1921–1931 wyniósł 18,2%, czyli ponaddwukrotnie mniej niż w powiecie bialskim. Tymczasem przyrost naturalny w województwach centralnych kształtował się w latach 1921–1930 na poziomie 15,5% (*Historia Polski...* 1994: 180)¹². Czy możliwe jest, aby na terenie dwóch powiatów województwa (bialskiego i włodawskiego) przyrost naturalny był ponaddwukrotnie większy od przeciętnej? Raczej nie. Co najmniej połowa spośród 31 677 osób, o które zwiększyła się liczba mieszkańców powiatu bialskiego w ciągu dziesięciu lat, najprawdopodobniej przybyła na ten teren na skutek migracji¹³. Liczbę repatriantów z Rosji, wracających z niewoli jeńców, żołnierzy zdemobilizowanych z armii, imigrantów z zagranicy oraz przyjezdnych z innych rejonów kraju w latach 1921–1931 można więc oszacować na około 15 500–16 500¹⁴.

¹¹ Powiat konstantynowski zlikwidowano na początku 1932 r., zaś spis przeprowadzono 9 grudnia 1931 r. Opracowanie materiału spisowego zajęło jednak trochę czasu, a same wyniki zostały opublikowane ze znacznym opóźnieniem. Dlatego też w prezentowaniu danych dotyczących województwa lubelskiego przyjęto granice administracyjne według stanu na 1 stycznia 1933 r. (*Statystyka Polski...* 1938, z. 85: V–VI, IX).

¹² Dla pięciolecia 1921–1925 przyrost naturalny wynosił 15,4%, a dla pięciolecia 1926–1930 – 15,6%. Były to wskaźniki najwyższe w całym okresie międzywojennym i stanowią przykład powojennej fazy kompensacyjnej rozwoju ludności (Rosset 1933: 10, 24)

¹³ Liczba 31 677 osób jest różnicą pomiędzy wielkością 116 226 osób mieszkających na terenie powiatu bialskiego w 1931 r. a wielkością 84 599 osób, które zamieszkiwały powiat bialski i część powiatu konstantynowskiego przyłączoną następnie do tegoż wcześniejszego w 1931 r.

¹⁴ Interesująco wygląda porównanie z powiatem konstantynowskim, którego część zostanie przyłączona później do powiatu bialskiego. Otóż na potrzeby Sądu

Populacja powiatu bialskiego wzrastała także w latach 30. XX w. Według B. Górnego na dzień 1 lipca 1938 r. mieszkało tutaj 127 504 osoby (Górny 1939: 120; APL SPB sygn. 478: k. 1–11)¹⁵. W latach 1932–1938 populacja powiatu bialskiego wzrosła zatem o 9,7%. Zważywszy nawet na krótszy okres czasu, przyrost ów był znacznie mniejszy niż w okresie 1921–1931 i opierał się głównie na przyroście naturalnym¹⁶. Odpowiednio zwiększył się również wskaźnik gęstości zaludnienia z 54,8 osoby na 1 km² w 1931 r. do 60 osób na 1 km² w 1938 r., nadal zaliczał się wszak do najniższych w województwie.

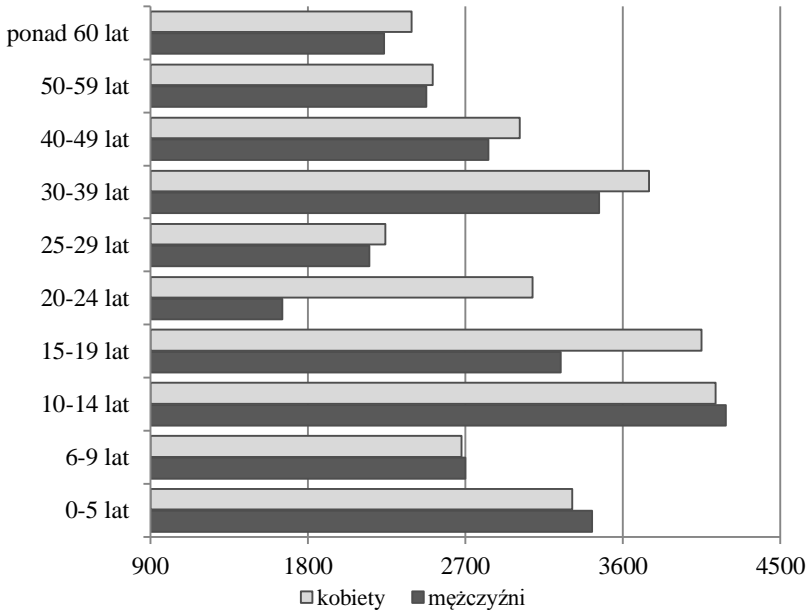
Struktura wiekowa i podział ludności według płci

Analizując strukturę wiekową ludności z podziałem według płci, można zauważyć, iż w wyniku działań wojennych z lat 1914–1920 została ona wyraźnie zniekształcona (wykres 1). Punktem odniesienia jest tutaj założenie, iż struktura wiekowa populacji Polski w latach międzywojennych należała do typu progresywnego (Holzer 2003: 134; *Historia Polski...* 1994: 147; Gawryszewski 2005: 219).

Okręgowego w Białej Podlaskiej został sporządzony wykaz liczby mieszkańców powiatu konstantynowskiego za każdy rok od 1919 do 1927. Wynika z niego, że w każdym kolejnym roku w stosunku do poprzedniego ludność powiatu rosła: w 1920 r. o 4,92%, w 1921 r. o 4,04%, w 1922 r. o 1,93%, w 1923 r. o 2,83%, w 1924 r. o 1,6% w 1925 r. o 2,35%, w 1926 r. o 2,37% i w 1927 r. o 2,61%. Łącznie w latach 1919–1927 liczba mieszkańców zwiększyła się o 25% (APL SPK sygn. 152: k. 2, 5). Tymczasem w latach 1921–1930 wskaźnik przyrostu naturalnego dla województw centralnych kształtował się na poziomie 1,54–1,56%, a w okresie lat 1919–1927 w województwach centralnych liczba mieszkańców zwiększyła się o 14,5% (Gawryszewski, 2005: 82, 156). Różnica musiała być spowodowana napływem ludności z zewnątrz.

¹⁵ Podobne wartości występują w „Wykazie miejscowości położonych w powiecie bialskim województwa lubelskiego wraz z danymi co do liczby ludności wg. wyznań na dzień VII 1938 r.”. Jest on jednak niepełny – brakuje miejscowości zaczynających się od litery T do Ż. Dlatego też liczby podane są za monografią B. Górnego, chociaż zapewne zaczerpnięte zostały z tych samych materiałów urzędowych, na co wskazuje data dzienna obydwu zestawień.

¹⁶ Przyrost ludności w powiecie bialskim w latach 1932–1938 wynosił 1,38% w stosunku rocznym, podczas gdy wskaźnik przyrostu naturalnego w województwie lubelskim za lata 1931–1935 wynosił w stosunku rocznym 1,57% (*Mały...* 1938: 45). Różnica pochodzi z emigracji mieszkańców powiatu, która od połowy lat 20. przeważała nad repatriantami i imigrantami. B. Górny szacuje, że w okresie 1921–1938 wyjechało z terenu powiatu za granicę w poszukiwaniu pracy około 15 000 osób, co stanowiłoby 11,8% jęgo ludności z 1938 r. (Górny 1939: 126).

Wykres 1. Struktura wiekowa ludności powiatu bialskiego w 1921 r. z uwzględnieniem podziału według płci

Chart 1. Age distribution of the population of the Bialski powiat in 1921, including the division by sex

Źródło: opracowanie na podstawie: *Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 24–25.

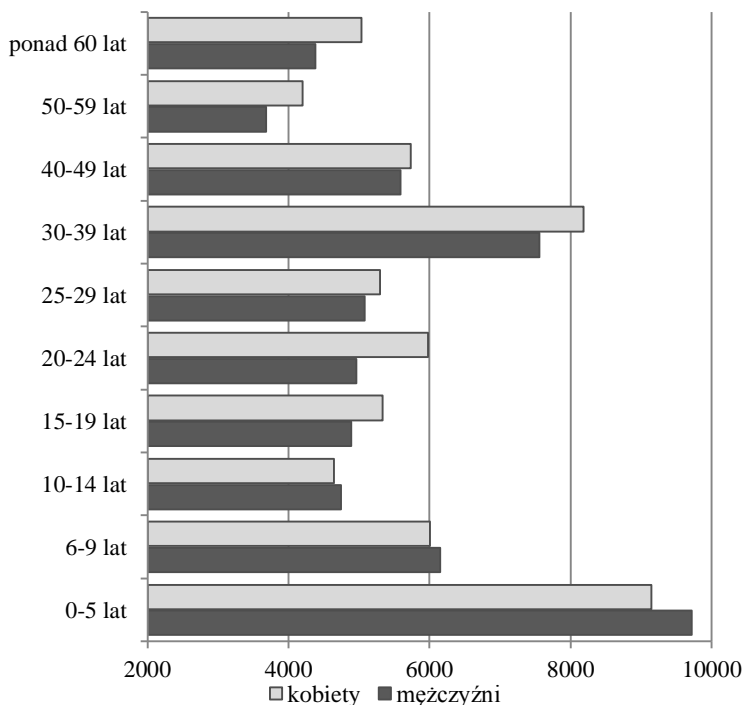
Analizując dane z 1921 r., już na pierwszy rzut oka można dostrzec dwie anomalie. Przede wszystkim grupy wiekowe 10–14 i 15–19 lat były grupami najliczniejszymi, znacznie przewyższającymi młodsze roczniki. W czasach pokoju w społeczeństwie progresywnym winno być odwrotnie. Mniejsza liczebność grup wiekowych 0–5 i 6–9 lat spowodowana była spadkiem liczby urodzeń w latach wojny (Rosset 1933: 36). Obserwowano wówczas także większą śmiertelność wśród dzieci (*Rocznik Statystyki...* 1921: 301; Gawryszewski 2005: 219). Długotrwała okupacja państw centralnych, które uczyniły z ziem Królestwa Polskiego zaplecze aprowizacyjne, doprowadziła do deficytu żywności, który dotyczył między innymi dzieci. Z kolei źle odżywiane organizmy były bardziej podatne na różnorodne choroby towarzyszące zwykle wojnom. W pierwszej kolejności ofiarami stawali się najslabsi, a więc dzieci oraz osoby w podeszłym wieku.

Drugą nieprawidłowością w kształcie piramidy wieku jest niższa od spodziewanej liczebność populacji w grupie wiekowej 20–24 lata i 25–29 lat. Przyczyna nie jest w tym przypadku trudna do odgadnię-

cia. Cały ten przedział wiekowy podlegał obowiązkowi służby wojskowej czy to w armiach państw zaborecych w latach I wojny światowej (jeżeli chodzi o powiat bialski, była to armia rosyjska), czy też w Wojsku Polskim w czasie walk o granice II Rzeczypospolitej. W związku z tą służbą zmobilizowani ponosili dużo większe ryzyko utraty życia albo też zwykłego braku chęci do powrotu w rodzinne strony, zwłaszcza jeśli nie widzieli szansy na pracę. Potwierdza to olbrzymia dysproporcja pomiędzy liczbą kobiet a liczbą mężczyzn wśród 20–24-latków. O ile przeciętnie w powiecie bialskim na 100 mężczyzn przypadało w 1921 r. 109,8 kobiet, o tyle we wspomnianym przedziale wiekowym na 100 mężczyzn przypadało aż 186,5 kobiet! Jest to najlepszy dowód świadczący o stratach, jakie poczyniły lata wojny w populacji męskiej powiatu.

Pomimo istotnych zaburzeń w ciągłości rozwoju populacji w latach 1914–1920 społeczeństwo powiatu bialskiego nadal należało do społeczeństw młodych. Zaledwie 16,1% mieszkańców osiągnęło wiek 50 lat i powyżej, podczas gdy 39,6% miało lat 16 i mniej. W wieku lat 17–49 mieściło się 44,3% ogółu ludności.

W ciągu dziesięciu lat, jakie minęły pomiędzy spisami powszechnymi, struktura wiekowa powiatu uległa dość istotnym zmianom (wykres 2). Dotychczasowe kategorie wiekowe zostały przesunięte o dziesięć lat. Najliczniejszymi rocznikami stały się te z przedziału wiekowego 0–5 lat i 6–9 lat, zgodnie z progresywnym typem struktury wiekowej kraju. Było to skutkiem „odrabiania” strat biologicznych z okresu wojny. Najwyższy wskaźnik przyrostu naturalnego w województwach centralnych odnotowano w 1925 r., kiedy to wyniósł on 18,7‰ w stosunku rocznym (Gawryszewski 2005: 197). Kolejne roczniki były już zdecydowanie mniej liczne i w konsekwencji tego ogólny udział osób poniżej 16 roku życia w strukturze wiekowej powiatu spadł do 37,7%. Obniżył się również odsetek osób mających powyżej 50 lat – do 14,9%. Zwiększył się natomiast udział osób w wieku 17–49 lat do 47,4% ogółu. Było to rezultatem przejścia do tej grupy bardzo licznych roczników urodzonych tuż przed wybuchem wojny, które nie zdołały osiągnąć w jej trakcie wieku poborowego. W latach 30. proces ten nie był zbyt korzystny, gdyż oznaczał wejście na rynek pracy relatywnie licznej grupy młodych ludzi. Trwający w tym czasie wielki kryzys zmniejszał szanse na znalezienie pracy i rozpoczęcie życia na „własny rachunek”. Ludzie ci pozostawali najczęściej w gospodarstwach rodziców, powiększając kategorię „zbędnych” w rolnictwie.

Wykres 2. Struktura wiekowa ludności powiatu bialskiego w 1932 r. z uwzględnieniem podziału według płci

Chart 2. Age distribution of the population of the Bialski powiat in 1932, including the division by sex

Źródło: opracowane na podstawie: *Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 44–45.

Charakterystyczną cechą tych dziesięciu lat było wyrównywanie różnic w liczebności obu płci zamieszkujących powiat bialski. Ogólny wskaźnik spadł do poziomu 104,8 kobiet przypadających na 100 mężczyzn. Główną zasługą leżała w większej liczbie urodzeń chłopców niż dziewczynek, zgodnej z ogólną prawidłowością demograficzną (Holzer 2003: 193). I tak w kategorii wiekowej od 0 do 5 lat liczba dziewczynek przypadających na 100 chłopców wynosiła tylko 94,1. Natomiast w kategorii wiekowej 20–24 lata na 100 mężczyzn przypadało aż 120,4 kobiet i był to najwyższy odnotowany w 1931 r. współczynnik. Interesująco wyglądała sytuacja w grupie wiekowej 30–39 lat, która dziesięć lat wcześniej cechowała się współczynnikiem na poziomie 139,9 kobiet na 100 mężczyzn (wówczas była to grupa wiekowa 20–29 lat). Otóż w 1931 r. było to już tylko 108,2 kobiet na 100 mężczyzn. Przyczynę należy widzieć w powrocie zdemobilizowanych żołnierzy do domów.

W powiecie bialskim odnotowano także wyższy współczynnik kobiet w miastach niż na terenach wiejskich. W 1931 r. różnica kształtowała się w stosunku 110,6 kobiet przypadających na 100 mężczyzn w miastach do 103,3 kobiet na 100 mężczyzn na wsi (*Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 2).

Poziom urbanizacji

Powiat bialski w latach 1918–1939 był zurbanizowany w niewielkim stopniu. To proste stwierdzenie jest tutaj niewystarczające. W okresie międzywojennym całe ówczesne województwo lubelskie było w przeważającej mierze zamieszkałe przez ludność wiejską. W 1921 r. mieszkańcy wsi stanowili aż 83,3% ogółu ludności województwa (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 4). Wobec takiego stanu rzeczy powiat bialski, według danych z pierwszego spisu powszechnego, okazał się powiatem o najwyższym udziale ludności miejskiej, wyjąwszy oczywiście powiat grodzki miasto Lublin. Sięgał on poziomu 25,1%. Można tutaj zaryzykować stwierdzenie, iż był to kolejny efekt ruchów ludności z okresu wojny. Porównując bowiem liczbę mieszkańców największego miasta w powiecie – Białej Podlaskiej w 1921 r. ze stanem z 1907 r. (tabela 1), nie zauważa się właściwie różnicy. Wynika z tego, że straty wojenne (ewakuacja przymusowa, zwiększona śmiertelność) zdecydowanie bardziej dotknęły ludność wiejską. Stąd też przy niewielkiej ogólnej liczbie mieszkańców powiatu około 15 000¹⁷ mieszczan stanowiło względnie duży odsetek populacji, porównywalny do przeciętnej w całej II Rzeczypospolitej wynoszącej 25,9% (Gawryszewski 2003: 112).

Tabela 1. Liczba ludności miast powiatu bialskiego w latach 1907–1938

Table 1. Population of towns in the Bialski poviatic in 1907–1938

Nazwa miasta	1907 r.		1921 r.		1931 r.		1938 r.	
		%		%		%		%
Biała Podlaska	13191	58,9	13088	71,2	17549	73,9	20743	75,8
Terespol	3285	14,7	1919	10,5	2308	9,7	2612	9,5
Janów Podlaski	5906	26,4	3360	18,3	3900	16,4	4010	14,7
ogółem	22382	100,0	18367	100,0	23757	100,0	27365	100,0

Źródło: opracowano na podstawie: *Statystyka Polski...* 1933: 28; Górny 1939: 120.

¹⁷ Trzeba zauważyć, że w 1921 r. Janów Podlaski należał do powiatu konstantynowskiego.

Dziesięć lat później poziom zurbanizowania powiatu zmniejszył się do 20,3%. Przyczyna leżała w powrocie w rodzinne strony dużej liczebnie grupy nieobecnych w 1921 r. (patrz wyżej) oraz przyłączeniu znacznej części słabo zurbanizowanego powiatu konstantynowskiego (*Statystyka Polski...* 1933: 28)¹⁸. Warto podkreślić, że w tym czasie liczba mieszkańców Białej Podlaskiej wzrosła o 34%. W ciągu kolejnych siedmiu lat zanotowano przyrost 18-procentowy, dzięki czemu populacja stolicy powiatu przekroczyła w 1938 r. poziom 20 000 mieszkańców (Górny 1939: 120). Pozostałe miasta również powiększały liczbę swoich mieszkańców, ale nie odbywało się to w tak szybkim tempie. Co więcej, ani w przypadku Janowa Podlaskiego, ani Terespoła nie udało się osiągnąć stanu sprzed I wojny światowej (tabela 1). W efekcie udział mieszkańców Białej Podlaskiej w populacji miejskiej całego powiatu wzrósł do 75,8%. Przed wybuchem następnej wojny poziom urbanizacji powiatu wyniósł 21,5% i kształtował się poniżej wskaźnika dla całej II Rzeczypospolitej, szacowanego na 28,4% (Gawryszewski 2005: 121).

Struktura zatrudnienia

Elementem ukazującym powiat bialski od strony stosunków społeczno-gospodarczych jest struktura zawodowa. W dwudziestoleciu międzywojennym danych na ten temat dostarczyły obydwie spisy ludności, dzięki którym można zilustrować przemiany w stosunkach zawodowych powiatu na przestrzeni dziesięciu lat. Należy jednak pamiętać o różnicy w sytuacji gospodarczej kraju w 1921 r. i 1931 r. O ile pierwsza data wyznacza czas, kiedy dźwigano gospodarkę ze zniszczeń wojennych i przedstawiano na tory produkcji pokojowej, o tyle po upływie dekady warunki były zupełnie inne, po okresie dobrej koniunktury wkraczano w długotrwały kryzys gospodarczy. Miało to swoje odzwierciedlenie także w sytuacji ekonomicznej powiatu.

Najważniejszym zajęciem, które stanowiło główne źródło utrzymania dla większości mieszkańców powiatu bialskiego w latach 1918–1939, była praca na roli. Ogółem w rolnictwie łącznie z ogrodnictwem, rybołówstwem i leśnictwem zatrudnionych było od 67,7% – 40 300 osób (1921 r.) do ponad 71% – 83 519 (1931 r.) ludności powiatu (tabela 2). Odsetek ten był wyższy niż w całym kraju, gdzie w 1921 r. wynosił według różnych obliczeń od 63,9% do 65,9%, a następnie w 1931 r. spadł

¹⁸ Powiat konstantynowski w 1921 r. zaliczany był do najslabiej zurbanizowanych miast (ze wskaźnikiem 11,1% mieszkańców) w stosunku do ogółu ludności (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 3).

do 60,8% (Landau, Tomaszewski 1982: 20). Charakterystyczne jest tutaj, że w powiecie bialskim udział ludności rolniczej w strukturze zawodowej w ciągu tych dziesięciu lat wzrósł, podczas gdy ogólna tendencja wskazywała raczej na proces odwrotny. Wydaje się, że za główną przyczynę takiego stanu rzeczy należy uznać przyłączenie części powiatu konstantynowskiego, którego ludność w 1921 r. aż w 81,4% utrzymywała się z rolnictwa (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 180). Prawdopodobne jest również, iż do końca okresu międzywojennego udział mieszkańców utrzymujących się z rolnictwa nie spadł poniżej 70%.

Tabela 2. Struktura zatrudnienia w powiecie bialskim w 1921 i 1931 r.

Table 2. Employment structure in the Bialski poviát in 1921 and 1931

Kategoria	1921 r.		Kategoria	1931 r.	
	liczba	%		liczba	%
rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem	40300	67,7	rolnictwo, ogrodnictwo, rybactwo i leśnictwo	83519	71,8
górnictwo i przemysł	7014	11,8	górnictwo i przemysł	16371	14,1
handel i ubezpieczenia	4451	7,5	handel i ubezpieczenia	5336	4,6
komunikacja i transport	1721	2,9	komunikacja i transport	2417	2,1
służba publiczna, wolne zawody i prace pomocnicze przy wolnych zawodach	1676	2,8	służba publiczna, kościół, organizacje i instytucje społeczne	2229	1,9
służba domowa	515	0,8	szkolnictwo, oświata i kultura	1032	0,9
armia, marynarka i lotnictwo wojskowe	523	0,9	lecznictwo i higiena	567	0,5
bezrobotni i osoby niewykonujące pracy zawodowej	1290	2,2	służba domowa	855	0,7
bez bliższego określenia i bez podania zawodu	2030	3,4	pozostałe działy	3940	3,4
Razem	59520	100,0	Razem	116266	100,0

Źródło: opracowano na podstawie: *Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 162; *Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 69.

Drugą pod względem liczebności grupę zawodową stanowili pracownicy „górnictwa i przemysłu”. Do tej kategorii spisowej zaliczano wszystkich utrzymujących się z pracy wytwórczej, bez względu na rozmiar zakładu. Będziemy więc mieli tutaj i górników, i robotników wielkoprzemysłowych (np. Podlaskiej Wytwórni Samolotów), i robotników

zatrudnionych w przedsiębiorstwach średniej i mniejszej wielkości, a także rzemieślników i chałupników – o ile tylko praca wytwórcza stanowiła ich główne źródło zarobkowania. I jeżeli „górników” na terenie powiatu białskiego nie było (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 162, 180), to rzemieślnicy stanowili większość spośród wymienionych w tej kategorii. Świadczą o tym dane z 1931 r., kiedy to 54,9% osób traktujących przemysł jako główne źródło pozyskiwania środków do życia było pracownikami samodzielnymi, to jest takimi, którzy pracowali w zakładach będących ich własnością (*Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 262). W ten sposób na każdego z nich przypadało 0,85 pracownika najemnego. Nawet podług kryterium, według którego zakładem przemysłowym jest taki, w którym zatrudniano minimum 5 pracowników (Landau, Tomaszewski 1971: 82–83; 1982: 48–49), jest to o wiele za mało. Dlatego też można przyjąć, iż spośród osób zaliczanych do kategorii robotników przemysłowych zdecydowaną większość stanowili rzemieślnicy. Ich odsetek wśród przedstawicieli tej grupy zawodowej wynosił co najmniej 60–65% (*Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 262; Zawadzki 2014: 545)¹⁹. Nie było to zjawiskiem korzystnym, albowiem świadczyło o względnie niewielkim znaczeniu przemysłu w gospodarce powiatu. Niewielkim pocieszeniem może być wzrost liczby osób zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle, jaki dokonał się w dziesięcioleciu 1921–1931. Ogółem ich odsetek w strukturze zawodowej powiatu białskiego zwiększył się z 11,8% do 14,1%. Zważywszy jednak, że w 1921 r. wiele fabryk i warsztatów nie zostało jeszcze uruchomionych albo też wykorzystywało tylko część swojej mocy produkcyjnych, dojdziemy do wniosku, że zwiększanie liczby robotników przemysłowych i rzemieślników odbyło się głównie poprzez uruchamianie istniejących wcześniej zakładów (np. zakłady H. B. Raabe S-ka Akc.), a znacznie rzadziej poprzez budowę nowych, chociaż akurat w Białej Podlaskiej pod koniec 1923 r. powstała największa inwestycja dwudziestolecia międzywojennego w powiecie – Podlaska Wytwórnia Samolotów (Demidowicz 1999: 69).

¹⁹ Są to obliczenia szacunkowe. Spośród 16 371 osób utrzymujących się w 1931 r. z pracy w „górnictwie i przemyśle” 8091 było pracownikami samodzielnymi niezatrudniającymi siły najemnej, a więc pracującymi w rodzinnych warsztatach. Dodatkowo spośród osób zaliczanych do pracowników najemnych (7107 osób) część pracowała w zakładach rzemieślniczych. Problemem jest określenie, jaka to była część. Gdyby przyjąć wielkość około 1/3, to uzyska się łącznie około 10 400 mieszkańców regionu utrzymujących się z rzemiosła (63,5%). Jeśli będzie to około połowy, to liczba ta wzrośnie do 11 500 osób (70%). Z uwagi na istnienie w powiecie białskim Podlaskiej Wytwórni Samolotów oraz Zakładów Przemysłowych H. B. Raabe S-ka Akc., które w okresie kryzysu gospodarczego zatrudniały 520–740 pracowników, bezpiecznie jest przyjąć niższą wartość.

Jednym z ważniejszych na południowym Podlasiu zawodów było kupiectwo. W 1931 r. handel stanowił główne źródło utrzymania tylko 4,6% (2074 osób czynnych) mieszkańców regionu, ale trudno jest przecenić jego rolę w pośredniczeniu w wymianie towarów wytwarzanych przez różne działy gospodarki. Co ciekawe, odsetek osób trudniących się handlem w 1931 r. był niższy niż w 1921 r. – 7,5%, chociaż w liczbach bezwzględnych kupców było jedynie 1221. Na taką sytuację złożyło się kilka czynników. Po pierwsze w 1921 r. w Polsce istniały jeszcze ograniczenia wynikające z reglamentacji wielu towarów, w tym także artykułów pierwszej potrzeby. Perspektywa wysokich zysków spowodowanych rozkwitem czarnego rynku sprawiła, iż zatrudnienie w handlu kształtowało się na stosunkowo wysokim poziomie, być może przekraczającym potrzeby powiatu. W 1921 r. znacznie mniejsza była też całkowita liczba mieszkańców powiatu, przez co odsetek kupców w jego strukturze zawodowej osiągnął poziom 7,5%. W późniejszym okresie, w miarę normalizacji stosunków gospodarczych, uległ on redukcji. Dodatkowo na początku lat 30. XX w. w wyniku załamania gospodarczego pewna liczba kupców zbankrutowała, a jeszcze inni zaczęli traktować handel jako zajęcie uboczne, a nie główne źródło utrzymania. Także rzemieślnicy i rolnicy w większym stopniu starali się sprzedawać swoje produkty bezpośrednio konsumentom. W efekcie zapotrzebowanie na ludzi trudniących się zawodowo handlem stało się mniejsze, a efekty uwidocznił w 1931 r. spis powszechny.

Cechą szczególną tej grupy zawodowej było to, iż w przeważającej mierze – aż w 89% – stanowili ją pracujący na własny rachunek (*Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 262), nienajmujący żadnych pomocników, co najwyżej wykorzystujący do pracy członków rodziny. Pozostali to głównie osoby zatrudnione w spółdzielniach handlowych, kredytowych, bankach, w hotelach i jadłodajniach oraz nielicznych większych sklepach. Według B. Górskiego w 1938 r. 80% świadectw przemysłowych dla przedsiębiorstw handlowych wykupiły osoby narodowości żydowskiej (Górny 1939: 147).

Kolejna grupa zawodowa – pracownicy „komunikacji i transportu” – w większości (61,8% w 1931 r.) reprezentowała kategorię pracowników najemnych. Przyczyną takiego stanu rzeczy były koleje państwowe, których personel w całości wliczany był do tej kategorii, a stanowił on około 40% wszystkich transportowców. Podobnie rzecz się miała z pracownikami Poczty Polskiej. Ogółem odsetek osób utrzymujących się z pracy w zawodach zaliczanych do działu „komunikacja i transport” w ciągu dziesięciolecia 1921–1931 zmalał o 0,8 pkt proc. Ponownie trzeba to uznać za efekt przyłączenia części powiatu konstantynowskiego, który

pozbawiony był normalnotorowych linii kolejowych, a personel kolei wąskotorowej nie był już tak liczny. Około 25% pracowników tego działu gospodarki trudniło się komunikacją i transportem konnym (*Statystyka Polski...* 1938, z. 85: 263).

Kategoria przedstawiona w spisie powszechnym z 1921 r. pod nazwą „służba publiczna, wolne zawody i prace pomocnicze przy wolnych zawodach” wymaga uściślenia. Otóż zaliczono do niej wówczas także służbę zdrowia, szkolnictwo, oświatę i kulturę. Dziesięć lat później profesje te zostały określone jako odrębne rodzaje zawodów (tabela 2). Chcąc zatem dokonać porównania zmian, jakie zaszły między 1921 a 1931 r., do działu widniejącego w drugim spisie powszechnym pod nazwą „służba publiczna, kościoły, organizacje i instytucje społeczne” należy dodać działy „szkolnictwo, oświata i kultura” oraz „lecznictwo i higiena”. Z tak przeprowadzonego porównania wynika, iż udział osób utrzymujących się z pracy w powyższych zawodach w strukturze zawodowej powiatu bialskiego wzrósł o mniej więcej 0,5 pkt proc. Nie jest to wartość duża, zwłaszcza że startowano z dosyć niskiego poziomu. Skala wzrostu chyba nie mogła być większa, gdyż wykształcenie tak wysoko wykwalifikowanych specjalistów, jakimi byli bądź co bądź prawnicy, lekarze, nauczyciele, wymagało czasu.

Osoby utrzymujące się z pracy w charakterze służby domowej oraz świadczące inne usługi osobiste stanowiły w powiecie około 0,7–0,8%, z nieznaczną tendencją spadkową. Być może była ona jedynie skutkiem kryzysu gospodarczego, ale powiat bialski, który był raczej ubogi, nie przedstawiał atrakcyjnego rynku pracy dla tego rodzaju zawodów. Wyszczególnieni w 1921 r. żołnierze i pracownicy cywilni armii stanowili 0,9% ogółu ludności, ale dziesięć lat później ta kategoria w części spisu poświęconej stosunkom zawodowym nie została uwzględniona, tak że w sumie niewiele można o niej powiedzieć (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: 162).

Strukturę zawodową powiatu bialskiego uzupełniają mieszkańcy pozostający bez pracy lub osoby niebędące w stanie określić, jaki zawód wykonują lub z czego się utrzymują. W spisach powszechnych poszczególne podkategorie były umieszczane w różnych działach, a niektórych wręcz brakowało, wobec czego jedynym racjonalnym wyjściem jest ujęcie ich wszystkich w zbiorczej kategorii „pozostałe” (*Statystyka Polski...* 1927, t. 18: VI–VII; *Statystyka Polski...* 1938, z. 85: XVI–XVII). Nie stanowiły one znaczącego udziału w strukturze zawodowej. W 1921 r. było to 5,6%, a w 1931 r. 3,4%. Zmniejszenie się tegoż odsetka można wiązać z normowaniem się sytuacji w całym państwie po kilku pierwszych chaotycznych latach tworzenia nowej administracji, walki o granice, przemieszczeń ludności i szeregu innych procesów wpływających destabilizująco na normalny tok życia społecznego.

Generalnie powiat bialski pod względem struktury zawodowej tylko nieznacznie odbiegał od przeciętnego poziomu województwa lubelskiego (*Historia Polski...* 1994: 170–171; Landau, Tomaszewski 1982: 19). Dominująca przewaga liczebna rolników przesądzała o agrarnym charakterze gospodarki powiatu. Niewielkie zakłady przemysłowe pełniły zwykle funkcję usługową wobec rolnictwa, a dwie największe bialskie fabryki nie mogły zmienić obrazu sytuacji (Zawadzki 2014: 542)²⁰. Skromny udział pośredników handlowych świadczył z kolei o względnie słabo rozwiniętych stosunkach towarowo-pieniężnych. Podobnie wyglądała sytuacja z pracownikami z działu „komunikacja i transport”, których niska liczebność ilustrowała zastój w tej gałęzi gospodarki. Negatywnie należy również ocenić niewielkie zmiany, jakie zaszły w strukturze zawodowej powiatu bialskiego w ciągu dziesięciu lat, chociaż w tym akurat przypadku trzeba zachować pewną ostrożność z powodu zmian administracyjnych. Trudno sobie wyobrazić, aby w kolejnych latach nastąpił jakiś przełom, jeżeli chodzi o rozwój pozarolniczych działów gospodarki, co miałyby zasadniczy wpływ na zmianę sytuacji.

Zakończenie

Przemiany demograficzne, które nastąpiły w latach 1918–1939 w powiecie bialskim, czyniły go jednym z najmniej w tym względzie stabilnych spośród wszystkich powiatów województwa lubelskiego. Przyczyn takiego stanu rzeczy należałoby się doszukiwać w szeregu procesów wywołanych I wojną światową. Bezpośrednie straty spowodowane działaniami wojennymi miały przy tym relatywnie niewielkie znaczenie. O wiele bardziej doniosłą rolę odegrały przemieszczenia ludności, której ruch trwał co najmniej do połowy lat 20. W samym tylko okresie między dwoma spisami powszechnymi na obszar powiatu bialskiego oraz dołączonej do niego części powiatu konstantynowskiego przybyło około 16 000 osób, w większości zapewne dawnych mieszkańców tych terenów. Trudna do uchwycenia natomiast jest skala ruchu migracyjnego w latach 1918–1921.

Istotnym problemem dla sytuacji społeczno-gospodarczej powiatu mogłoby się wydawać zachwianie struktury wiekowej. Miejscowy rynek

²⁰ W 1935 r. w powiecie bialskim było łącznie 245 zakładów przemysłowych (co najmniej 140 reprezentowało przemysł spożywczy), z których jedynie 12 można uznać za średnie lub większe zaliczane do IV–V kategorii przemysłowej (Zawadzki 2014: 542). Do największych fabryk należały Podlaska Wytwórnia Samolotów oraz Zakłady Przemysłowe H. B. Raabe S-ka Akc.

pracy na ogół nie cierpiał jednak na niedostatek siły roboczej (poza okresem 1918–1920²¹). Bardziej kłopotliwe było znalezienie zatrudnienia dla licznych roczników urodzonych przed I wojną światową, a wchodzący w okres dorosłości akurat w czasie trwania wielkiego kryzysu gospodarczego. Prowadziło to do przyspieszenia wzrostu przeludnienia wsi (Landau, Tomaszewski 1982: 23). Zaburzenie w proporcjach między mężczyznami a kobietami uwidocznione w spisie powszechnym z 1921 r. zostało szybko w dużym stopniu wyrównane, głównie za sprawą większej liczby mężczyzn niż kobiet wśród powracających z wojennej tułaczki.

Część wskaźników charakteryzujących populację mieszkańców powiatu bialskiego miała zdecydowanie pozytywny wydźwięk. Przede wszystkim była to społeczność młoda, i taka pozostała do końca okresu międzywojennego. Nie można niestety tego powiedzieć o wskaźniku urbanizacji. Cały czas utrzymywał się on na poziomie niższym od przeciętnej krajowej. Pośrednio świadczył o przeludnieniu na wsi, które jedynie z powodu względnie niewielkiej gęstości zaludnienia w powiecie nie stało się palącym problemem socjalnym.

Obrazu sytuacji demograficznej powiatu dopełnia struktura zawodowa. Analiza przeprowadzona na podstawie spisów powszechnych wykazała utrwalanie się przestarzałego systemu gospodarczego z dominacją rolnictwa przy niedorozwoju przemysłu, handlu, transportu i łączności. Odbijało się to na położeniu ekonomicznym ludności, a tym samym w dalszej perspektywie rzutowało na kierunek procesów demograficznych. Śledzenie ich przebiegu uniemożliwił jednak wybuch II wojny światowej.

Literatura

Źródła

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Starostwo Powiatowe Bialskie (SPB), sygn. 199, 200, 473, 474, 478.

APL Starostwo Powiatowe Konstantynowskie (SPK), sygn. 152, 154, 155.

APL Urząd Wojewódzki Lubelski (UWL) Wydział Społeczno-Polityczny (WSP), sygn. 1295, 1321, 1322.

Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Radzynie Podlaskim (APL ORP), Akta gminy Pawłów, sygn. 6, 7.

APL ORP, Akta gminy Piszczac, sygn. 204.

APL ORP, Akta gminy Sidorki, sygn. 71, 73, 362–394.

²¹ W latach 1918–1920 na skutek ewakuacji części mieszkańców powiatu w głąb Rosji zwiększyła się powierzchnia odłogów, na których nie miał kto pracować. Na przykład w roku 1919/1920 27% powierzchni folwarków w powiecie leżało odłogiem (Zawadzki 2014: 81).

Źródła drukowane i opracowania urzędowe

- Mały Rocznik Statystyczny 1938*, 1938, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914, 1915*, oprac. pod kierunkiem W. Grabskiego, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/21, 1921*, cz. I, Warszawa.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 stycznia 1932 r. w sprawie zniesienia powiatu konstantynowskiego w województwie lubelskim, DzU 1932, nr 6, poz. 33.
- Statystyka Polski Seria B, z. 8a, Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne, cz. I: Województwa centralne i wschodnie*, 1933, Warszawa.
- Statystyka Polski Seria C, z. 85, Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie*, 1938, Warszawa.
- Statystyka Polski, t. 18, Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej polskiej z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie*, 1927, Warszawa.

Opracowania

- Cabaj J., 2001, *Podlasie i Chełmszczyzna w pierwszym roku wojny (1914–1915)*, „Szkice Podlaskie”, nr 9.
- Demidowicz T., 1999, *Biała Podlaska jako krajowy ośrodek przemysłu i sportów lotniczych w okresie międzywojennym* [w:] *Biała Podlaska. Szkice z dziejów miasta i okolic*, Biała Podlaska.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa.
- Górny B., 1939, *Monografia powiatu bialskiego województwa lubelskiego*, Biała Podlaska (reprint).
- Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, 1994, Warszawa.
- Holzer J.Z., 2003, *Demografia*, Warszawa, wyd. VI zmienione.
- Korzeniewski B., 2012, *Powiat bialski i radzyński u progu niepodległości (listopad 1918 – luty 1919)*, „Rocznik Lubelski”, R. XXXVIII.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1971, *Gospodarka Polski międzywojennej, t. 2: Od Grabskiego do Piłsudskiego. Okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia koniunktury 1924–1929*, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1982, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939, t. 3: Wielki Kryzys 1930–1935*, Warszawa.
- Mierzwiński H., 2010, *Biała Podlaska w latach 1918–1939*, Biała Podlaska.
- Rosset E., 1933, *Prawa demograficzne wojny*, Łódź.
- Rzeczpospolita Polska. Podział administracyjny w dniu 1 kwietnia 1938 r.*, 1938, Warszawa.
- Sroka J., 1990, *Sierpniowe dni 1920 roku na Podlasiu* [w:] *Rok 1920 na Podlasiu. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej 10 XI 1990 r. w Białej Podlaskiej*, red. H. Mierzwiński, Biała Podlaska.
- Szczepański J., 2001, *Podlasie podczas wojny polsko-sowieckiej 1920 roku* [w:] *Rok 1918 na Podlasiu*, red. A. Kołodziejczyk, K. Pindel, Siedlce.
- Szturm de Szterm E., 1973, *Prawdziwa statystyka*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 3.
- Szwarc W., 1976, *Okupacja niemiecka w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim (1915–1918) – zagadnienia ustrojowe*, „Rocznik Lubelski”, R. XIX.
- Zawadzki A., 2014, *Gospodarka Południowego Podlasia w latach 1918–1939*, Siedlce.

Success of the Biała Podlaska powiat in the interwar years – selected aspects of the demographic analysis

Abstract

The Biała Podlaska powiat was almost at the geographical centre of the interwar-period Second Polish Republic (1918–1939). However, its peripheral position in relation to other Districts of central voivodships resulted in a number of events and processes that were taking place at that time having a slightly different outcome in its territory. The article attempts to present selected aspects of the demographic structure to confront the extent to which the field of interest diverges from the neighbouring areas. Besides a determination of the population of the district, its structure was analysed in terms of age, gender, level of urbanization and structure of employment. Particularly valuable information was obtained through confrontation of data from the 1921 and 1931 censuses in terms of changes taking place among employment in fundamental branches of the economy. The period was also important for the urban population, which is one of the determinants of the level of modernity of society. Presentation of population growth the county and its characteristics in terms of age and gender provided information on the demographic potential of the analysed area. The analysis provided a number of interesting data sets, somewhat corroborating the varied character of the Biała Podlaska district. The information can be used for further research on the history of the district.

Key words: demography, employment structure, age structure, Biała Podlaska powiat, level of urbanization

Aleksander Smoliński¹

„Czerwona konnica”. Stan organizacyjny kawalerii RKKA od połowy lat 30. do momentu wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r.

Streszczenie

Kawaleria Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej stanowiła jej ważny komponent przeznaczony głównie do działań ofensywnych. Przez cały czas od zakończenia rosyjskiej wojny domowej aż do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. trwały prace nad rozbudową jej wielkich jednostek, mianowicie brygad, dywizji i korpusów – a nawet armii konnych. Poszukiwano też optymalnych metod wykorzystania kawalerii na nowoczesnym polu walki, gdzie miała działać wraz z nowoczesnymi formacjami zmechanizowanymi i pancernymi.

W artykule autor na podstawie źródeł archiwalnych oraz bogatej literatury przedmiotu – głównie rosyjskojęzycznej – przedstawił stan organizacyjny oraz liczebność kawalerii, a także zmiany w tej formacji, które nastąpiły w drugiej połowie lat 30. oraz w przededniu wielkiej wojny ojczyźnianej z lat 1941–1945.

Słowa kluczowe: Sowiety, Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, kawaleria, wielka wojna ojczyźniana

Organizacja oraz stan liczebny „czerwonej konnicy” w drugiej połowie lat 30.

Przed 1941 r. cała jazda Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, podobnie jak w czasach carskich², składała się z „kawalerii strategicz-

¹ Prof. dr hab. Aleksander Smoliński, Katedra Historii Wojskowej Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Bojarskiego 1, 87-100 Toruń, e-mail: asm@umk.pl, nr ORCID: 0000-0002-2185-8589.

nej” (стратегическая конница) i kawalerii dywizyjnej (войскова конница)³. Według nomenklatury obowiązującej zarówno w armiach „białych”, jak i „czerwonych” podczas rosyjskiej wojny domowej⁴, a następnie w okresie międzywojennym również w sowieckich siłach zbrojnych, pierwsza z formacji była odpowiednikiem kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego⁵. Pod pojęciem tym rozumiano bowiem wówczas zarówno pułki jazdy samodzielnej, jak i samodzielne brygady i dywizje kawalerii oraz korpusy konne, a także armie konne, a więc oddziały i wielkie jednostki tej broni przeznaczone do samodzielnego rozwiązywania różnorodnych zadań taktycznych na polu walki oraz zdolne do działań na szczeblu operacyjnym w ramach armii ogólnowojskowych bądź frontów.

Pod wpływem doświadczeń z walk na froncie wschodnim podczas I wojny światowej, a przede wszystkim w efekcie nie zawsze dostatecznej i prawidłowej analizy przebiegu wysoce manewrowej wojny domowej w Rosji⁶, w kierowniczych kręgach Armii Czerwonej zakładano początkowo, iż w wyniku rozwoju nowoczesnych środków walki, głównie zaś mogących stanowić cenne wsparcie artylerii i broni maszynowej oraz lotnictwa i broni pancernej, podstawowymi zadaniami kawalerii nadal będą osłona mobilizacji i koncentracji oraz rozpoznanie strategiczne i osłona skrzydeł własnych wojsk, a także prowadzenie samodzielnych operacji, choćby w postaci zagonów, i pościg za rozbitym przeciwnikiem.

Według poglądów wyrażonych tuż po zakończeniu rosyjskiej wojny domowej przez Siemiona Michajłowicza Budionnego, który do 1923 r. nadal dowodził rozlokowaną wtenczas na terenie Północno-Kaukaskiego Okręgu Wojskowego 1 Armią Konną:

cechą odróżniającą konnicę od innych broni powinna być jej pełna gotowość bojowa na wypadek mobilizacji oraz ewentualnego wybuchu wojny. Stąd też powinna być ona dyslokowana, w miarę możliwości, w pobliżu granic, tak, aby w razie wybuchu wojny była natychmiast

² Patrz m.in. Марков 2001: 20–38; Smoliński 2010: 179–356; Горохов 2008: 28–200.

³ Pod koniec lat 30. wskutek rozwoju broni pancernej oraz postępującej motoryzacji (mechanizacji”) Armii Czerwonej kawaleria dywizyjna zniknęła z etatów wielkich jednostek piechoty sowieckich sił zbrojnych – patrz m.in. *Советская кавалерия* 1984: 142–163; Воскобойников 2008: 3–11; Glantz 1998: 146; 2019: 279–283; Grzelak 2010: 65–66.

⁴ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury obszerniej patrz m.in. Smoliński 2005: 217–258; 2003; 2008.

⁵ Smoliński 1999; 2001: 57–74; 2004: 118–134; Tym 2006: 29–46.

⁶ Por. m.in. ПГВА, 245.8.7.

gotowa do walki i mogła wykonać zadanie przykrycia mobilizacji pozostałych wojsk [sowieckiej – przyp. A.S.] Republiki.

Jednocześnie powinna ona natychmiast wtargnąć na teren przeciwnika, aby utrudnić jego mobilizację, co pozwoli na koncentrację i rozwinięcie własnych sił⁷.

Choć jest prawie pewne, iż autorem tych poglądów nie był Budionny⁸, lecz któryś z pochodzących ze starej armii „wojenspeców” służących wtenczas pod jego rozkazami, to jednak należy zauważyć, iż były one zbieżne z opiniami głoszonymi w tym czasie przez większość kawaleryjskich dowódców dowodzących wielkimi jednostkami, mianowicie samodzielny brygadami, dywizjami i korpusami konnicy RKKA, które postrzegano na dodatek wtenczas jako broń manewru i jednocześnie broń zdecydowanie ofensywną – także w skali operacyjnej⁹.

Stąd także po zwycięstwie bolszewików w rosyjskiej wojnie domowej, pomimo istniejących wtenczas w Sowietach poważnych problemów ekonomicznych i społecznych oraz mimo widocznej konieczności radykalnej redukcji wydatków na sowieckie siły zbrojne, a co za tym idzie, również konieczności drastycznego zmniejszenia liczebności Armii Czerwonej, nadal utrzymywano w jej składzie bardzo silną „kawalerię strategiczną”. W styczniu 1921 r. służyło w niej bowiem 14 070 ludzi „komsostawu” oraz 98 378 „krasnoarmiejców”. Kolejne 1926 ludzi „komsostawu” oraz 21 003 czerwonoarmistów tworzyło wówczas formacje kawalerii dywizyjnej. W sumie więc w szeregach całej „czerwonej konnicy” służyło w tym czasie 15 996 ludzi „komsostawu” 119 381 „krasnoarmiejców”, czyli aż 135 377 żołnierzy, z czego w „kawalerii strategicznej” 112 448, a w jeździe dywizyjnej 22 929. Nadal była to więc ogromna siła, niemająca żadnego odpowiednika w jakiegokolwiek armii europejskiej ani też światowej¹⁰.

Poza tym stan liczebny „czerwonej konnicy” malał bardzo powoli i znacznie wolniej od reszty formacji Armii Czerwonej¹¹. Dopiero od późnego lata i jesieni 1922 r. rozpoczął się niezbyt gwałtowny, choć jednocześnie znaczący i systematyczny spadek liczebności „kawalerii strategicznej” RKKA. W październiku w samych tylko wielkich jednostkach kawalerii 1 Armii Konnej, pomimo wprowadzonych wtenczas 10-procentowych obniżek obowiązujących etatów, w dal-

⁷ Por. m.in. ПГВА, 7.6.1162.

⁸ Por. m.in. Соколов 2007: 208–237; Smoliński 2008: 220–224; 2010: 97–100.

⁹ Por. m.in. САУ, 303.4.2786; САУ, 303.4.2686.

¹⁰ Por. m.in. ПГВА, 7.6.869.

¹¹ Por. m.in. ПГВА, 7.6.869.

szym ciągu służyło jednak aż 23 663 ludzi¹². Natomiast na dzień 1 września w szeregach całej „kawalerii strategicznej” nadal było co najmniej 75 816 ludzi i 81 640 koni, a po doliczeniu formacji pozostających na Dalekim Wschodzie 81 616 „krasnoarmiejców” i 81 658 koni¹³.

Wspomniane tutaj redukcje stanu liczebnego „czerwonej konnicy” oraz towarzyszące im zmiany organizacyjne polegające także na zmniejszaniu liczebności wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej trwały do 1925 r.¹⁴ Potem nastąpił okres pewnej stabilizacji, by nie powiedzieć stagnacji w dziejach „kawalerii strategicznej” Armii Czerwonej, który przewały dopiero przedsięwzięcia związane z gruntowną reformą sowieckich sił zbrojnych zapoczątkowaną w końcu lat 20. XX w. Nie mniejszą rolę odegrały także gwałtownie rosnące możliwości związane z modernizacją techniczną RKKA, które były efektem podjętej w tym samym czasie gigantycznej rozbudowy sowieckiego kompleksu zbrojeniowego¹⁵.

Nie oznacza to jednak, iż po 1925 r. zaniedbywano sowiecką kawalerię. Nadal uważana była bowiem za elitę Armii Czerwonej, a pozycję tę utraciła dopiero wskutek gwałtownej rozbudowy wojsk pancernych i zmechanizowanych, które ostatecznie przejęły większość zadań przewidzianych do tej pory dla wielkich mas jazdy. Wzorem starej armii ogromne znaczenie przykładano również do budowy odpowiedniego *esprit de corps* formacji „czerwonej konnicy”, choć do osiągnięcia tego celu, co wydaje się oczywiste, wykorzystywano inną ideologię – komunistyczną¹⁶.

Trwające od końca lat 20. XX w. procesy modernizacyjne w Armii Czerwonej oraz towarzyszące im zmiany organizacyjne spowodowały, że w połowie lat 30. w jej kierowniczych kręgach już nieco inaczej postrzegano rolę wchodzącej w jej skład „kawalerii strategicznej”. Poza tym mocno zaawansowana była też wówczas gwałtowna, wręcz gigantyczna¹⁷, rozbudowa i mechanizacja sowieckich sił zbrojnych. W tak zmieniających się warunkach Inspektor Kawalerii RKKA, czyli ówczesny marszałek Związku Sowieckiego Siemion Budionny, stwierdził, iż pod pojęciem „kawalerii strategicznej” należy rozumieć wielkie związki konnicy wzmocnione oddziałami zmechanizowanymi i lotnictwem, zdolne do działania w łączności operacyjnej z ogólnowojskowymi armiami poszczególnych frontów, a także z dużymi związkami lotnictwa

¹² РГВА, 7.6.869.

¹³ РГВА, 7.6.869.

¹⁴ Пор. м.ин. Клевцов 1999: 138–184.

¹⁵ Пор. м.ин. Самуэльсон 2001: 41–225; Smoliński 2006a: 107–143; 2006b: 281–331; 2016.

¹⁶ Пор. м.ин. РГВА, 7.1.114.

¹⁷ ААН, 296/1/82. Пор. м.ин. РГВА (ЦХИДК), 308.12.119.

operacyjnego i desantami powietrznymi. Jego zdaniem tak wzmocnione wielkie jednostki kawalerii w ramach frontów stanowić miały siły szczebla operacyjnego. Mimo tych zmian nadal ich podstawowymi zadaniami mogła być osłona własnej mobilizacji i koncentracji oraz rozpoznanie i osłona skrzydeł własnych wojsk, a także prowadzenie samodzielnych operacji, choćby w postaci zagonów, i pościg za rozbitym przeciwnikiem.

Natomiast kawalerię dywizyjną, podobnie zresztą jak w ówczesnym Wojsku Polskim, uważano w Armii Czerwonej za jazdę mającą charakter służby działającej na rzecz wielkich jednostek piechoty. Stąd, podobnie jak wcześniej, wyznaczano jej zadania bliższego rozpoznania i osłony wykonywane na rzecz korpusów i dywizji strzeleckich, czyli piechoty. Poza tym należące do niej formacje miały też pełnić funkcję eskort i ochrony wyższych dowództw i sztabów oraz, w razie potrzeby, dostarczać jeźdźców meldunkowych, czyli konnych łączników¹⁸.

W 1935 r. „kawaleria strategiczna” RKKK składała się z czterech zarządów, czyli dowództw korpusów kawalerii (управления кавалерийских корпусов), i 22 dywizji kawalerii (кавалерийские дивизии), w tym jednej kolchozowej (колхозная кавалерийская дивизия) oraz pięciu górskich (горные кавалерийские дивизии). Według stanu na 1 lipca tego roku ich podział pomiędzy poszczególnymi okręgami wojennymi przedstawiał się następująco: w Leningradzkim Okręgu Wojskowym stacjonowała jedna dywizja, w Białoruskim jedno dowództwo korpusu oraz trzy dywizje kawalerii, w Kijowskim Okręgu Wojskowym dwa dowództwa korpusów i sześć dywizji kawalerii, w Charkowskim zaledwie jeden zapasowy pułk kawalerii (запасный кавалерийский полк), w Moskiewskim Okręgu Wojskowym jedna dywizja i jeden zapasowy pułk kawalerii, w Nadwołżańskim Okręgu Wojskowym jedna dywizja tej broni, w Północnokaukaskim Okręgu Wojskowym jedno dowództwo korpusu oraz dwie dywizje i jeden pułk kawalerii, w Zakaukaskim Okręgu Wojskowym jedna dywizja kawalerii, w Środkowoazjatyckim Okręgu Wojskowym cztery dywizje i jeden pułk tej broni, w Zabajkalskim Okręgu Wojskowym dwie dywizje i jeden pułk kawalerii, a w Specjalnej Czerwonego Sztandaru Armii Dalekowschodniej (Особая Краснознаменная Дальневосточная Армия)¹⁹ tylko jedna dywizja kawalerii.

¹⁸ Por. m.in. CAW, 303.4.2786.

¹⁹ Powstała ona w 1929 r. jako formacja operacyjna utworzona w związku z ówczesnym konfliktem sowiecko-chińskim – por. m.in. CAW, 303.4.3151.

Etatowa liczebność „kawalerii strategicznej” RKKA w warunkach pokoju, zgodnie z danymi z września 1934 r., wynosiła 100 384 „komsostawu”, „politsostawu” i „krasnoarmiejców”²⁰. Dane te, dzięki wystarczającej wówczas skuteczności wywiadu wojskowego, znane były stronie polskiej, podobnie jak dyslokacja oraz obsada personalna wielkich jednostek „czerwonej konnicy”²¹.

Dojście Hitlera do władzy w Niemczech oraz zniesienie przez ten kraj ograniczeń wojskowych narzuconych im w 1919 r. na mocy traktatu w Wersalu oraz, co było tego bezpośrednią konsekwencją, wprowadzenie w marcu 1935 r. powszechnej służby wojskowej i utworzenie w miejsce dotychczasowej Reichswehry nowych sił zbrojnych, a mianowicie Wehrmachtu, rozpoczęły szybką, przygotowywaną już od dawna rozbudowę niemieckiego potencjału militarnego. Natychmiast też jego tempo oraz zakres doprowadziły w Europie do gwałtownego wyścigu zbrojeń.

Już w 1935 r., wykorzystując pełnię swych stale rosnących możliwości, włączyły się do niego także Sowiety. Wskutek bowiem w wielu aspektach przesadzonych i nieprawdziwych zagrożeń politycznych i wojskowych, które już wówczas czyhały ponoc na ZSRS, zgodnie z treścią raportu ówczesnego szefa Sztabu Generalnego Aleksandra Iljicza Jegorowa:

Tworzący się formalnie blok niemiecko-polski²² (włączając w to także Finlandię) w pierwszej kolejności skierowany jest przeciw ZSRS, a wzrost zbrojeń w całym obozie kapitalistycznym spowodował, że zachodni teatr działań wojennych dla sowieckiego dowództwa stał się rzeczywistym frontem²³.

Nie wolno jednak zapominać, iż intensywna rozbudowa i unowocześnienie potencjału militarnego ZSRS, w tym także sowieckich sił zbrojnych, trwały już od 1928 r. i znacznie, zarówno co do poziomu zmian ilościowych jak i jakościowych, wyprzedziły procesy, które w Europie Zachodniej, w tym również w Niemczech, rozpoczęły się dopiero w połowie lat 30. XX w. lub też, jak chociażby w przypadku Francji, jeszcze później.

Wraz z tym w 1935 r. ówczesny zastępca Ludowego Komisarza Obrony ZSRS Michaił Nikołajewicz Tuchaczewski przedstawił najwyższym gremiom partyjnym założenia nowego planu mobilizacyjnego,

²⁰ РГВА, 3, 40442.1.1802. Пор. м.ин. Дриг 2009: 35.

²¹ Пор. м.ин. Smoliński 2012: 345–532; 2014: 197–244.

²² Była to aluzja do podpisanej w styczniu 1934 r. deklaracji polsko-niemieckiej.

²³ Дриг 2009: 38.

zgodnie z którymi podczas rozwoju Armii Czerwonej szczególny nacisk należało położyć na wzrost liczby dywizji strzeleckich oraz na rozwój nowoczesnych środków natarcia, głównie zaś broni pancernej oraz znacznie wzmocnionych technicznymi środkami walki wielkich jednostek „czerwonej konnicy”²⁴.

W związku z tym w marcu 1935 r., obok innych przedsięwzięć, najwyższe sowieckie czynniki polityczne i państwowe podjęły decyzję o rozpoczęciu działań mających na celu rozbudowę wojsk zmechanizowanych oraz wzmocnienie siły „kawalerii strategicznej”. Jednym z jej efektów było przekształcenie dwóch dotychczasowych terytorialnych dywizji kawalerii w związki „kadrowe”, czyli regularne. Poza tym planowano także sformowanie ośmiu kolejnych dywizji tej broni zgodnie z etatami obejmującymi po około 7000 ludzi i 6500 koni każda, przeformowanie wszystkich dotychczasowych terytorialnych wielkich jednostek jazdy na regularne („kadrowe”) oraz utworzenie trzech zarządów, czyli dowództw korpusów kawalerii. Jednocześnie w celu przygotowania kadr dowódczych niezbędnych dla rozbudowywanych formacji „czerwonej konnicy” należało sformować Szkołę Kawalerii w Krasnodarze oraz rozbudować i wzmocnić szkołę w Tambowie. W sumie dla realizacji tych zadań potrzebnych było 62 000 ludzi i 58 000 koni oraz 700 sztuk broni pancernej i 1900 pojazdów mechanicznych, głównie zaś samochodów ciężarowych i osobowych.

Oprócz tego toczyła się też dyskusja w sprawie ewentualnego tworzenia w składzie Specjalnej Czerwonego Sztandaru Armii Daleko-wschodniej kolejnej dywizji kawalerii, jednak jeszcze w kwietniu tego roku nie podjęto w tej kwestii żadnej decyzji²⁵.

Dalsze zmiany i uściślenia w planach mobilizacyjnych sowieckich sił zbrojnych nastąpiły w kolejnych miesiącach 1935 r. oraz w roku następnym. Stąd też zgodnie z brzmieniem przygotowanego przez Ludowy Komisariat Obrony *Raportu o efektach formowania nowych jednostek i prac organizacyjnych w latach 1935–1936 według stanu na 1 czerwca 1936 r.* ostateczny plan reorganizacji kawalerii Armii Czerwonej przedstawiał się następująco. Formowano wtenczas dziewięć nowych dywizji tej broni o numerach od 23 do 31, przy czym tworzenie tej ostatniej było efektem zmiany pierwotnie opracowanych w tej materii planów. Jednocześnie formowano też wtenczas trzy nowe zarządy korpusów kawalerii, a mianowicie 5, 6 i 7, a dotychczasowa 11 Terytorialna Dywizja Kawalerii oraz terytorialne szwadrony kawalerii

²⁴ Дриг 2009: 38.

²⁵ Дриг 2009: 38.

dywizji strzeleckich były przeformowywane na regularne. Rozbudowywano również zapasowe pułki kawalerii, a w celu przyspieszenia szkolenia kadr dowódczych utworzono Penzeńską Szkołę Kawalerii (Пензенская Кавалерийская Школа)²⁶.

Zgodnie z postanowieniami kolejnego dokumentu, a mianowicie *Planu formowania konnicy na lata 1935–1936* wszystkie nowe dywizje organizowano w składzie czterech pułków kawalerii oraz pułku zmechanizowanego i pułku artylerii konnej, a także samodzielnych szwadronów łączności i pionierów. Etat pokojowy tak zorganizowanej dywizji kawalerii obejmował 6600 ludzi, mianowicie 542 „naczsostawu”²⁷ i 1411 młodszego „naczsostawu” oraz 4647 szeregowych „krasnoarmiejców”²⁸, w miejsce dotychczasowych 5380 szeregowych. Poza tym każda z dywizji miała dysponować trzema rozpoznawczymi samochodami pancernymi i 78 czołgami lekkimi, wśród nich 47 szybkobieżnymi typu BT, 26 pływającymi T-37 oraz pięcioma czołgami chemicznymi, czyli pojazdami uzbrojonymi w miotacze płomieni²⁹.

Było więc to znaczne wzmocnienie zarówno siły przebojowej, jak i możliwości obronnych sowieckich dywizji kawalerii, tym bardziej że pojazdy pancerne Armii Czerwonej swoimi charakterystykami taktyczno-technicznymi nie odbiegały od poziomu ówczesnej światowej, głównie jednak europejskiej, techniki pancernej i motoryzacyjnej³⁰. Nie wolno jednakże nie zauważyć, że pomimo zakrojonego na szeroką skalę procesu „traktoryzacji” sowieckiego rolnictwa³¹ często, przede wszystkim z braku dostatecznej liczby odpowiednio wyszkolonych kadr, stosunkowo niska była jakość jego produkcji, a co za tym idzie, obsługi technicznej w formacjach wojskowych³². Podobnie było również z posiadaniem przez RKKA taborem samochodowym i zmechanizowanym. Początkowo zjawiska te znacznie obniżały rzeczywiste możliwości efektywnego – bojowego – wykorzystania sprzętu pancernego i zmechanizowanego³³.

Oceniając możliwości bojowe wielkich jednostek kawalerii RKKA, nie wolno też zapominać o silnym wsparciu, które każdej z nich

²⁶ Дриг 2009: 38.

²⁷ Czyli inaczej „komsostawu” (комсостав) i „politsostawu” (политсостав).

²⁸ Бул то: рядовой состав.

²⁹ Жуков 1975: 14; Дриг 2009: 38.

³⁰ САУ, 303.4.3233.

³¹ Por. m.in. САУ, 303.4.1925; САУ, 303.4.3027; САУ, 303.4.2912; ПГВА (ЦХИДК), 308.4.47; Smoliński 2015: 156–173.

³² САУ, 303.4.1925; ПГВА, 7.15.46; ПГВА, 4.14.2338; ПГВА, 35084.1.40.

³³ Z całą ostrością zjawiska te dały o sobie znać także w pierwszym okresie wielkiej wojny ojczyźnianej.

zapewniała organiczna artyleria konna, nadal stanowiąca wówczas ich główną siłę ogniową³⁴. Ważne znaczenie przypisywano również karabynom maszynowym – zarówno ciężkim, jak i ręcznym.

Część wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej miała jednak wtenczas odmienne składy osobowe. Stacjonujące na Zabajkalu oraz na Dalekim Wschodzie, czyli na obszarach, które najważniejsze czynniki polityczne i wojskowe uważały wówczas za tereny szczególnego zagrożenia dla politycznych i wojskowych interesów ZSRS, cztery wielkie jednostki tej broni posiadały stany wzmocnione, zbliżone do wojennych. Obejmowały one 7600 ludzi. Takie stany liczebne posiadały 8, 15, 22 (Kołchozowa) Dywizje Kawalerii oraz tworzona wtenczas 31 Dywizja Kawalerii³⁵.

Jednocześnie na mocy trzech odpowiednich dyrektyw szefa Sztabu Generalnego RKKA noszących datę 25 sierpnia 1935 r. w Białoruskim, Kijowskim i Leningradzkim Okręgach Wojskowych sformowano 5, 6 i 7 Korpusy Kawalerii. Spowodowało to zmiany w składzie części korpusów istniejących dotychczas. Od tego też momentu *O. de B.* 1 Korpusu Kawalerii obejmowało 1, 9 i 28 Dywizje Kawalerii; 3 Korpusu Kawalerii – 7, 11, 24 i 27 Dywizje Kawalerii, a skład 2 Korpusu Kawalerii pozostał bez zmian. Natomiast do 5 Korpusu Kawalerii włączono 16, 25 i 30 Dywizje Kawalerii, do 6 Korpusu Kawalerii 4, 6 i 29 Dywizje Kawalerii, zaś 7 Korpus Kawalerii tworzyły wówczas 2, 23 i 26 Dywizje Kawalerii³⁶.

Ponadto w związku z nieodpowiednimi warunkami zakwaterowania ludzi oraz koni i – co za tym idzie – ciężką sytuacją sanitarno-epidemiologiczną panującą głównie wśród koni 11 Dywizji Kawalerii ówczesny Inspektor Kawalerii RKKA, marszałek Związku Sowieckiego Siemion Michajłowicz Budionny zaproponował jej translokację z Orenburga na obszar Specjalnej Czerwonego Sztandaru Armii Dalekowschodniej. Ostatecznie na mocy dyrektywy Sztabu Generalnego RKKA z 19 listopada 1935 r. dywizja ta przeniesiona została do Białoruskiego Okręgu Wojskowego do Puchowicz. Ponadto w maju tego roku dotychczasowa 11 Terytorialna Dywizja Kawalerii została przeformowana na dywizję regularną³⁷.

W sumie do 1 czerwca 1936 r. plany zmierzające do wzmocnienia siły „konnicy strategicznej” RKKA w znacznej części zostały zrealizowane.

³⁴ Пор. м.ин. САУ, 303.4.3233; Гатовский 1927: 77–79.

³⁵ Дриг 2009: 38–39.

³⁶ Дриг 2009: 39.

³⁷ Дриг 2009: 39.

W Leningradzkim Okręgu Wojskowym – w Pskowie – sformowano bowiem wtedy zarząd 5 Korpusu Kawalerii, 25 Dywizję Kawalerii – także w Pskowie i 30 Dywizję Kawalerii w Ostrowie.

W Białoruskim Okręgu Wojskowym, w Słucku, utworzono kolejny, mianowicie 6 Korpus Kawalerii. Tymczasowo jego zarząd stacjonował jednak w Homlu. Poza tym w Leplu sformowano wtedy 24 Dywizję Kawalerii, w Borysowie 27 Dywizję Kawalerii i 29 Dywizję Kawalerii w Osipowiczach. Kolejne wielkie jednostki tej broni powstały w Kijowskim Okręgu Wojskowym, gdzie w Szepletówce rozmieszczono zarząd 7 Korpusu Kawalerii. Oprócz tego w Izjasławiu powstała 23 Dywizja Kawalerii, w Sławucie 26 Dywizja Kawalerii, a w Kamieńcu Podolskim 28 Dywizja Kawalerii. Natomiast w składzie Specjalnej Czerwonego Sztandaru Armii Dalekowschodniej zorganizowano wspomnianą powyżej 31 Dywizję Kawalerii. W pozostałych, wewnętrznych, okręgach powstały wtenczas tylko drobniejsze formacje „czerwonej konnicy”, mianowicie głównie pułki zapasowe oraz szkoły. Jedynie w Zabajkalskim Okręgu Wojskowym sformowano Buriato-Mongolską Brygadę Kawalerii. W połowie 1936 r. wszystkie te formacje nadal znajdowały się jednak w różnych, z reguły bardzo poważnie zaawansowanych stadiach formowania.

W czerwcu 1936 r., według informacji posiadanych wtenczas przez szefa Sztabu Generalnego RKKA, proces organizacji zarządów korpusów i dywizji kawalerii oraz pozostałych formacji „czerwonej konnicy” w zasadzie został zakończony. Zarówno jednak nowe wielkie jednostki, jak i oddziały na razie trudno było uznać za pełnowartościowe jednostki bojowe³⁸.

Poza opisanymi tutaj przekształceniami i rozbudową struktury organizacyjnej kawalerii Armii Czerwonej za jedno z najważniejszych wydarzeń w ówczesnych dziejach „czerwonej konnicy” należy uznać utworzenie w 1936 r. formacji czerwonych wojsk kozackich (красные казачьи войска). Był to efekt tego, iż w połowie lat 30. sowieckie władze polityczne i państwowe uznały, że Kozaczyzna uważana dotychczas za podporę dawnego carskiego reżimu oraz za siłę z natury kontrewolucyjną zaakceptowała ostatecznie nowy, sowiecki ustrój³⁹. Zakończony bowiem w tym czasie na terenach dawnych okręgów wojsk kozackich proces kolektywizacji doprowadził, zdaniem władz so-

³⁸ Дриг 2009: 40.

³⁹ Wnioski te były wtenczas przedwczesne, o czym świadczy chociażby postawa sporej części Kozaków, głównie dońskich i kubańskich, którzy podczas wielkiej wojny ojczyźnianej podjęli współpracę z Niemcami.

wieckich, do powstania zupełnie nowej, sowieckiej, kolchoźnej Kozaczyzny⁴⁰, której potencjał należało wykorzystać w interesie sowieckiego imperium i jego sił zbrojnych. Stąd też na mocy odpowiedniego dekretu władz państwowych cofnięto dotychczasowe ograniczenia dotyczące służby wojskowej byłych Kozaków w szeregach Armii Czerwonej.

Jednocześnie na mocy rozkazu Ludowego Komisarza Obrony Klimienta Jefriemowicza Woroszyłowa z 21 kwietnia 1936 r. utworzono regularne oraz terytorialne formacje kozackiej kawalerii. Poza tym dotychczasową 10 Terytorialną Dywizję Kawalerii z Północnokaukaskiego Okręgu Wojskowego, dyslokowaną nad Terekiem i na Stawropolszczyźnie, przemianowano wówczas na 10 Tersko-Stawropolską Terytorialną Dywizję Kozacką (10 Терско-Ставропольская Территориальная Казачья Дивизия). Jednocześnie z jej składu należało wydzielić wszystkie szwadrony sformowane z górali kaukaskich, z których miano utworzyć samodzielny pułk kawalerii (отдельный кавалерийский полк горских национальностей) ze sztabem w Nalczyku.

Kolejną wielką jednostkę, a mianowicie 12 Terytorialną Dywizję Kawalerii rozmieszczoną na Kubaniu przemianowano wtenczas na 12 Kubańską Terytorialną Dywizję Kozacką (12 Кубанская Территориальная Казачья Дивизия). Poza tym nad Donem rozkazano sformować wtedy nową 13 Dońską Terytorialną Dywizję Kozacką (13 Донская Территориальная Казачья Дивизия)⁴¹.

Oprócz tego dotychczasowe 4 i 6 Dywizje Kawalerii z Białoruskiego Okręgu Wojskowego zaliczono do formacji kozackich. Stąd też pierwsza z nich nazywała się od tego momentu 4 Czerwonego Sztandaru Dońską Dywizją Kozacką imienia towarzysza Woroszyłowa (4 Донская Казачья Краснознаменная Дивизия им. тов. Ворошилова), a kolejna 6 Czerwonego Sztandaru Kubańsko-Terską Czongarską Dywizją Kozacką imienia towarzysza Budionnego (6 Кубано-Терская Казачья Краснознаменная Чонгарская Дивизия им. тов. Будённого). Obydwie te wielkie jednostki wchodził niegdyś w skład 1 Armii Konnej.

Z nowego Samodzielnego Pułku Narodowości Górskich z Nalczyku oraz istniejącego już wcześniej w Ordżonikidze i Machaczkałe Samodzielnego Pułku Narodowości Górskich (Отдельный Полк Горских Национальностей) rozkazano utworzyć Samodzielną Brygadę Kawalerii Narodowości Górskich (Отдельная Кавалерийская Бригада Горских Национальностей) ze sztabem w Ordżonikidze⁴². Zakończeniem pro-

⁴⁰ W oryginale: советское колхозное казачество.

⁴¹ Sformowano ją na mocy rozkazu nr 061 Ludowego Komisarza Obrony ZSRS z 21 IV 1936 r., jednak już w 1938 r. rozformowano.

⁴² *Сборник приказов 1967: 222–224.*

cesu tworzenia w Armii Czerwonej kozackich formacji kawalerii był rozkaz Ludowego Komisarza Obrony z 13 lutego 1937 r., na mocy którego na kozackie przemianowano wszystkie oddziały wchodzące w skład dywizji uznanych za kozackie w kwietniu roku poprzedniego. Tym samym rozkazem kozackim stał się także zarząd 4 Korpusu Kawalerii, gdyż jego *O. de B.* tworzyły 10, 12 i 13 Dywizje Kozackie⁴³.

W efekcie wszystkich tych zmian w 1936 r. liczba dywizji kawalerii RKKA wzrosła do 32. Z liczby tej 20 regularnych liczyło po 6600 czerwonoarmistów, cztery dywizje miały stany wzmocnione do 7600 ludzi, etat trzech terytorialnych wynosił po 3500 kawalerzystów każda, a pięciu górskich dywizji kawalerii zaledwie 2600 „krasnoarmiejców”. Jeszcze słabsze liczebnie były dwie samodzielne brygady tej broni, gdyż etat każdej z nich liczył tylko po 1200 ludzi. Mimo to etatowa liczebność całej „czerwonej konnicy” wynosiła wtenczas aż 284 058 czerwonoarmistów, z tego 22 869 ludzi „kom-naczsostawu”⁴⁴, 44 841 młodszego „naczsostawu”⁴⁵ oraz 216 348 szeregowych „krasnoarmiejców”. Oprócz tego, zgodnie z obowiązującymi etatami, w szkolnictwie kawaleryjskim powinno służyć wtenczas kolejnych 4026 ludzi⁴⁶. Była to siła wręcz imponująca.

Podobnie jak to działo się już wcześniej, największe siły tej broni stacjonowały na terenie Kijowskiego (83 665 ludzi) i Białoruskiego Okręgów Wojskowych (63 993 ludzi). Mniejszymi, choć także znacznymi masami jazdy dysponowały Leningradzki Okręg Wojskowy (26 434 ludzi), Środkowoazjatycki Okręg Wojskowy (28 894 ludzi), Północnokaukaski Okręg Wojskowy (23 570 ludzi) oraz Zabajkalski Okręg Wojskowy (20.503 ludzi) i Specjalna Czerwonego Sztandaru Armia Dalekowschodnia (17 664 ludzi), a także Moskiewski Okręg Wojskowy (10 432 ludzi). W pozostałych okręgach wojskowych, czyli w Zakaspijskim (6696 ludzi) oraz w Nadwołżańskim (1460 ludzi) i w Charkowskim (747 ludzi), było już znacznie mniej kawalerii.

Lata 1935–1936–1937 był to czas, w którym kawaleria Armii Czerwonej w warunkach pokoju osiągnęła apogeum swojej siły. Już bowiem w 1938 r. rozformowano siedem z dotychczasowych 32 dywizji tej broni. Z *O. de B.* RKKA zniknęły wtenczas 13, 23, 26, 27, 28, 29 i 30 Dywizje Kawalerii.

⁴³ *Сборник приказов* 1967: 227; Дриг 2009: 40–41.

⁴⁴ W oryginalne: командно-начальствующий состав.

⁴⁵ W oryginalne: младший начсостав.

⁴⁶ Дриг 2009: 41.

Stan organizacyjny i liczebny kawalerii Armii Czerwonej w przededniu wybuchu wojny z Niemcami w czerwcu 1941 r.

W wyniku wszystkich opisanych powyżej zmian organizacyjnych oraz procesów modernizacyjnych w przededniu wielkiej wojny ojczyźnianej korpusy kawalerii samodzielnej Armii Czerwonej tworzyły dwie–trzy dywizje kawalerii. *O. de B.* każdej z nich, między innymi, stanowiły cztery pułki kawalerii, pułk artylerii konnej oraz silny pułk zmechanizowany – w rzeczywistości pancerny, a także samodzielny dywizjon artylerii przeciwlotniczej oraz pododdziały specjalne i służb. W sumie dawało to 9240 ludzi i 7490 koni, 64 czołgi szybkie typu BT, 18 samochodów pancernych, 30 dział polowych i 20 przeciwlotniczych. W efekcie tego, przynajmniej teoretycznie, były to potężne i szybkie związki taktyczne, których struktury organizacyjne były doskonałe przez cały okres międzywojenny.

Nie należy jednak zapominać, że podobnie jak w przypadku formacji strzeleckich praktycznie przez cały okres międzywojenny Białoruski oraz Ukraiński Okręgi Wojskowe stanowiły dominujące skupisko wielkich jednostek „czerwonej konnicy” traktowanych wówczas, głównie zaś w latach 20., jako broń szybka doskonale nadająca się do działań ofensywnych. W następnej dekadzie, choć również kosztem jazdy, zdecydowanie zaczęła wzrastać rola wojsk pancernych RKKKA, jednak kawaleria nadal zajmowała ważną pozycję w składzie sowieckich sił zbrojnych. Dlatego też pomiędzy 20 maja a 1 czerwca 1939 r. na obszar Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego, w celu jego wzmocnienia, dyslokowano zarząd 5 Korpusu Kawalerii⁴⁷ oraz należące do niego formacje, a także 16 Dywizję Kawalerii⁴⁸ stacjonujące wcześniej w Leningradzkim Okręgu Wojskowym⁴⁹.

Niewiele w tych kwestiach zmieniło się po agresji Sowieców na Rzeczpospolitą Polską we wrześniu i październiku 1939 r. W końcu tego roku, choć nie było już przecież „polskiego przeciwnika”, na terenie Białoruskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego nadal stacjonowały zarządy 3 i 6 Korpusów Kawalerii oraz wchodzące w ich skład 7, 24, 36 oraz 4, 6 i 11 Dywizje Kawalerii. Natomiast w składzie Ukraińskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego znajdowały się wówczas zarządy 2, 4 i 5 Korpusów Kawalerii oraz 3, 5, 14, 32, 34, 9, i 16 Dywizje Kawalerii⁵⁰.

⁴⁷ Do Kamieńca Podolskiego.

⁴⁸ Do rejonu Hajsyn-Tulczyn-Ladyżno. Na terenie Ukraińskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego w skład tego korpusu obok 16 Dywizji Kawalerii weszła również 5 Dywizja Kawalerii.

⁴⁹ ПГБА, 3, 40442.2.125; ПГБА, 1, 7.15.46.

⁵⁰ ПГБА, 1, 4.19.32; ПГБА, 1, 7.15.46.

Trzeba jednak pamiętać, że mimo sporego znaczenia i wysokiej pozycji, jaką w latach 20. XX w. broń ta posiadała w ramach sowieckich sił zbrojnych, od drugiej połowy lat 30. następował proces redukcji liczby wielkich jednostek „kawalerii strategicznej” RKKA, które ustępowały miejsca coraz liczniejszym formacjom pancernym, a następnie wielkim związkom zmechanizowanym. Pomimo to 1 października 1939 r. „czerwoną konnicę” Armii Czerwonej nadal tworzyły zarządy pięciu korpusów, 25 dywizji oraz Samodzielna Brygada Kawalerii Ludowego Komisariatu Obrony i sześć zapasowych pułków kawalerii, których etaty obejmowały w sumie 149 342 ludzi. Taka sama miała być też liczba wielkich jednostek jazdy RKKA w warunkach pokojowych. Na dzień 21 maja 1940 r. liczba jej wielkich jednostek spadła już jednak do 20 dywizji i jednej samodzielnej brygady o etacie, wraz z zarządami pięciu korpusów i pięcioma pułkami zapasowymi, w sile 122 744 ludzi⁵¹. Nie należy też zapominać, że niemal do samego wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej trwał proces unowocześniania struktur organizacyjnych i wzmacniania uzbrojenia, głównie artyleryjskiego, przeciwlotniczego i pancernego, pozostałych wielkich jednostek „czerwonej konnicy”⁵².

Poza tym przez cały ten okres próbowano również podnieść poziom wyszkolenia ich kadry dowódczej oraz kolejnych roczników poborowych. Jednocześnie formacje tego typu już podczas pokoju utrzymywano na etatach zbliżonych do wojennych, aby czas ich mobilizacji był możliwie najkrótszy. Stąd też wszystkie dywizje i korpusy kawalerii stacjonujące w zachodnich okręgach wojskowych pełniły rolę jednostek osłonowych własnej mobilizacji⁵³.

Przed wybuchem wojny, pomimo kolejnej znacznej redukcji wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej, sowieckie siły zbrojne nadal posiadały dowództwa czterech korpusów tej broni oraz 13 dywizji

⁵¹ Pierwotnie zakładano, że w 1940 r. pokojowy etat ogólny „czerwonej konnicy” RKKA jeszcze w składzie 5 zarządów korpusów, 14 dywizji kawalerii po 6560 ludzi, 2 dywizji o etacie zmniejszonym do 3490 osób, 5 górskich dywizji kawalerii po 2950 ludzi oraz 3 samodzielnych brygad po 3500 osób i 6 zapasowych pułków kawalerii po 750 ludzi każdy, będzie obejmował 141 892 osoby.

⁵² Por. m.in. ПГБА, 1, 4.19.32; ПГБА, 1, 7.15.46; *Накануне* 2007: 441–442; Мельтюхов 2002: 488, 491; Smoliński 2013: 173–201.

⁵³ Był to efekt doświadczeń wynikających z analizy przebiegu I wojny światowej na froncie wschodnim i rumuńskim oraz bogatych doświadczeń z wojny domowej w Rosji i kampanii 1920 r., wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1920. Z biegiem czasu i w miarę unowocześniania się sowieckich sił zbrojnych rolę kawalerii w coraz szerszym zakresie zaczęły przejmować wojska pancerne i zmotoryzowane.

kawalerii, w tym cztery „konno-górskie”⁵⁴. Nie należy też zapominać, że wielkie jednostki tej broni – dywizje i korpusy – także gwardyjskie, często razem z bronią pancerną w składzie grup konno-zmechanizowanych⁵⁵, były wykorzystywane, z różnym skutkiem, do samego końca wojny niemiecko-sowieckiej. Gdy jednak walczyły samodzielnie, to z reguły ponosiły wysokie, a nie zawsze uzasadnione straty, nawet wówczas, gdy dokonywały stosunkowo skutecznych rajdów na tyły wroga. Jedno z natarć 17 i 44 Dywizji Kawalerii Armii Czerwonej wykonane 17 listopada 1941 r. tak zostało opisane w dzienniku bojowym 4 Grupy Pancernej Wehrmachtu:

Nie chciało się wierzyć, że nieprzyjaciel świadomie zaatakował nas na tym szerokim polu przeznaczonym raczej do defilad (...) ale oto ruszyły na nas trzy szeregi jeźdźców. Pochyliwszy się nad szyjami koni, jeźdźcy sunęli po oświetlonym przez zimowe słońce terenie z wzniesionymi błyszczącymi klingami (...) pierwsze pociski rozerwały się w masie atakujących (...) wkrótce zawisł nad nimi straszny czarny obłok. W powietrze wlatywały kawałki ludzi i koni (...) trudno było dojrzeć, gdzie jeźdźcy, gdzie konie (...) w tym piekle gnały na oślep oszalałe konie. Nieliczni z jeźdźców, którym udało się ocaleć, zostali dobici ogniem artylerii i karabinów maszynowych. (...) I oto z lasu rusza do ataku druga fala jeźdźców. Trudno było wyobrazić sobie, że po wybiciu pierwszych szwadronów to koszarne przedstawienie znów się powtórzy (...) Jednak teren był już przystrelony i druga fala kawalerii została wybita jeszcze szybciej niż pierwsza⁵⁶.

Podsumowanie

Zebrane informacje wskazują, że co najmniej do połowy lat 30. „kawaleria strategiczna” RKKA stanowiła niewątpliwie jeden z najwartościowszych elementów sowieckich sił zbrojnych. O jej znaczeniu decydował ofensywny charakter tej broni oraz znaczne możliwości manewrowe i rosnący wtenczas jej potencjał bojowy, a także stosunkowo wysokie morale „krasnoarmiejców” służących w jej szeregach. Pomimo zupełnej odmienności Armii Czerwonej od dawnej Armii Rosyjskiej w jego budowaniu skutecznie wykorzystywano bowiem

⁵⁴ *Historia sztuki wojennej* 1967: 525; Свищев 2003: 266–267.

⁵⁵ Wcześniej taka grupa (Dzierżyńska Grupa Konno-Zmechanizowana Frontu Białoruskiego) została użyta podczas sowieckiej agresji na Polskę w 1939 r. Podobną grupę w składzie 6 i 11 Korpusu Zmechanizowanego oraz 6 Korpusu Kawalerii złożonego z 6 i 36 Dywizji Kawalerii w ramach 10 Armii Frontu Zachodniego sformowano, a też raczej miano utworzyć, 23 czerwca 1941 r., przy czym jej zadania były ofensywne.

⁵⁶ Sokołow 2014: 146–147.

niektóre dobre doświadczenia przyniesione do sowieckich sił zbrojnych przez tzw. „wojenspeców” z byłej armii carskiej. W efekcie tego u znacznej części przedstawicieli nowego „komnaczpolitsostawu” udało się zaszczerpić przeświadczenie o elitarności tej broni oraz o jej wyjątkowych zasługach położonych dla zwycięstwa władzy sowieckiej w rosyjskiej wojnie domowej.

W efekcie tego przez cały okres międzywojenny – niemal do 22 czerwca 1941 r. – kawaleria Armii Czerwonej traktowana była jako cenny składnik umożliwiający prowadzenie skutecznej wojny manewrowej. Od końca lat 30. XX w. jej pozycję i zadania w coraz szerszym zakresie zaczęły jednak przejmować wielkie formacje zmechanizowane, a następnie pancerne. Jednakże pomimo bolesnych dla Sowieców doświadczeń wielkiej wojny ojczyźnianej jej ostateczny kres przyniosły dopiero narodziny epoki atomowej, w której dla jeźdźców uzbrojonych w błyszczące i ostre szaszki oraz walczących z wysokości końskiego grzbietu nie było już miejsca – nawet na bezdrożnych i stepowych obszarach wielkiego „i miłującego pokój” Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich.

Literatura

Źródła

Dokumenty archiwalne:

Москва

Российский Государственный Военный Архив (РГВА):

Докладные Записки Командующего Московского Военного Округа, 4.14.2338.

Wykaz formacji wojskowych gotowych do wyjścia w pole na dzień 16 IX 1939 r.

3 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 1, 4.19.32. Письмо Народного Комисаря Оборона маршала К. Ворошылова № 81229 от 23 X 1939 г. членам Политического Бюро Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической Партии (большевиков).

3 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 1, 4.19.32. Письмо Народного Комисаря Оборона № 81306сс/об от 15 XI 1939 г.

3 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 1, 4.19.32. Постановление Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической Партии (большевиков) от 16 X 1939 г.

3 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 1, 4.19.32. Сводка начальника Генерального Штаба РККА от 17 X 1939 г.

Штаб РККА, Секретариаты, 7.1.114. Двенадцать заповедей кавалериста – документ niedatowany, najprawdopodobniej pochodzący jednak z lat 20. XX w.

Штаб РККА, Секретариаты, 7.1.114. Десять заповедей 7 Самарской Кавалерийской Дивизии – документ niedatowany, najprawdopodobniej jednak pochodzący z lat 20. XX w.

- Штаб РККА. Организационное Управление. 7.6.869. Доклад Начальника 3 Отделения Организационного Управления Штаба РККА № 186229/1996 от 15 IX 1922 г.
- Штаб РККА. Организационное Управление. 7.6.869. Расчёт штатного состава лиц старшего комсостава, младшего комсостава, адмхоз. состава и красноармейцев кавалерийских дивизий и отдельных кавалерийских бригад по состоянию на 1 V 1922 г.
- Штаб РККА. Организационное Управление. 7.6.869. Список кавалерии на 1 VII 1922 г.
- Штаб РККА. Организационное Управление. 7.6.869. Список частей конницы на 1 IX 1922 г.
- Штаб РККА. Организационное Управление. 7.6.869. Сравнительная ведомость численного состава имперской кавалерии по состоянию на 1915 год и Красной Армии по состоянию на 1 I 1921 г.
- Штаб РККА. Организационное Управление. 7.6.1162. Доклад Командующего 1 Конной Армией № 1428/Оп. от 13 XII 1921 г.
- 4 Отдел Штаба РККА, 10 Отделение, 7.15.46. Meldunek szefa Sztabu Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego № 004040 z 31 VIII 1939 г.
- 4 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 1, 7.15.46. Сводка Военного Совета Беларускаго Особого Военного Округа № 0012944 от 3 VIII 1939 г.
- 4 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 1, 7.15.46. Сводка шефа Штаба Киевского Особого Военного Округа № 004040 от 31 VIII 1939 г.
- Управление 1 Конной Армии, 245.8.7. „Красная конница и ея роль в гражданской войне” – доклад члена Рев.-Воен. Совета 1 Конной Армии тов. Ворошилова прочитанной в городе Ростове на Дону 11 III 1920 г.
- Коллекция Дел по Событиям на Западной Украине, 35084.1.40. Журнал боевых действия Южной Группы Украинского Фронта с 17 по 23 X 1939 г.
- 4 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 3, 40442.1.1802. Штатная численность конницы РККА по состоянию на 1 IX 1934 г.
- 4 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 3, 40442.2.125. Приказ начальника Генерального Штаба РККА командарма 1 ранга Бориса Шапошникова № 4/2/47033 от 10 V 1939 г.
- 4 Отдел Генерального Штаба РККА. Отделение 3, 40442.2.125. Приказ начальника 4 Отдела Генерального Штаба РККА № 4/2/4703 от 11 V 1939 г.

Москва

Российский Государственный Военный Архив [Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции (ЦХИДК)]:

- II Отдел Генерального Штаба Войска Польского, 308.4.47. Meldunek Oddziału II Sztabu Generalnego MSWojsk. l. dz. 2103/II.Inf./W z 26 II 1926 г.
- II Отдел Генерального Штаба Войска Польского, 308.12.119. Pismo Konsula Generalnego RP w Charkowie Nr 383/b/Ukr./1 z 15 I 1934 г.

Warszawa

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW):

- Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.1925. Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego nr 4868/34.W. z 11 I 1934 г.
- Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2686. Organizacja jazdy strategicznej w Rosji sowieckiej. Część I – opracowanie Oddziału II Sztabu Generalnego MSWojsk. nr 19715/II.Inf./II.A., Warszawa 6 X 1923 г.

- Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2786. Tezy Konferencji Dowódców Jazdy Armii Czerwonej odbytej dn. 4–8 kwietnia 1922 roku w Moskwie – tłumaczenie dokumentu znajdującego się w posiadaniu Oddziału II Sztabu Generalnego MSWojsk. nr 12560/II.Inf./II.A., Warszawa 6 VI 1923 r.
- Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2912. Annexes a la conference des deuxiemes bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926 r.
- Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3027. Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 667/I.tjn.31 z 19 VIII 1931 r.
- Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3151. Siły Zbrojne ZSRR. Tom II. Organizacja, O. de B. i dyslokacja wyższych dowództw oraz wielkich jednostek piechoty i kawalerii w czasie pokoju. Część II. O. de B. i dyslokacja wyższych dowództw oraz wielkich jednostek piechoty i kawalerii. Zeszyt 1-szy – Opracowanie – Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 9250/II.R.T.O., Warszawa 27 X 1935 r.
- Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3233. Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych l. dz. 3243/Tj.Ćwicz.Reg.,39, Warszawa czerwiec 1939 r.
- Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3233. Studium artylerii wojsk obcych za 1938 rok. Część I. Zasady działań taktycznych. A. Artyleria sowiecka – Departament Artylerii Ministerstwa Spraw Wojskowych L. 400/Tj.Stud.Og., Warszawa – styczeń 1939 r.

Warszawa

Archiwum Akt Nowych (AAN):

Instytucje Wojskowe 1918–1939, 296/I/82. Raport Attaché Militaire de Pologne a Moscou z dnia 25 XI 1930 r.

Dokumenty publikowane

Накануне. Западный Особый Военный Округ (конец 1939 г. – 1941 г.). Документы и материалы. Ответственный составитель В. В. Скалабан, Минск 2007.

Сборник приказов РВСР, РВС ССР и НКО о присвоении наименований частям, соединениям и учреждениям Вооружённых Сил СССР. Часть I. 1918–1937 годы, Москва 1967.

Wspomnienia

Жуков Г.К., *Воспоминания и размышления. Том I.* Второе, доповненное издание, Москва 1975.

Opracowania

Glantz D.M., 1998, *Stumbling Colossus. The Red Army on the Eve of World War,* Kansas.

Glantz D.M., 2019, *Kolos odrodzony. Armia Czerwona na wojnie 1941–1943,* przekład J.M. Rawinis, Oświęcim.

Grzelak C., 2010, *Armia Stalina 1939–1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS,* Warszawa.

Historia sztuki wojennej do roku 1939, 1967, red. P.A. Rotmistrowa, Warszawa.

Smoliński A., 1999, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.,* Toruń.

Smoliński A., 2001, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921–1929,* „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” [Toruń], nr 1.

Smoliński A., 2003, *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923),* Grajewo.

- Smoliński A., 2004, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, „Klio”, nr 5.
- Smoliński A., 2004, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, „Klio”, nr 5.
- Smoliński A., 2005, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej oraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej na froncie wschodnim w przededniu „wyprawy kijowskiej” 1920 r. „Wschodni Rocznik Humanistyczny”* [Lublin – Radzyń Podlaski], T. 2.
- Smoliński A., 2006a, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego* [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Toruń.
- Smoliński A., 2006b, *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni”, t. X, z. 1 (37).
- Smoliński A., 2008, *Kariera wojskowa i polityczna wybranych przedstawicieli kadry dowódczej i politycznej I Armii Konnej w czasie trwania oraz po zakończeniu wojny domowej w Rosji. Próba portretu zbiorowego*, „Limes”. *Studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej* [Rzeszów], nr 1.
- Smoliński A., 2008, *I Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń.
- Smoliński A., 2010, *Kariera wojskowa i polityczna wybranych przedstawicieli kadry dowódczej i politycznej I Armii Konnej w latach 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [Warszawa], R. XI (LXII), nr 3 (232).
- Smoliński A., 2012, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936* [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. 2, red. A. Smoliński, Toruń.
- Smoliński A., 2013, *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKa w połowie lat trzydziestych XX wieku* [w:] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Wojtkowiak, Poznań.
- Smoliński A., 2014, *Wiedza o wyższej kadrze dowódczej kawalerii RKKa posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w.* [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 4, red. M. Wagnera, Siedlce.
- Smoliński A., 2015, „Traktoryzacja” sowieckiej wsi w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. oraz jej ówczesne znaczenie dla gospodarki ZSRS i Armii Czerwonej w ocenach polskiego wywiadu wojskowego oraz służby dyplomatycznej Ministerstwa Spraw Zagranicznych [w:] *Pomiędzy światem polityki a życiem naukowym. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Saletrze*, t. 2: *Historia, administracja publiczna i nauki prawne*, red. J. Jaskiernia, R. Kubicki, Kielce.
- Smoliński A., 2016, *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz dokumentów polskiej służby dyplomatycznej w ZSRS. Przyczynnik do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim.
- Sokołow B., 2014, *Rokossowski*, przekład A. Palacz, Poznań.
- Tym J.S., 2006, *Kawaleria w operacji i w walce. Koncepcje użycia i wyszkolenie kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa.

* * *

- Воскобойников Г.Л., 2008, *Советская конница в Великой Отечественной*, Москва.
- Гатовский В.Н., 1927, *Конница. Книга 1*, Москва-Ленинград.
- Горохов Ж. (Gorokhoff G.), 2008, *Русская императорская кавалерия 1881–1917 (The Russian Imperial Cavalry 1881–1917)*, Москва.
- Дриг Е., 2009, «Мы красные кавалеристы. И про нас...» *Стратегическая конница РККА в 1935–1936 гг.*, „Мировые Войны. Военно-Исторический Журнал”, Москва, № 3.
- Клевцов В.Г., 1999, *Социальные и организационные проблемы военных реформ 20–30-х годов* [w:] *Армия и общество 1900–1941 гг. Статьи, документы.* Коллегиальная работа, Москва.
- Марков О.Д., 2001, *Русская армия 1914–1917*, Санкт-Петербург.
- Мельтюхов М.И., 2002, *Упущенный шанс Сталина, Советский Союз и борьба за Европу 1939–1941 гг. (Документы, факты, суждения)*, Москва.
- Самуэльсон Л., 2001, *Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941*. Перевод с английского И. С. Давидян, Москва.
- Свищев В.Н., 2003, *Начало Великой Отечественной Войны. Том 1. Подготовка Германии и СССР к войне*, Москва.
- Советская кавалерия. Военно-исторический очерк*, 1984, Руководитель авторского коллективу А.Я. Сошников, Москва.
- Соколов Б.В., 2007, *Буденный. Красный Мюрат*, Москва.

„Red cavalry”. Organizational state of the cavalry of the Workers ’and Peasants ’ Red Army from the mid-30’s till the outbreak of German-Soviet war in June 1941

Abstract

The cavalry of the Workers ’and Peasants ’Red Army was an important component, meant mostly for offensive purposes. As a result, for the whole period from the end of Russian Civil War to the outbreak of German-Soviet war in June 1941 work was being done on the development of its large units, like brigades, divisions and corps - and even mounted armies. Ways to use them on a modern battlefield were searched for, in order to for them to cooperate with modern mechanized and armoured formations.

That is why the author, based on archival sources and plentiful subject literature-mainly Russian, presented its state of organization and size, as well as the changes which occurred in the second half of the 1930’s and on the eve of the Great Patriotic War from 1941–1945.

Key words: Soviets, Workers ’and Peasants ’Red Army, cavalry, Great Patriotic War

Jarosław Dybek¹

Powstanie kawalerii SS Totenkopf i jej rola w niemieckiej polityce okupacyjnej na ziemiach polskich w latach 1939–1941

Streszczenie

Tematem artykułu jest jeden z niemieckich pułków SS stacjonujących na terenie okupowanej Polski i jego rola w polityce okupacyjnej Niemiec. Choć dzieje formacji SS są bardzo dobrze znane zarówno w literaturze naukowej, jak i popularnonaukowej, to wchodząca w jej skład kawaleria nie doczekała się dotychczas obszerniejszych opracowań. Temat wydaje się interesujący, ale nie został jeszcze omówiony w żadnej książce w języku polskim. Większość literatury odnoszącej się do tego zagadnienia została wydana w językach niemieckim oraz angielskim.

Kawaleria SS Totenkopf działała przede wszystkim w Generalnym Gubernatorstwie i podlegała Wyższemu Dowództwu SS i Policji. Część jej szwadronów operowała także na terenach włączonych do Rzeszy, tj. Kraju Warty (Reichsgau Wartheland).

Niniejszy artykuł podejmuje problematykę formowania się kawalerii SS Totenkopf i stopniowego włączania jej w brutalną politykę okupacyjną III Rzeszy na ziemiach polskich. W przypadku tej formacji mamy do czynienia z takimi zadaniami, jak zwalczanie pierwszych załóżków partyzantki, poszukiwanie broni, udział w tworzeniu gett czy też pomoc w eliminowaniu polskiej inteligencji. Na uwagę zasługuje również udział tej jednostki w kręceniu filmu propagandowego *Kampfgeschwader Lützow*, w którym przedstawiono polskich kawalerzystów atakujących szablami niemieckie czołgi. Ten fałszywy obraz powielany był po wojnie w niektórych filmach czy książkach i przyczynił się do wypaczonego przedstawienia polskich żołnierzy w walkach obronnych w 1939 r.

Słowa kluczowe: 1 Reiterstandarte SS Totenkopf, Hermann Fegelein, Gustav Lombard, niemiecka okupacja, kawaleria, II wojna światowa

¹ Mgr Jarosław Dybek, doktorant w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, e-mail: jarek.dybek@wp.pl, nr ORCID: 0000-0002-2971-4598.

Wstęp

W artykule tym zostaną omówione zadania okupacyjne kawalerii SS Totenkopf, której szwadrony stacjonowały w różnych częściach okupowanej Polski. Formacja ta nie jest tak powszechnie znana jak inne jednostki SS. Jak dotąd nie napisano w języku polskim żadnej książki, która przybliżyłaby czytelnikom organizację i działalność kawalerii SS Totenkopf. Jest wprawdzie album *Allgemeine SS 1925–1945* wydany przez towarzystwo historyczne Ulric of England. Znajdziemy tam, niestety, tylko ogólne informacje dotyczące opisywanej jednostki. Większość opracowań na temat tej formacji napisali Niemcy i koncentrują się one głównie na późniejszym okresie jej funkcjonowania, tj. na latach 1941–1944. Do autorów tych należą: Henning Pieper², Rolf Michaelis³ oraz Hanns Bayer⁴. Jednostkę tę wspomina także w swojej książce Martin Cüppers⁵. Pisali o niej również Amerykanie Paul J. Wilson⁶ oraz Mark C. Yerger⁷. Wyżej wymienieni historycy opierają swoje badania m.in. na raportach sporządzanych przez dowódców tej jednostki. Dokumenty są dostępne w Archiwum Narodowym w Waszyngtonie oraz w Archiwum Wojskowym we Freiburgu.

Geneza i rozwój kawalerii SS Totenkopf

Historia kawalerii SS zaczyna się w 1933 r., kiedy to wszystkie kluby jeździeckie musiały przyłączyć się do SS lub SA, te zaś, które zdecydowały się przystąpić do SS, przemianowano na formacje jeździeckie SS (SS-Reiterstandarten). W latach 30. XX w. istniały dwadzieścia trzy SS-Reiterstandarten, z czego jeden lub dwa przypadły na każdy SS-Abschnitt (*Allgemeine SS...* 2013: 121). SS-Abschnitte były to inaczej okręgi SS i podlegały pod SS-Oberabschnitte (nadokręgi). Kawaleria SS wzięła swój początek w Monachium i wiązała się z osobą Her-

² *Fegelein's Horsemen and Genocidal Warfare. The SS Cavalry Brigade in the Soviet Union*, eBook, Palgrave Macmillan, 2015.

³ *Die Kavallerie-Divisionen der Waffen-SS*, Michaelis Verlag (2. Auflage), Berlin 1998.

⁴ *Die Kavallerie der Waffen SS*, Selbsverlag, Heidelberg 1980.

⁵ *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer SS und die Judenvernichtung 1939–1945*, Darmstadt 2004.

⁶ *Himmler's Cavalry The Equestrian SS, 1930-1945*, Schiffer Military History, Atglen 2000.

⁷ *Riding East. The SS Cavalry Brigade in Poland and Russia 1939–1942*, Schiffer Military History, Atglen 1996.

manna Fegeleina. W 1933 r. wstąpił on do SS, a w czerwcu 1936 kierował powołaną przez Reichsführera SS Główną Szkołą Jeździecką w Monachium (SS-Haupt-Reitschule München). Wraz ze swoim bratem Waldemarem i innymi jeźdźcami odnosili liczne zwycięstwa w zawodach jeździeckich, które odbywały się w Niemczech i za granicą. Fegelein obawiał się, że w razie ogłoszenia mobilizacji jego cenne konie zostaną przejęte przez Wehrmacht, dlatego już w 1938 r. zabiegał gorączkowo u Himmlera o stworzenie swojej jednostki podlegającej bezpośrednio sztabowi Reichsführera SS. Początkowo Himmler odmawiał, w końcu uległ jednak namowom i 14 września 1939 r. Główna Szkoła Jeździecka w Monachium została podporządkowana posiłkowym pułkiem Totenkopf (verstärkte Totenkopfstandarten), tworząc załóżek przyszłej jednostki kawaleryjskiej SS. W celu zwiększenia stanu liczebnego zaczęto przyjmować nawet rolników, którzy z racji wykonywanego zajęcia potrafili obchodzić się z końmi i ochotniczo zgłaszali się do służby (Bayer 1980: 5). Zdecydowana większość chętnych miała już za sobą służbę w armii. Tę różnorodność dobrze przedstawia cytat z albumu wydanego przez żołnierzy tegoż pułku w 1944 roku: „jeden służył w piechocie, inny w saperach, jeszcze inny w artylerii, także marynarze i piloci byli w ich szeregach, tylko kawalerzystów było wśród nich bardzo mało. Kawalerzystami chcieli dopiero zostać. Ale gdzie jest wola, tam też pojawia się sposób, aby osiągnąć cel. A woli im nie brakowało i był to wspólny czynnik, który ich wszystkich jednoczył” (Bielstein 2006: 9–10).

Aby zdać sobie sprawę z rozwoju opisywanej przeze mnie formacji, należy przyjrzeć się także transformacjom jej nazewnictwa. Przedstawia to cytat z albumu *Allgemeine SS*: „Ciekawe, że w wielu powojennych publikacjach w języku angielskim nazwę SS-Reiterstandarte tłumaczy się jako «pułk kawalerii SS». Należy jednak zwrócić uwagę, że w kontekście *Allgemeine SS* (Powszechna SS) nie były to w istocie pułki kawalerii, ale jednostki zajmujące się doskonaleniem umiejętności jeździeckich. Aczkolwiek początkowo jednostki kawalerii – utworzone po wybuchu wojny do działań bojowych – nadal używały nazwy SS-Reiterstandarte, później, zapewne w celu uniknięcia nieporozumień, przemianowano je, nadając im bardziej precyzyjną nazwę SS-Kavallerie-Regiment/Brigade/Division – Pułki/Brygady/Dywizje Kawalerii SS” (Vesper 2013: 33).

Pod koniec września przybyło do Berlina około 250 ochotników i mniej więcej tyle samo koni, skąd następnie wysłano ich do Polski. Autor albumu *SS Kavallerie im Osten* Hans Bielstein tak oto opisuje załadunek koni w drodze do Polski: „Nie byli oni (żołnierze) ani umundurowani, ani wyszkoleni, kiedy przierzucano ich na wschód... Wiele

koni zobaczyło pierwszy raz w swoim życiu pociąg. Wzbraniały się bardzo energicznie przed wprowadzeniem do tego diabelskiego pojazdu. Żołnierze próbowali tego na różne sposoby, raz wabiąc i przekonując, innym razem popychając lub ciągnąc. Jeden koń ruszył do przodu i wszedł do środka, inny zaczął się cofać, jednemu założono na głowę worek, innemu chustę, tak więc rozgrywały się ciekawsze sceny od tych, które mógłby wymyślić najbardziej pomysłowy reżyser, ale w końcu wszystkie zwierzęta znalazły się w pociągu i podróż mogła się zacząć” (Bielstein 2006: 10). Powyższy opis bardzo dobrze obrazuje, jak mało przygotowane były załóżki przyszłego pułku do pełnienia przyszłych obowiązków na okupowanych polskich ziemiach. Jednostka ta miała na celu wzmocnić niemieckie siły policji, a tym samym realizować rozkazy administracji okupacyjnej. Hermann Fegelein był w tym czasie pułkownikiem (Standartenführer) w SS, został teraz zatrudniony w Waffen SS jako podpułkownik (Obersturmbannführer) i mianowany dowódcą jednostki (Pieper 2015: 29). Jednostka przyjechała do Polski wkrótce po zakończeniu działań wojennych i składała się z dwóch oddziałów, a każdy z nich z dwóch konnych szwadronów, przy czym pierwszy oddział z pierwszym i czwartym szwadronem został rozmieszczony w Łodzi i okolicy, drugi oddział z drugim i trzecim szwadronem stacjonował w rejonie Poznania (Cüppers 2004: 29). Całą tę jednostkę kawalerii nazywano *berittene Abteilung der verstärkten Totenkopfstandarten* (Poli-zeiverstärkung) (konny oddział posiłkowych pułków jeździeckich trupiej czaszki (posiłkowa policja), a jej jeźdźcy przechodzili zaraz po przybyciu do docelowego obszaru pod dowództwo Ordnungspolizei (niemieckiej Policji Porządkowej), która miała za zadanie wspieranie reżimu okupacyjnego poprzez dostarczanie jednostek straży i oddziałów śmierci (Pieper 2015: 29).

Strukturę i rozmieszczenie tej formacji na okupowanych ziemiach zachodniej Polski tak oto opisuje Henning Pieper: „Małe grupy trzech lub czterech żołnierzy pod dowództwem podoficera były przydzielane do lokalnych posterunków policyjnych. Sam drugi szwadron został rozproszony na 19 małych jednostek na terenie całego powiatu poznańskiego. Poprzez rozproszenie na dużym obszarze szwadrony były osłabione w swojej sile. Na początku większość z nich nie liczyła więcej jak 40 lub 50 żołnierzy” (Pieper 2015: 29). Dwa miesiące po przybyciu do Polski szwadrony kawalerii przeszły znaczące zmiany w strukturze i rozmieszczeniu, a już 15 listopada 1939 r. Himmler nakazał przemianować formację na 1 SS-Totenkopf-Reiterstandarte, tym samym jej struktura została teraz rozszerzona z pierwotnych czterech do 13 szwadronów, w tym dwóch baterii artylerii wyposażonych w broń zaprzęzoną w konie.

Zreorganizowanie w szwadrony jeździeckie sprawiało wiele problemów. Musiano znaleźć lub zbudować od podstaw zakwaterowanie dla żołnierzy i koni, w wielu przypadkach improwizowano. Wyszkolenie wojskowe i jeździeckie, które było dotąd zaniedbywane, zostało teraz zintensyfikowane, a jeźdźcy SS przekształcali się w żołnierzy kawalerii, mimo że pułk nadal nosił nazwę Reiterstandarte. 15 listopada przeniesiono także dowództwo pułku z regularnej policji i podporządkowano Wyższemu Dowódcy SS i Policji *Wschód* (Höherer Ost SS- und Polizeiführer), który koordynował wszystkie siły policyjne i SS w Generalnym Gubernatorstwie, a funkcję tę pełnił SS-Obergruppenführer Friedrich Wilhelm Krüger. W połowie grudnia 1939 r. istniejące i nowo utworzone podjednostki 1 Reiterstandarte SS Totenkopf miały swoje garnizony w Warszawie, Garwolinie, Seroczynie, Zamościu, Chełmie, Tarnowie, Krakowie, Kielcach, Łodzi, Radomiu i Lublinie (Bayer 1980: 5). W Lućmierzu koło Łodzi założono szwadron rekrutacyjno-szkoleniowy oraz obiekt treningowy dla podoficerów. Cała Generalna Gubernia stała się obszarem operacyjnym dla kawalerii SS, a rekrutacja została rozszerzona: etniczni Niemcy z Generalnej Guberni oraz z innych krajów Europy Wschodniej zaczęli przyłączać się do jednostek. Kolejne przeniesienia ochotników SS z Niemiec powiększyły liczbę jeźdźców SS do 587 do końca roku: było to 46 oficerów, 91 podoficerów i 450 szeregowców z 455 końmi (Pieper 2015: 30).

Pułk jeździecki nadal miał do czynienia z problemami organizacyjnymi. Najważniejszym dobrem jednostki kawalerii były jej konie, musiały być one rekwirowane z całych Niemiec, a także z Polski. Problem z pozyskaniem odpowiedniej liczby koni przedstawiony jest w raporcie szwadronu stacjonującego w Garwolinie (Militärarchiv Freiburg, RS 4/873: 22). Konie, które pozyskiwał szwadron, często były chore i potrzebowały czasu na dojście do pełnego zdrowia. Odbywało się to kosztem ćwiczeń kawaleryjskich. Do pułku trafiało mnóstwo zwierząt różnych ras z Prus Wschodnich, Meklemburgii i Hanoweru. Tak oto przedstawia osobliwe „walory” koni znajdujących się w pułku Hanns Bayer: „Nie można również zapomnieć o koniach, które były wcześniej zatrudniane w cyrku i na komendę Halt [stój] wykonywały ukłon i wyciągały przed siebie przednią kończynę” (Bayer 1980: 6). Bez wątplenia miano do czynienia z bardzo różnorodnymi i egzotycznymi końmi. Z czasem starano się przydzielać do poszczególnych szwadronów konie o jednolitej maści i przydatności, co przekładało się na walory estetyczne, jak i praktyczne.

Nie inaczej było z różnorodnością rekrutów, których przyjmowano do pułku. Wśród nich byli folksdojczycy z terenów Polski, południowego

Tyrolu czy też z Bałkanów. Najlepiej to zróżnicowanie ukazał były SS-Unterscharführer Albert Schwenn z piątego szwadronu 1 Reiterstandarte SS Totenkopf w Warszawie (5. Schwadron der SS-Reiter Regiment 1.): „Kawaleria SS była skupiskiem ludzi z różnych części Europy. Każdy zakątek wschodniej lub południowo-wschodniej Europy miał u nas swoich przedstawicieli. W naszym piątym szwadronie było dwóch chłopaków, którzy podobno żyli wcześniej w Rosji. Co zabawne, jeden nazywał się Amann, a ten drugi Zucker. Obydwaj nie rozumieli ani słowa po niemiecku i zawsze pałętali się z tyłu za innymi. Nie brakowało zatem volksdeutschów wszelkiego rodzaju, którzy byli wcielani głównie do oddziałów konnych. W dużej mierze dotyczy to tych, którzy mieli ponad 25 lat, odbywali służbę wojskową w serbskim wojsku czy też byli żołnierzami na Węgrzech lub w Rumunii, służyli zatem w armiach, w których officer był wszystkim, a zwykły żołnierz, włączając w to także podoficera, nic nie znaczył. Mieli oni za sobą wiele nieprzyjemnych doświadczeń, kiedy ich nawet bito. Starsi opowiadali o tym młodszym, którzy stali teraz na dziedzińcu koszarowym i wpatrywali się w zdumieniu w surowo spoglądających, ale też tajemniczo i zuchwało uśmiechających się zastępców dowódcy” (Michaelis 1998: 7).

6 grudnia 1940 r. przemianowano i przeformowano jednostkę na Pierwszy Pułk Kawaleryjski SS Totenkopf (SS-Totenkopf-Kavallerie-Regiment 1). Składał się on z dwóch półpułków, przy czym każdy z nich dzielił się na dwa oddziały.

W niedzielę 1 czerwca 1941 r. zorganizowano w Warszawie turniej jeździecki, w którym wzięli udział znani jeźdźcy (Bayer 1980: 16). Dawał on okazję każdemu kawalerzyście, aby podziwiać umiejętności jeździeckie i podpatrywać najlepszych w tym, jak po mistrzowsku radzą sobie w ujeżdżaniu koni. Był to ostatni czerwiec kawalerzystów SS, który spędzali na okupowanych przez III Rzeszę ziemiach Polski. Przez te niemalże dwa lata po przybyciu z Niemiec nastąpiły w pułku olbrzymie zmiany zarówno w strukturze, jak i w składzie osobowym. Od 9 kwietnia 1941 r. pułk zaczął formalnie podlegać pod utworzony niedawno, bo 7 kwietnia, Sztab Dowództwa Reichsführera SS (Kommandostab Reichsführer SS), nazywany także Sztabem Operacyjnym Reichsführera SS (Einsatzstab Reichsführer SS). Od tego momentu pułk miał się koncentrować przede wszystkim na operacjach antypartyzanckich. Nadciągał nieunikniony nowy konflikt, tym razem ze Związkiem Radzieckim. Coraz większy był ruch wojsk niemieckich, które przerzucane były z zachodu na wschód. Kawalerzyści wraz ze swoimi końmi trzymani byli w pogotowiu, mnożyła się liczba apeli, dostarczano także pożywienia dla koni w dużej, niespotykanej dotąd ilości (Bayer 1980: 16).

22 czerwca 1941 r. rozpoczęła się operacja Barbarossa, czyli atak III Rzeszy na Związek Radziecki. Siedem dni później, tj. 29 czerwca, szwadrony pułku otrzymały rozkaz wymarszu ze swoich koszar w kierunku północno-wschodnim.

Działalność antypartyzancka i poszukiwania broni

W raporcie z działalności pułku podkreślana jest szczególna rola 3. szwadronu z Seroczyna w walkach z silnie uzbrojonymi polskimi grupami partyzanckimi, które zostały wyeliminowane na początku 1940 r. (NARA, T-354F, rolka 654, kl. 607). Większość operacji była przeprowadzana z silną wymianą ognia z dobrze uzbrojonymi i zorganizowanymi polskimi partyzantami, którzy określani są przez Niemców *bandytami* (NARA, T-354F, rolka 654, kl. 608). W dwóch przypadkach musiano użyć dział piechoty, aby poradzić sobie z przeciwnikiem. Polacy opisywani są jako trudny, wymagający przeciwnik, doskonale walczący pod dowództwem swoich oficerów, potrafiący prowadzić walkę obronną, w szczególności z wykorzystaniem granatów ręcznych.

Interesujący meldunek napisał Hauptmann Drobogoiski ze wsi Kamienna (NARA, T-354F, rolka 654, kl. 580). Odnotował on, że w nocy z 30 na 31 marca 1940 r. dwóch austriackich pracowników firmy *Stuag*, zajmującej się budową dróg, zostało wyciągniętych z łóżka w miejscowości Odrowąż przez umundurowanych i uzbrojonych Polaków. Chcieli się oni dowiedzieć, czy w ciągu dnia przejeżdżały przez tę miejscowość jakieś samochody. Przesłuchania dokonywał Polak ubrany w mundur, do którego zwracano się per major. Miał on długą brązową brodę. Wśród żołnierzy znajdowała się dwudziestoletnia dziewczyna ubrana w mundur. Obydwaj Austriacy widzieli około 10–20 umundurowanych ludzi, a po drugiej stronie ulicy sporą liczbę osiodłanych koni. Prawdopodobnie mogli mieć też ze sobą działko. Żołnierze ruszyli po wszystkim w kierunku południowym na Kielce. Owym majorem był Henryk Dobrzański pseudonim Hubal. Opisywany pułk brał udział w zakrojonej na szeroką skalę akcji poszukiwania oddziału majora Hubala. Dla SS sprawa ta była priorytetowa, gdyż pojmanie Hubala i rozbitcie Oddziału Wydzielonego nadałoby rozgłos formacjom SS. Dlatego 12 marca 1940 r. u dowódcy 372. Dywizji Piechoty z 650. Pułku Piechoty zjawia się wysłannik z SD (Sicherheitsdienst) i żąda bezzwłocznego zaprzestania działań Wehrmachtu w ściganiu majora Dobrzańskiego. W depeszy czytamy: „Rozprawienie się z oddziałem Hubala jest sprawą polityczną i wchodzi w zakres kompetencji SS i policji wyższego szczebla” (Piekałkiewicz

1992: 69). 30 marca o godzinie 22.00 Wyższy Dowódca SS i Policji Krüger w Generalnym Gubernatorstwie wydał rozkaz szwadronom z Warszawy, Krakowa i Kielc udania się najpóźniej dnia następnego o godzinie 19.00 do Skarżyska Kamiennej, gdzie stacjonował 10 szwadron, i pozostawania w gotowości (NARA, T-354F, rolka 654, kl. 610). Wymienione jednostki miały zablokować ewentualną drogę ucieczki na północ polskim partyzantom. Zaangażowane były również 8. i 12. Zmotoryzowane Standarte SS, dwa bataliony policji i zmotoryzowane jednostki żandarmerii z samochodami pancernymi (Piekalkiewicz 1992: 70). Akcja ta zakończyła się kompletnym niepowodzeniem, niemniej jednak Krüger w piśmie skierowanym m.in. do pułku dziękuje za wspólną akcję i zaangażowanie, podkreślając, że była to pierwsza taka wspólna operacja SS i policji (NARA, T-354F, rolka 654, kl. 80).

Inne zadania

Jedną z pierwszych misji kawalerii SS było likwidowanie Polaków, którzy zostali uznani za elitę narodu polskiego, tj.: polityków, arystokratów, biznesmenów, nauczycieli, naukowców, duchownych, oficerów. Działo się to wszystko w ramach operacji pod kryptonimem *Tannenberg*, zakładającej likwidację około 60 000 Polaków. Reinhard Heydrich wystawił do tego morderczego planu 7 grup operacyjnych (Einsatzgruppen), które wspierane były przez liczne jednostki Totenkopf pod dowództwem Theodora Eicke.

Personel pułku i pierwszy szwadron kawalerii współpracowały z jednostkami policji przy masowych egzekucjach w Warszawie i jej okolicach. Odbywało się to od 7 grudnia 1939 w Palmirach i w ogrodzie parlamentu (Pieper 2015: 38). Na obrzeżach Puszczy Kampinoskiej zabito około 1700 osób należących do polskiej elity, w większości pochodzenia żydowskiego. Masakry te kontynuowano co najmniej do października 1940 r. Także w Łodzi dokonywano egzekucji przedstawicieli społeczności zaliczanej do elity. Między wrześniem a listopadem 1939 r. Gestapo aresztowało setki ludzi. Zostali oni następnie przetransportowani ciężarówkami do pobliskiego Lućmierza i rozstrzelani przez szkoleniowy szwadron rekrutów 1 Reiterstandarte SS Totenkopf. Według polskich świadków zabójstwa kontynuowano aż do wycofania jednostek wiosną 1941 r. Makabryczną relację z masowych egzekucji dokonywanych przez szkoleniowy szwadron z Lućmierza zapisał SS Brigadeführer Johannes Schäfer – szef policji w Łodzi od listopada 1939 do 22 czerwca 1940 r.: „Pod lasem w okolicach Łodzi więźniowie musieli wykopać

szeroki rów. Kiedy skazańcy zostali dowiezieni w ciężarówkach, musieli się ustawić nad wykopany dołem z zawiązanymi oczami, po drugiej zaś stronie ustawił się oddział egzekucyjny. Byli to członkowie oddziału Fegeleina. Podczas gdy dowódca SS wydał rozkaz «ładuj» i «celuj», a jeden z więźniów krzyknął jeszcze «Panie oficerze, proszę pozwolić mi porozmawiać z Panem», huknęła salwa, a rozstrzelani runęli w dół. Nie wszyscy byli martwi, niektórzy poruszali się, z jednej czaszki tryskały masy mózgu, nad inną ofiarą, u której prawdopodobnie została przetrzełona tętnica, wznosiła się fontanna krwi. Nad tym dołem stał porucznik policji jakiejś jednostki, która mi nie podlegała, i strzelał ze swojego karabinu do wszystkiego, co się poruszało. Jeszcze dziś widzę wykrzywioną twarz tego człowieka, który bez wątpienia wykonywał tę czynność w sposób sadystyczny” (Westemeier 2019: 146). Także w okolicach Radomia opisywana formacja ma na sumieniu wiele istnień ludzkich. 8 kwietnia 1940 r. kawaleria SS zabiła 250 osób z kilku wsi w dystrykcie radomskim pod pretekstem działań antypartyzanckich. Ofiarami padli mieszkańcy wsi Królewiec i innych sąsiednich miejscowości za rzekome wspieranie partyzantów (Westemeier 2019: 146).

Ważnym zadaniem Waffen SS w polityce okupacyjnej były deportacje Żydów i w tym też uczestniczyło 1 Reiterstandarte SS Totenkopf. Kawalerzyści pomagali utworzyć getto w Łodzi, do którego wysiedleni Żydzi zostali deportowani (Pieper 2015: 38). Niektórzy z Żydów byli internowani do mniejszych gett w okolicach Łodzi. Z biegiem czasu przewożono ich do Generalnego Gubernatorstwa. Miejscem docelowym deportacji wielu polskich Żydów stał się Lublin, obszar ten nazywano *Judenreservat* (Rezerwat dla Żydów) albo *Reichsghetto* (Getto Rzeszy). Po przybyciu pociągów deportacyjnych lokalni dowódcy niemieccy decydowali w niektórych przypadkach, aby przemieścić Żydów jeszcze bardziej na wschód, na drugą stronę rzeki Bug do sowieckiej strefy okupacyjnej. W coraz większym stopniu Żydzi byli nie tylko poniżani i upokarzani, ale także mordowani, a zabójstw dokonywały współpracujące ze sobą Waffen SS i jednostki policji. Istnieją dowody, że 1 Reiterstandarte SS Totenkopf brał udział w takich działaniach, kiedy na początku grudnia piąty szwadron pilnował transportu 1018 Żydów, którzy mieli przejść przez niemiecko-sowiecką linię demarkacyjną (Pieper 2015: 38). Żydzi szli około 15 km z Chełma do Hrubieszowa w pobliżu granicy. Co najmniej 440 z nich zostało rozstrzelanych po drodze, ponieważ byli zbyt słabi; tych zabójstw dokonano publicznie. Gdy dotarli do Hrubieszowa, zmuszono 1000 miejscowych Żydów, aby dołączyli do maszerujących, jednak sowieccy strażnicy nie zgodzili się na przekroczenie granicy. Ocaleni mówili później o „marszu śmierci”.

Inne zdarzenie miało miejsce w piątek, 12 stycznia 1940 r. około godziny 22.00, kiedy SS-Obersturmführer Reichenwallner został poproszony telefonicznie przez Policję Bezpieczeństwa o nadzór nad przybyłym z Lublina transportem 600 Żydów (National Archives, T-354F, rolka 654, kl. 391). Reichenwallner oddelegował do tego zadania dowódcę i 20 żołnierzy, którzy mieli pilnować znajdujących się w pociągu Żydów od godziny 2.00 do rana. O 7.00 zameldowano mu, że w pociągu jest dyzenteria, dlatego też udał się na miejsce z dowódcą Policji Bezpieczeństwa, aby obejrzeć ludzi w wagonach. Po dłuższej naradzie zdecydowano skierować pociąg do lasu w kierunku Rudy i tam rozstrzelać wszystkich, aby uniknąć wybuchu epidemii w okolicy Chełma.

Pułk zajmował się także ochroną Niemców przesiedlonych z Wołynia w okolice Łodzi. Sprawy tej dotyczy dokument z 24 lipca 1940 r. sporządzony przez dowódcę szwadronu szkoleniowego SS Untersturmführera Metza w Lućmierzu (National Archives, T-354F, rolka 654, kl. 589). Prosił on dowództwo pułku w Warszawie o zezwolenie na wykonywanie rozstrzeliwań Polaków na mocy wyroków sądów doraźnych, ponieważ w okolicy panował chaos. Pisał, że w nocy kręcą się w okolicy Polacy, dokonując podpaleń i zniszczeń domostw. Ten stan rzeczy spowodowany był tym, że polskie rodziny były wysiedlane ze swoich gospodarstw, a w ich miejsce sprowadzano Niemców wołyńskich. Często dochodziło do tego, że wysiedlona rodzina wracała po jakimś czasie do domu zajętego przez Niemców i wówczas była aresztowana przez żołnierzy pułku (National Archives, T-354F, rolka 654, kl. 600).

Nie należy również zapominać o programie niemczenia obywateli polskich pochodzenia niemieckiego. „W języku urzędowym III Rzeszy – jak zauważył Czesław Madajczyk – nie używano określenia «germanizacja Polaków» w myśl zasady, że nie należy przyswajać narodowi niemieckiemu osobników «rasowo obcych», którzy mogliby obniżyć wartość krwi germańskiej. Operowano natomiast hasłem «regermanizacji», mającym oznaczać akcję odzyskania dla niemieckości jednostek pochodzenia germańskiego, które z biegiem czasu uległy polonizacji” (Madajczyk 1970, t. 1: 287). Tym m.in. zajmował się 3. szwadron z Seroczyna wraz z policją graniczną z Siedlec i Służbą Bezpieczeństwa, próbując ustalić, gdzie się znajduje były właściciel majątku ziemskiego Bogusław Werner. Rodzina Wernerów przybyła do Wielkopolski prawdopodobnie z Bawarii, a następnie osiedliła się w Warszawie i z biegiem czasu również w Seroczynie. Do Bogusława Wenera należały liczne dobra ziemskie położone w Seroczynie i okolicy. Cieszył się autorytetem wśród mieszkańców. Niemcom zależało na tym, aby pozyskać takiego człowieka, gdyż miał on obszerną wiedzę i doświadczenie w zagospodarowaniu

wywaniu tych ziem. W dokumencie z 11 września 1940 r. skierowanym do dowódcy Gustawa Lombarda od Policji Bezpieczeństwa w Warszawie dowiadujemy się, że przesłuchania poczynione przez policję graniczną w Siedlcach nie dały jednoznacznej odpowiedzi, gdzie może się znajdować Bogusław Werner (National Archives, T-354F, rolka 680, kl. 120). Nie było pewne, czy przebywał na Litwie, czy we Francji w polskim wojsku i czy walczył przeciwko Niemcom. Jego wiek, stan zdrowia i brak doświadczenia żołnierskiego wykluczał go najprawdopodobniej z udziału w tych walkach. Ponadto pojawiło się przypuszczenie, że mógł zostać zastrzelony przy próbie powrotu z Litwy do Generalnego Gubernatorstwa (GG).

Program niemczenia dotyczył też polskich ziem, które zostały objęte tzw. nowym ustrojem rolnym (Bodenordnung) w GG i miały zostać zabezpieczone dla przyszłych niemieckich kolonistów (Madajczyk 1970, t. 1: 300). Na ziemiach anektowanych germanizacja następowała natychmiast, zaś w GG miało się to dokonać w przyszłości. Ponieważ w GG było dużo rozdrobnionych, małych gospodarstw liczących od 2 do 10 ha, planowano je skonfiskować i połączyć w duże posiadłości. Do czasu przekazania ich niemieckim osadnikom miały być dzierżawione przez Polaków (Madajczyk 1970, t. 1: 301). 3. szwadron korzystał z noclegu w dworku należącym do zbiegłego właściciela Bogusława Wenera. Pełnił on tu rolę niemieckiego organu okupacyjnego, pilnującego i zabezpieczającego zajęte ziemie. Majątkiem ziemskim tymczasowo zarządzali Polacy. Pomimo że Polska przegrała wojnę z Niemcami, to Polacy nie pogodzili się z tym faktem, a wielu z nich otwarcie krytykowało, a nawet wyśmiewało niemieckiego agresora. 30 marca 1940 r. dokonano przesłuchania aresztowanego drugiego inspektora majątku, Wacława Bukara, urodzonego w 1900 r. w Starej Wsi, w gminie Zakrzew, w województwie lubelskim (National Archives, T-354F, rolka 680, kl. 114). Przesłuchiwany był też żołnierz SS Paul Geisler, złożył on 12 marca meldunek, w oparciu o który dokonano aresztowania Bukara. Warto przeczytać zeznania Geislera, aby przyjrzeć się nieco bliżej tej sytuacji: „...Jestem folksdojczem i płynnie mówię też w języku polskim. Często miałem okazję rozmawiać z inspektorem, gdyż zagadywał do mnie. Okazja do rozmowy z nim brała się stąd, że jestem zatrudniony na terenie dworku jako pomoc weterynaryjna. Zawsze miałem wrażenie, że inspektor wykorzystuje każdą okazję, żeby ośmieszyć szwadron i jego żołnierzy. Przypominam sobie pewną rozmowę, gdy dowódca szwadronu prowadził pluton rekrutów na ćwiczenia z jazdy konnej. Rozmowa sprowadziła się do tego, że niemieccy jeźdźcy są dużo gorsi od polskich kawalerzystów. 12 marca 1940 r. spotkałem inspektora przed stajnią.

Niniejszym potwierdzam jeszcze raz treść meldunku, który złożyłem tego samego dnia na rozkaz dowódcy szwadronu. Meldunek ten był następujący: «Dziś o godzinie 8.30 rano spotkałem przed stacją nowozatrudnionego (drugiego) zarządcę majątku ziemskiego w Seroczynie, który oświadczył mi, że główny zarządca kazał mu przekazać do dowódcy szwadronu zniknięcie żelaznej sztaby z tylnej części żelaznej bramy od stodoły. Następnie spytałem go, czy mogli to zrobić Niemcy czy polscy żołnierze⁸, na co on odparł, iż sprawcami tego są Niemcy, a nie Polacy. «Taka jest wasza kultura!» odparł Polak i odszedł. Oświadczam wyraźnie, że czułem się zobowiązany złożyć ten meldunek, ponieważ mam złe wrażenie co do tego inspektora» (National Archives, T-354F, rolka 680, kl. 111). Żelazna sztaba została faktycznie zdjęta przez Niemców, a następnie wykorzystana do budowy strzelnicy (National Archives, T-354F, rolka 680, kl. 114). Przesłuchiwany był również SS Untersturmführer Hermann Gadischke. Oto jego zeznanie: „Już w pierwszych dniach pobytu nowego inspektora spotkałem go w drodze do stajni. Gdy mijał mnie, wykonał ostentacyjny ruch głowy w prawo, aby jak mi się zdawało okazać swoją ignorancję. Ponieważ go nie znałem i nie wiedziałem, kim właściwie jest, zwróciłem się do niego, że ma mnie pozdrowić. Na jego twarzy zagościł impertynencki uśmiech i zaczął iść dalej nie słuchając mnie wcale. Próbowałem go sprowadzić do mnie, aby go z miejsca ukarać dyscyplinarnie, przedtem jednak wypytałem o niego u starego inspektora pana Brauna. Jeszcze tego samego dnia rozmawiałem o tym zajściu z dowódcą i innymi oficerami szwadronu. Także oni wyrazili swoje spostrzeżenia, że byli w podobny, prowokacyjny sposób przez niego potraktowani» (National Archives, T-354F, rolka 680, kl. 113). Swoją z gołą odmienną opinię na temat Bukara wyraził w zeznaniach SS-Unterscharführer Heinrich Held: „Na zewnątrz inspektor sprawia wrażenie człowieka surowego, jego sposób bycia nie wydaje się być służalczy i uległy, jak to bywa na ogół u Polaków. W mojej ocenie nie mogę nic negatywnego powiedzieć o tym człowieku. Był on dla mnie zawsze uprzejmy i powściągliwy. To samo mówił mi również SS-Unterscharführer Hanisch. SS-Reiter Geisler jest moim pomocnikiem i bardzo wiarygodnym oraz porządnym kompanem» (National Archives, T-354F, rolka 680, kl. 112). W ocenie końcowej prowadzący przesłuchania SS-Hauptsturmführer Gustaw Lombard stwierdził, że Bukar jest zatwardziałym wicherzycielem, który poprzez swój upór i złą wolę stanowi zagrożenie dla spokoju w Generalnym Gubernatorstwie (National

⁸ Esesman miał prawdopodobnie na myśli polskich żołnierzy walczących w miejscowości Seroczyn we wrześniu 1939 r.

Archives, T-354F, rolka 680, kl. 110). Zdecydowano się jednak przekazać tę sprawę Policji Bezpieczeństwa w Warszawie. Lombard nie chciał podjąć się osądzenia inspektora, gdyż jak sam stwierdził, majątek ziemski, na którym szwadron korzysta z zakwaterowania, należy do polskiej rodziny, z którą chciano mieć dobre relacje. Kolejnym powodem była chęć ukrycia przyczyny aresztowania Bukara przed miejscową ludnością, która mogłaby odebrać to negatywnie, co z kolei wpłynęłoby źle na spokój w okolicy. Dalsze losy Wacława Bukara po przekazaniu go Policji Bezpieczeństwa w Warszawie nie są znane.

11 i 12 listopada 1940 r. przypadło 1. i 5. szwadronowi współuczestnictwo w ochronie przejazdu specjalnego pociągu z przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych i ministrem spraw zagranicznych ZSRR Wiaczesławem Mołotowem w drodze do Berlina na spotkanie z Adolfem Hitlerem (National Archives, T-354F, rolka 654, kl. 524). Nadzór tej wizyty sprawowała Policja Porządkowa z dystryktu Warszawa wraz Batalionem Policji 309 z Radomia, 1. Reiterstandarte SS Totenkopf w liczbie 250 żołnierzy oraz 8. Pułk Piechoty SS Totenkopf w liczbie 300 żołnierzy. Mieli oni zabezpieczać linię kolejową na trasie z Małkini przez Łochów – Wołomin – Rembertów – Warszawę Wschodnią – Warszawę Dworzec Główny – Warszawa Zachodnią – Błonie – Sochaczew – Łowicz aż do granicy GG w kierunku Kutna. Ochrona skupiać się miała na niewralgicznych punktach trasy, takich jak mosty, przejścia, tunele i wąwozy. Pozostałe odcinki obstawione zostały przez wartowników i patrole. 250 jeźdźców pułku podporządkowano batalionowi policyjnemu i mieli zabezpieczać granicę gubernatorstwa w kierunku wschodnim do Małkini i Wołomina. Misja zabezpieczenia trasy kończyła się 14 listopada, kiedy to Mołotow wracał do Moskwy.

Część pułku została także zaangażowana przy kręceniu propagandowego filmu Hansa Bertrama *Kampfgeschwader Lützow (Szwadron bojowy Lützow)* przez wytwórnię filmową Tobis Filmkunst. Film ten dotyczył niemieckiej inwazji na Polskę w 1939 r. i pokazywał m.in. kłamliwy obraz szarzy polskiej kawalerii na niemieckie czołgi. Cały zamysł produkcji sprowadzał się do tego, aby pokazać z jednej strony przewagę militarną i umiejętności żołnierskie armii niemieckiej, z drugiej zaś strony zacofane i zrozpaczone polskie wojsko. Sceny plenerowe były kręcone w okolicach Kołobrzegu, ale także koło Warszawy. W rolę polskich kawalerzystów wcielili się jeźdźcy 1. i 5. szwadronu 1. pułku, którzy pracowali na planie filmowym od 24 do 30 lipca w Błoniach, a od około 10 sierpnia do 2 września w Wyszkwowie (National Archives, T-354F, rolka 654, kl. 573). Była także pewna liczba jeźdźców z 2. pułku. Hermann Fegelein i Gustaw Lombard wycenili zaangażowanie swo-

ich podwładnych w kręceniu filmu na 10 000 polskich złotych⁹ i taka propozycja została przyjęta przez Hansa Bertrama. Na planie filmowym w Błoniach wzięło udział 52 żołnierzy z plutonu dział przeciwpancernych, 86 z 1. szwadronu i 103 z 5. szwadronu. W Wyszku natomiast było po 72 jeźdźców z 1. i 5. szwadronu. Naocznym świadkiem kręconych scen był dziesięcioletni wówczas mieszkaniec Wyszku Eugeniusz Daszkowski należący do konspiracyjnej organizacji harcerskiej *Szare Szeregi*. W książce *Wyszkuwskie wspomnienia* pisał on o swoich przeżyciach z tego okresu: „Jeszcze większe wrażenie zrobiły na nas z bratem szwadrony polskiej kawalerii, które nadciągnęły od strony Pułtuska i pod lipami naszego ogrodu zmierzały w kierunku Góry Choinkowskiej. Początkowo byliśmy przekonani, że to Polacy wzięci do niewoli, gdyż za ułanami jechały motory z Niemcami i różnego rodzaju samochody, a później czołgi. Dopiero gdy usłyszeliśmy rechot niemieckich jeźdźców, zrozumieliśmy, że mamy do czynienia z przebierańcami dla potrzeb nakręcanego filmu. (...) Wreszcie wystrzelono w górę rakietę i w huku wystrzałów oraz dymu, ruszyły czołgi znad Bugu pod Górę Choinkowską. Z lasku zaś wyskoczyły konne szwadrony z «polskimi» ułanami pochylonymi do przodu z lancami i szablami uniesionymi do góry. Niósł się okrzyk – huraaa! Konie przewracały się już przy zjeździe z góry. Padali «zabici» Polacy w morderczym, nierównym pojedynku ze stalową nawałnicą posuwającą się do przodu z chrzęstem gąsienic i wystrzałami działek oraz karabinów maszynowych. Pojedynczy jeźdźcy dopadali czołgów i cięli szablami po lufach działek, ażeby za chwilę legnąć przeszyci serią na zielonej murawie. Konie bez jeźdźców rozbiegały się na wszystkie strony, wyłapywane już poza kamerami. Pojedynczy, żywi ułani z podniesionymi rękami poddawali się do niewoli. Ten atak był powtarzany dwa razy” (Daszkowski 2017: 1). Opisywane sceny ataku „polskich” kawalerzystów z szablą na czołg zupełnie zakłamywały historyczne realia wojny obronnej Polski z 1939 r. Okupantowi niemieckiemu zależało na przedstawieniu Polaków jako głupich, nierozumnych i prymitywnych ludzi, którzy nie zasługują na niepodległość, ponieważ nie potrafią nawet obronić własnego kraju i pchają się bezmyślnie z szablą na lufy niemieckich czołgów. Za udział na planie filmowym w Błoniach płacono kawalerzyście około 26 zł, a w Wyszku około 23 zł (National Archives, T-354F, rolka 654, kl. 573). Niemniej jednak wcielenie się w rolę polskiej kawalerii było dla niektórych bardzo bolesnym przeżyciem. Poważnych obrażeń doznała czteroletnia klacz *Ulla* z 5. szwadronu 1. pułku, na skutek których musiano ją zabić, zaś wy-

⁹ W Generalnym Gubernatorstwie obowiązującą walutą był złoty.

twórnia filmowa wypłaciła pułkowi 2000 reichsmarek rekompensaty (National Archives, T-354F, rolka 654, kl. 570). 5 jeźdźców doznało złamań kości, za co Tobis Filmkunst zapłaciła 150 zł od osoby, a każdy z 10 kolejnych lekko rannych otrzymał po 75 zł (National Archives, T-354F, rolka 654, kl. 569). Te dodatkowe „premie” zawdzięczali niemieccy kawalerzyści bynajmniej nie swoim umiejętnościom jeździeckim. W tym miejscu przychodzi na myśl opinia polskiego inspektora majątku ziemskiego z Seroczyna, który za swoje, jak widać słuszne, spostrzeżenia dotyczące niemieckich kawalerzystów został przekazany Policji Bezpieczeństwa w Warszawie.

Zakończenie

Pomimo licznych zbrodni popełnionych przez kawalerzystów SS jednostka ta nie została uznana za zbrodniczą przez Trybunał w Norymberdze. W RFN tamtejsze sądy zajmowały się wprawdzie pojedynczymi osobami służącymi w konnej SS. Niemiecki sąd skazał czterech członków Brygady Kawalerii SS na karę od 4 do 5 lat więzienia za udział w zamordowaniu około 5254 Żydów w 1941 r. (Wilson 2000: 173). Tak więc tylko nieliczni dowódcy otrzymywali kary, które i tak były łagodne w porównaniu do popełnianych zbrodni. Gustav Lombard, który dowodził m.in. w okolicach Siedlec 3. szwadronem, a po wybuchu wojny z ZSRR był odpowiedzialny za masakrę Żydów na Polesiu, został skazany przez sowiecki sąd wojskowy jesienią 1947 r. na 25 lat w łagrze, jednak po 10 latach uzyskał ułaskawienie i wrócił do RFN, gdzie otrzymał w Monachium od towarzystwa ubezpieczeniowego Allianz mieszkanie i pracę (Mallmann, Gerhard 2013: 151). Dowódca formacji Hermann Fegelein (jego żoną była Gretl Braun – siostra Ewy Braun) i późniejszy łącznik Waffen SS w kwaterze Hitlera został skazany na śmierć przez samego wodza za zdradę, ponieważ chciał się wydostać niepostrzeżenie wraz ze swoją kochanką z okrażonego Berlina. Właściwie tylko Fegeleina spotkała zasłużona kara, aczkolwiek nie ze strony aliantów, lecz od samego Führera. Zwykli żołnierze natomiast nie ponosili konsekwencji za wykonywanie zbrodniczych rozkazów. Często możemy się natknąć na stwierdzenie w dokumentach i relacjach żołnierzy niemieckich, że oni wykonywali tylko rozkazy. Najwidoczniej także powojenne niemieckie sądy dochodziły do takiego samego przekonania, wydając na nich łagodne wyroki.

Opisywana formacja SS wyrządziła wiele krzywd narodowi polskiemu – podobnie zresztą jak i inne jednostki SS czy Wehrmachtu –

oraz przyczyniła się aktywnie do zagłady dużej liczby Polaków, w tym obywateli polskich pochodzenia żydowskiego.

W literaturze dotyczącej II wojny światowej nierzadko można natknąć się na książki, artykuły czy filmy, w których kwestionowana jest rola Polaków i Polaków jako ofiar II wojny światowej, zaś prawdziwych sprawców zbrodni – Niemców – przedstawia się jako bliżej nieokreślonych, jeśli chodzi o przynależność państwową, nazistów. Polakom natomiast przypisuje się sprawczą rolę w zagładzie Żydów, podając m.in. w prasie zachodnioeuropejskiej kłamliwe określenia w typie: „polskie obozy zagłady”. Przykład działalności kawalerii SS Totenkopf wyraźnie pokazuje, kto jest sprawcą, agresorem i zbrodniarzem, a kto ofiarą tych tragicznych dni.

Literatura

Źródła

Archiwalne:

National Archives And Records Administration, Records of the Waffen-SS Part II, *Microcopy T354F Roll 654, 680*

Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv Freiburg, RS 4/873

Drukowane:

Bielstein Hans H. *SS Kavallerie im Osten*, Herausgegeben von der SS-Kavallerie-Brigade für ihre Führer und Männer, Arndt, Kiel 2006.

Daszkowski E., 2017, *Wyszkowskie wspomnienia*, Szczecin.

Internetowe:

<http://www.wyszkowskaatlantyda.pl/index.php/2017/01/16/film-kampfgeschwader-lutzow-szwadron-bojowy-lutzow-rez-hans-bertram-28-lutego-1941-tobis-filmkunst/> (dostęp: 12.01.2018).

Opracowania

Allgemeine SS 1925–1945, tłum. S. Kędzierski, Wydawnictwo Vesper, Czerwonak.

Bayer H., 1980, *Die Kavallerie der Waffen SS*, Selbsverlag, Heidelberg.

Cüppers M., 2004, *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer SS und die Judenvernichtung 1939–1945*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Madajczyk C., 1970, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa.

Mallmann K.M., Gerhard P. (Hrsg.), 2013, *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, , Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Michaelis R., 1998, *Die Kavallerie-Divisionen der Waffen- SS*, Michaelis Verlag (2. Auflage), Berlin.

Piekalkiewicz J., 1992, *Wojna Kawalerii 1939–1945*, Warszawa.

Pieper H., 2015, *Fegelein's Horsemen and Genocidal Warfare. The SS Cavalry Brigade in the Soviet Union*, eBook, Palgrave Macmillan.

Westemeier J., 2019, *Himmlers Krieger. Joachim Peiper und die Waffen-SS in Krieg und Nachkriegszeit*, Ferdinand Schöningh, Paderborn.

Wilson P.J., 2000, *Himmler's Cavalry The Equestrian SS, 1930–1945*, Schiffer Military History, Atglen.

The foundation of the SS Totenkopf Horse Regiment and its role in the politics of German occupation of Poland from 1939–1941

Abstract

The topic of the article is one of the German SS regiments stationed in occupied Poland and its role in The German occupation policy. While the history of the SS formation is very well known in both academic and popular science literature, its cavalry has not been elaborated in great detail thus far. Although this topic seems interesting, it has not yet been discussed in any book in the Polish language. Most of the literature related to this topic was published in German and English. The 1st SS Death's Head Cavalry Regiment operated primarily in the General Government and was under the Higher SS and Police Command. Some of its squadrons also operated in areas annexed to the Reich, i.e. the Warta Voievodship (Reichsgau Wartheland). From this article we will learn about the formation of the SS Death's Head cavalry and its gradual inclusion in the brutal occupation policy of the Third Reich in Poland. In the case of its formation, we are dealing with tasks such as combating the early partisan units, searching for weapons, participating in the creation of ghettos, or helping to eliminate Polish levels of the intelligentsia. Noteworthy is the participation of this unit in the production of the propaganda film *Kampfgeschwader Lützow*, in which Polish cavalymen were presented attacking German tanks with sabres. This false image was reproduced after the war in some movies or books, and contributed to the distorted presentation of Polish soldiers in the defensive battles of 1939.

Key words: 1st SS Death's Head Cavalry Regiment, Hermann Fegelein, Gustav Lombard, German occupation, cavalry, World War II

Hanna Wójcik-Łagan¹

„Historia i Nauka o Konstytucji” (1953–1957) – egzemplifikacja czasu historycznego. Aspekty polityczne, metodologiczne i edukacyjne

Streszczenie

Periodyk dla nauczycieli historii: „Historia i Nauka o Konstytucji” (1953–1957) jest interesującym źródłem historycznym wyjaśniającym, na czym polegały związki nauki historycznej z historią szkolną w czasie tzw. „nowego początku”, tzn. wdrażania, a potem utrwalania w badaniach i nauczaniu historiograficznych i historiozoficznych założeń marksizmu. Dwumiesięcznik miał niebagatelny wpływ na stopień „zaszczepienia” na gruncie szkolnym idei marksistowskiej, był dysponentem dyrektyw teoretycznych z ambicją oddziaływania na praktykę szkolną. Czasopismo stanowiło narzędzie propagandowe wykorzystywane w celu kształtowania określonych poglądów, postaw zbiorowości lub jednostki, podlegających manipulacji intelektualnej i emocjonalnej. Stanowi kopalnię wiedzy o dorobku polskiej powojennej historiografii z lat 50. XX w., wyjaśnia postawy metodologiczne inspirowane marksizmem, przybliża wyznaczniki socjalistycznego modelu historii szkolnej, w jego warstwie merytorycznej i ideologicznej, ale także dydaktycznej i wychowawczej.

Słowa kluczowe: historia, historiografia, marksizm, polityka historyczna

Wprowadzenie. Kilka konstatacji o nauce historycznej i historii szkolnej w latach 40. i 50. XX w.

Zakończenie II wojny światowej przyniosło zmiany polityczne, które miały swoje konsekwencje i skutki we wszystkich obszarach życia społecznego, w tym naukowego. Z oczywistych powodów muza Klio,

¹ Prof. dr hab. Hanna Wójcik-Łagan, profesor UJK, Zakład Historii XX wieku, Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, e-mail: wlagan@ujk.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-3186-5336.

jak w każdym okresie historycznym, była wciąż potrzebna, ponieważ dzieje zwykle stanowiły akumulator pożądaných zmian społecznych, przekonywały o słuszności „nowego początku”. Jej głównym zadaniem było wsparcie powojennej władzy w jej priorytetowych zadaniach: zintegrowania, zaludnienia i zagospodarowania Ziemi Odzyskanych, utworzenia państwa jednolitego narodowo. Z przedsięwzięciami politycznymi i gospodarczymi korelowane były akcje kulturalne.

Historycy natomiast nowe uwarunkowania przyjmowali z różnym natężeniem samoidentyfikacji (Wierzbicki 2012: 145). W nauce historycznej w latach 1944–1948 dominował pluralizm metodologiczny i interpretacyjny, a także organizacyjny (kadry, instytucje). W tym czasie współistniały – na zasadzie opozycyjności – koncepcja kontynuacji dorobku nauki historycznej wypracowanego w II Rzeczypospolitej oraz idea transformacji w kierunku instrumentalnego podporządkowania dyscypliny priorytetom władzy. Zaproponowana przez władzę, a z czasem narzucona marksistowska koncepcja dziejów polegała na badaniu zjawisk społecznych i gospodarczych w kontekście określonych uwikłań politycznych. Badacze przeszłości popierający koncepcję marksistowską i ci wobec niej krytyczni przystąpili do realizacji zamierzeń naukowych w oparciu o odbudowane warsztaty i instytucje naukowe (Maternicki 2005: 25; Stobiecki 1993: 37, 47; 1998: 265–278; 2014: 205–235; Hübnér 1997: 211 i n.; Rutkowski 2007: 23–235). Nie zawsze oznaczało to odcięcie się od tradycji historiograficznych II Rzeczypospolitej. Byli też badacze, którzy rozwój nauki historycznej postrzegali w poszanowaniu autonomicznych przekształceń, bez dominacji wpływów otoczenia, czyli sytuacji społeczno-politycznej. Z czasem powiązana z władzą grupa historyków zdecydowała o odsunięciu na dalszy plan dorobku międzywojennej nauki historycznej, o przyjęciu marksistowskiej interpretacji przeszłości z jej preferencją dla procesów społeczno-gospodarczych i roli mas ludowych w dziejach. Był to wszakże wieloletni proces zmierzający do podporządkowania władzy dziedzin nauki i kultury z apogeum w postaci polityki stalinizacji (Romek 2012: 105–143).

„Punkt wyjścia” nowych zamierzeń naukowych określiły obrady wrocławskiego VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w 1948 r., I Kongresu Nauki Polskiej w Warszawie na przełomie czerwca i lipca 1951 r., a także Konferencji Metodologicznej Historyków Polskich w Otwocku (28 grudnia 1951 r. – 12 stycznia 1952 r.). Konferencja otwocka stała się symbolem stalinizacji polskiej historiografii po II wojnie światowej, wywarła silny wpływ na sposób uprawiania badań historycznych w pierwszej połowie lat 50. XX w. i określiła wyznaczniki postaw etycznych dziejopisów (*Pierwsza Konferencja* 1953: 139 i in.;

Stobiecki 1997: 193–210; 2007: 262–263). „Nowa nauka” (propagowana od 1949 r. w ramach akcji „N” – procesu długofalowych zmian i przeobrażeń w nauce) nawiązywała (zwiastuny zmian pojawiły się pod koniec lat 40. XX w.) do metodologii marksistowskiej, aksjomatu periodyzacji dziejów Polski opartego na teorii formacji społeczno-ekonomicznych, z uznaniem Polski Ludowej jako końcowego i docelowego, zaspokajającego wszelkie potrzeby człowieka efektu procesu historycznego. Narzucona i nierespektująca specyfiki narodowej teoria formacji społeczno-ekonomicznych stała się obowiązkowym „kluczem” rozważań w syntezach i monografiach. Narzucała preferencję w podejmowaniu problemów badawczych i kanony interpretacyjne w „uprawianiu” badań w zakresie historii nowożytnej i najnowszej. Podstawą rozważań naukowych był materializm historyczny i teoretyczne rozważania o dziejach autorstwa Józefa Stalina (Stobiecki 1997: 198; Stalin 1950: 51). Obligatoryjna stała się leninowska dyrektywa partyjności nauki, która dla postawy badawczej historyka oznaczała służbę idei postępu, sprzeciw wobec wstecznictwa. Podobnie rzecz się miała z zasadą postępowości badań historycznych, która profesję historyka wiązała z czynną walką o zwycięstwo socjalizmu. Zadaniem historii stało się uzasadnianie przemian społeczno-ustrojowych w Polsce i podejmowanych reform: rolnej i nacjonalizacji przemysłu. Równolegle wypracowywano nową wykładnię interpretacyjną tradycji narodowych, dostosowując ją do pożądanых przeobrażeń społeczno-ustrojowych. Z zakresu historii powszechnej skupiono się na problematyce dziejów ZSRR i krajów słowiańskich, ruchów społecznych i rewolucyjnych, chłopskich i robotniczych. Powyższe tendencje stopniowo utrwalały się, były procesem, nie zaś dynamiczną zmianą. W miarę upływu czasu, nasilania się stalinizmu, pojawiła się tendencja do uproszczeń, „sztucznego” utożsamiania marksizmu z „ekonomizmem”. Można skonstatować, iż w latach 40. XX w. w klimat naukowej atmosfery pluralizmu metodologicznego i interpretacyjnego wpisała się akcja systematycznego upowszechniania w polskiej nauce, zwłaszcza w dyscyplinach społecznych, zasad metodologii marksistowskiej, materialistycznej interpretacji zjawisk historycznych, a także klasowej oceny ruchów, ideologii i programów politycznych. Społeczeństwu przyzwyczajonemu przez dziesięciolecia do „idealistycznej” i heroistycznej interpretacji przeszłości ukazano proces historyczny jako rezultat przeobrażeń ekonomicznych i walki klas (Maternicki 1979: 270; Wójcik-Lagan 2014: 58–73).

Październik 1956 r. przyniósł falę krytyki metod i rozwiązań stosowanych w polityce naukowej i motywacje odrzucenia stalinizmu w aspekcie społecznym, politycznym i kulturowym. Zadanie to powio-

dło się nie w znaczeniu definitywnego jego odrzucenia, ale przyjęcia pewnego umiarkowania, które doprowadziło do odrzucenia tendencji z I połowy lat 50. XX w., nawiązania kontaktów z nauką zachodnioeuropejską, poszerzenia sfery wolności badań naukowych, powrotu do pluralistycznego wyrażania poglądów metodologicznych (np. heroistycznych ujęć historii politycznej opartej na roli wybitnych jednostek w dziejach, nawiązań do „Annales” w propozycjach zajmowania się przeszłością społeczno-gospodarczą i historią mentalności oraz podejściem marksistowskim, wspierającym władzę). W kanonie problemów obok dziejów społeczno-gospodarczych, klasy robotniczej pojawiły się zagadnienia z zakresu historii kultury, metodologii historii i historii historiografii, dziejów struktur społecznych, idei. W ramach historii politycznej zajęto się historią Kościoła (Maternicki 2015: 17–35; Wierzbicki 2015: 37–49; Pisulińska 2015: 92–101).

Ostatnią odsłoną „października” i zapowiedzią nowego okresu w polityce władz wobec nauki był VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie w dniach 14–17 września 1958 r. Komitet Organizacyjny w odezwie zjazdowej zastrzegał się, iż jego celem nie było rozliczanie z tym, „co było źle, ale przede wszystkim, by w oparciu o doświadczenia dobre i zachodzące ostatnie przemiany pobudzić postęp nauki historycznej, umocnić w społeczeństwie zaufanie do jej osiągnięć” (Rutkowski 2007: 356). Należało zatem położyć nacisk na dynamiczny rozwój organizacyjny i metodologiczny polskiej nauki historycznej, podjąć zespołowe prace badawcze, opracować syntezę dziejów Polski, państwa i prawa, przygotować vademecum o metodach marksizmu-leninizmu w jego zastosowaniach naukowych (podjęto tym samym walkę z wulgaryzacją marksizmu), uwzględnić proporcjonalny rozwój różnych dziedzin historii, obok historii społeczno-gospodarczej również politycznej, kultury, zintensyfikować badania regionalne. Naukowe podejście do historii nowożytnej i najnowszej wymagało zaś – jak stwierdzono – weryfikacji źródeł. Pilną sprawą stało się ograniczenie tradycyjnie służebnej roli historii wobec polityki i wymiana poglądów naukowych w środowiskach historycznych. Doceniono wagę współpracy z badaczami z zagranicy, m.in. przekładano na język polski prace zbliżonych do marksizmu historyków i dziennikarzy francuskich, niemieckich i angielskich (Grabski 2003: 612 i in.).

Czas stalinizmu miał oczywisty wpływ na oświatę i szkolnictwo – obszary życia społecznego bezpośrednio podporządkowane władzy. Warto jednak podkreślić, że w pierwszych powojennych latach z racji strat i zniszczeń wojennych obowiązywał „porządek” szkolny z lat 30. XX w. (np. wznowiono międzywojenne kompendia do historii) (Biesia-

decka 2014: 55; Bugajska-Więclawska 2014: 69–75; Wójcik-Łagan 2016a: 114–117). Jednocześnie już w 1945 r. krytykowano szkołę je-drzejewiczowską za antydemokratyzm, fałszowanie wiedzy i jej „roz-drobnienie” (Chmielewski 2006: 65–67).

Obecny już, w warstwie teoretycznej, jako program oświatowo-edukacyjny „szturm ideologiczny” (pojawił się w połowie lat 40. XX w.) polegał na ingerencji politycznej, ideologicznej i propagandowej w model programowo-organizacyjny szkolnictwa i w jego system wychowania młodzieży. Redaktorzy „Wiadomości Historycznych” (powojennego pe-riodyku dla nauczycieli historii) wyjaśniali w 1948 r. pojęcie demokracji ludowej w aspekcie oświatowym. Przy okazji zjazdów historyków pol-skich przy współdziałaniu historyków i nauczycieli historii anonsowano nowe wizje i koncepcje oświatowe i w wypadku historii szkolnej przeka-zywano dyrektywy metodologiczne i metodyczne do zastosowania w praktyce (*Konferencja...* 1948: 121; Kryńska, Mauersberg 2003: 71–72). Demokracja ludowa oznaczała zatem jednolitość szkolnictwa wyrażającą się w strukturze ustrojowej, w wewnętrznej organizacji szkół i spójności programów nauczania. Ułatwiało to przechodzenie uczniom z jednego szczebla nauki na drugi i ze szkoły do szkoły, ale dopiero jednolitość pro-gramowa w pełni realizowała ideę demokracji ludowej w oświacie wyra-zającą się w „umasowieniu” awansu oświatowego, podniesieniu poziom kultury ogólnej, w upowszechnieniu wiedzy „ścistej”, ale też w propago-waniu naukowego poglądu na świat (*Dyskusja...* 1948: 3–4; Skrzyszewski 1948: 1–2). W kolejnych latach wymienione dyrektywy były zamieszczone m.in. w programach nauczania historii (w okresie stycznia i marca 1948 r. ukazywały się projekty programu szkoły podstawowej, trwały jeszcze prace nad projektami programów dla szkoły średniej), systematycznie wdrażane, a potem utrwalane w praktyce szkolnej. Nauczyciele historii zaś napotykali na trudności, sami mierzyli się z zadaniem zrozumienia istoty marksistowskiej wizji przeszłości i tym bardziej z obowiązkiem dostosowa-nia takich treści do możliwości percepcyjnych uczniów. Baza w postaci fachowej literatury była bardzo skromna. Dopiero w latach 50. XX w. uka-zywały się na ten temat publikacje, np. Adeli Bornholtzowej, Wandy Mosz-czeńskiej, Tadeusza Słowikowskiego i in. Pilną sprawą stało się opracowa-nie periodyków metodycznych i materiałów wspierających nauczycieli historii, którzy pozytywnie odpowiedzieli na apel Ministra Oświaty Stani-sława Skrzyszewskiego (Chmielewski 2014: 32 i n.; Wójcik-Łagan 2016b: 517–519) i stawili się do pracy przed tablicą.

Nasilenie negatywnych zjawisk wynikających z zastosowania orto-doksyjnego stalinizmu na gruncie szkolnym wystąpiło na przełomie lat 40. i 50. XX w. (Mazur 1999: 204–205). Dominował wręcz instruktaż

ideologiczny, polityczny i metodyczny. Idea programu oświatowo-edukacyjnego w latach 50. XX w. polegała natomiast na wzmożonej ingerencji politycznej, ideologicznej i propagandowej w model organizacyjno-programowy szkolnictwa i jego system wychowawczy (socjalistyczne wychowanie człowieka dysponującego rzetelną wiedzą, budującego państwo demokratyczne). Partia rządząca wpływała na kształt planów i programów nauczania, na „właściwą” w sensie doboru treści historycznych narrację podręcznikową. Treści takich przedmiotów, jak historia i język polski wspierały przemiany społeczno-gospodarcze (Pomykało 1977: 61–62; Mauesberg, Walczak 2005: 41–45).

Czas powolnych i umiarkowanych zmian rozpoczął się, jak we wszystkich sferach życia politycznego i społecznego, „odwilżą” 1956 r. Dla historii szkolnej oznaczało to zastopowanie ograniczeń natury ideologicznej i propagandowej, zlikwidowanie dogmatycznego, „prymitywnego poradnictwa metodycznego”. W II połowie lat 50. XX w. pojawiło się dążenie do porzucenia tradycyjnej metodyki przepisów i wskazówek oraz komentarzy ideologicznych, hamujących kreatywność nauczycieli historii. Czasopismo „Historia i Nauka o Konstytucji” (HiNoK), które ukazywało się w latach silnego wpływu „szturmu ideologicznego” i w czasie jego złagodzenia, było dysponentem dyrektyw teoretycznych z ambicją oddziaływania na praktykę szkolną.

HiNoK – periodyk dla historyków i nauczycieli historii

„Historia i Nauka o Konstytucji” – dwumiesięcznik dla nauczycieli wydawany w Warszawie przez Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych odziedziczył tradycje po dwóch periodykach, które ukazywały się do 1953 r.: „Wiadomościach Historycznych” i „Polsce i Świecie Współczesnym”. Priorytety periodyku określiła redakcja na podstawie wskazań VIII Plenum KC PZPR (28 marca 1953 r.): „Wiążmy na każdym kroku naszą pracę praktyczną z teorią marksistowsko-leninowską, studiujemy dzieła Lenina i Stalina” (*Od Redakcji* 1953: 1; Maternicki 1984: 227–229). Pismo ułatwiała nauczycielom działania praktyczne, motywowała ich do samokształcenia w zakresie teorii marksistowsko-leninowskiej, a także zachęcała do poznawania bieżących zagadnień politycznych dotyczących kraju. Redaktorem naczelnym był Stanisław Kalabiński, redaktorami działów: Jerzy Dowiat, Zbigniew Ćwiek, sekretarzem technicznym J. Tobiasz. W 1957 r. w składzie nowej redakcji powołanej na wniosek PTH, a rekomendowanej przez Ministerstwo Oświaty (po przeniesieniu siedziby z Warszawy do Krakowa) znaleźli się: Józef Garbacz

(redaktor naczelny), Tadeusz Słowikowski (sekretarz redakcji), a jako członkowie Adela Bornholtzowa i Wacława Siedlecka. W komitecie redakcyjnym zasiedli: Józef Dutkiewicz, Wanda Moszczeńska, Gustaw Markowski, Cecylia Petrykowska, Brunon Siwek, Kinga Szymborska i Kazimierz Zając.

Na strukturę czasopisma składało się siedem części: „Artykuły i rozprawy” (przekazy naukowe i popularnonaukowe z zakresu historii, prawa oraz ekonomii, ale także, co już „kłóciło się” z naukowością, wypowiedzi polityczne i okolicznościowe), „Programy i praktyka szkolna” (wskazówki dotyczące realizacji programów nauczania, osiągania celów edukacyjnych, wiązania praktyki szkolnej z teorią marksistowsko-leninowską). Praktykę wspierały działy: „Z doświadczeń szkoły radzieckiej”, „Wymiana doświadczeń”. W części pod tytułem: „Z szerokiego świata” zamieszczano polityczną problematykę międzynarodową, omawiano fazy „budownictwa socjalistycznego krajów obozu postępu oraz walki mas pracujących w krajach kapitalistycznych”. „Materiały i teksty źródłowe” dostarczały ocen współczesnej rzeczywistości, „Konsultacje Redakcji” dokumentowały nieodległe w czasie wydarzenia, takie jak np. II wojna światowa. Strukturę dopełniały „Recenzje i bibliografia” (przegląd artykułów i książek historycznych obrazujących dość obfity dorobek historiograficzny z lat 50. XX w.) oraz „Kronika i komunikaty” (informacje o bieżącym życiu społecznym). „Dyskusje i polemika”, „Recenzje autorów radzieckich”, „Sprawozdania z sesji i dyskusji naukowych” przybliżały najnowsze poglądy naukowe. W ostatnim roczniku z 1957 r. pojawił się jeszcze „Przegląd ostatnich publikacji”.

Periodyk, którym się zajmuję, z całą pewnością skutecznie analizował związki nauki historycznej z historią szkolną. Redaktorzy i autorzy, przekonani o słuszności idei lub przyjmujący tylko postawy koniunkturalne, stosując narrację naukową, popularnonaukową i dydaktyczną, określili warunki adaptacji marksizmu w społeczeństwie. Spopularyzowali jego twórców, ich idee (problematyka podejmowana przez historyków w badaniach naukowych, treści nauczania historii w szkołach) i obszar realizacji (wymiana doświadczeń szkolnych). Czasopismo pojawiło się w fazie „zaciętrzewienia” rewolucji proletariackiej, tj. dominacji praktycznego wdrażania założeń stalinizmu (apogeum stalinizmu) w jego wymiarze represyjnym. Zwracam uwagę na redakcyjny artykuł z ostatniego numeru pisma, z roku 1956 r. (Redakcja 1956: 1–3). Jest on zapowiedzią zerwania z dyrektywami „od Plenum do Plenum” i „od procesu do procesu”, odejścia od „kultu jednostki” i systemu, który chciał budować socjalizm drogą „brutalnego gwałcenia prawdy, drogą pokrywania pięknymi sformułowaniami przeciwstawnej im często rze-

czywistości” (wywołało to skutki ekonomiczne i moralne, w edukacji zafałszowało przeszłość i teraźniejszość). Ogłoszono obowiązujące hasło: „Suwerenność – Demokracja – Socjalizm”. Kompetencje edukacyjne miały polegać na „odfałszowaniu” dziejów w nauce i nauczaniu, na ukazaniu przeszłości w jej przejawach dobrych i złych, tłumaczeniu teraźniejszości w jej aspektach pozytywnych i negatywnych. Lektura kolejnych artykułów przynosi wrażenie wręcz pewnej lekkości języka.

W zmieniającym się kształcie pismo ukazywało się do 1957 r. (ostatni rocznik był redagowany przy współdziałaniu PTH, od 1958 r. ponownie pojawiły się „Wiadomości Historyczne”). Po odrzuceniu motywów politycznych i propagandowych (Maternicki 1984: 227–229; Rulka 2004: 417) warto zauważyć spójną konstrukcję periodyku i zaangażowanie autorów, także znanych historyków i dydaktyków historii, rozpoczynających kariery naukowe przed i po II wojnie światowej, np. Natalii Gąsiorowskiej, Tadeusza Manteuffla, Ludwika Piotrowicza, Kazimierza Piwarskiego, Stanisława Herbsta, Jerzego Dowiata, Henryka Łowmiańskiego, Antoniego Podrazy, Tadeusza Łepkowskiego, Andrzeja Ajnenkiela, Jana Hulewicza, Ireny Pietrzak-Pawłowskiej, Tadeusza Słowikowskiego, Kingi Szymborskiej, Czesława Szybki, A. Bornholtzowej, W. Moszczeńskiej (w sumie blisko 150 autorów). Język artykułów, pełen ideologicznych zwrotów, nakazów i zaleceń, wskazywał na silną presję ideologiczną oraz propagandową. Jednocześnie w HiNoK prezentowano najnowszy dorobek historycznych badań naukowych (np. w zakresie metodologii historii). Rozważania naukowe i polityczne przenikały się nawzajem i w niedługim czasie stały się obligatoryjne na gruncie szkolnym. Obecna w periodyku problematyka stosunków „klasowych”, kultury i gospodarki wywierała presję społeczną, legitymizowała nowy ustroj „budowany” na zasadzie kontestowania poprzednich formacji rządzących i czasu II Rzeczypospolitej. Stosunki polsko-radzieckie interpretowano jako wzorcową sąsiedzką koegzystencję.

HiNoK jest klasycznym przykładem narzędzia propagandowego wykorzystanego w celu kształtowania określonych poglądów, postaw zbiorowości lub jednostki za pomocą manipulacji intelektualnej i emocjonalnej (np. poprzez użycie fałszywych argumentów). Klarowna była sugestia narzucania lub zmuszania odbiorców do przyjęcia określonych idei, które stały się elementami indoktrynacji. Pismo spełniło warunki i efekt końcowy został osiągnięty (w pewnej mierze świadczą o tym publikowane głosy czytelników) dzięki wsparciu władzy politycznej, intelektualistów i braku opozycji wobec proponowanej zawartości idei. W kontekście HiNoK interesuje mnie obraz marksizmu-stalinizmu jako propozycja obligatoryjnego jego zastosowania w nauce historycznej i w

historii szkolnej, ale z motywacją zauważenia złożoności sprawy i z pełnym przekonaniem, że zwykle twórcy nigdy nie są jednolici w wyrażaniu opinii i idei, a ich pomysły w zaleceniach do realizacji nie musiały być z dzisiejszego punktu widzenia do końca złe. Z kilku mianowicie powodów ten periodyk jest interesującym źródłem historycznym. Podaje ocenę dorobku polskiej historiografii, określa postawy metodologiczne inspirowane marksizmem zawarte w wypowiedziach historyków, daje szansę odtworzenia „transferu” nauki do nauczania i analizy socjalistycznego modelu historii szkolnej w jego warstwie merytorycznej i ideologicznej, ale także dydaktycznej i wychowawczej. W wymienionych kwestiach periodyk jest „kopalnią” wiedzy. Ułatwia poznanie rzeczywistości, mimo że za pośrednictwem historyków, a czasem historyków-propagandzistów.

Aktywność wydawnicza dwumiesięcznika odzwierciedla tendencje i zalecenia adekwatne dla trzech okresów polskiej historiografii, a nawet je popularyzuje. Tadeusz Manteuffel, podsumowując dokonania polskiej historiografii między VII (wrocławskim w 1948 r.) a VIII Zjazdem Historyków Polskich (krakowskim w 1958 r.), wyszczególnił specyfikę okresów: 1949–1952; 1953–1955; 1956–1958 (Manteuffel 1976: 266; Szumski 2012: 55–77).

Rola HiNoK w wyjaśnianiu założeń marksizmu

N. Gąsiorowska, pisząc w 1954 r. o historiografii II Rzeczypospolitej, wskazała na faktograficzny charakter „burżuazyjnej historiografii”, a badaczy z czasu międzywojnia określiła jako zdolnych, ale przeważnie przeprowadzających kwerendy archiwalne i gromadzących zapasy materiału źródłowego. Wprawdzie pozostawili po sobie liczne monografie i różnego rodzaju przyczynki, ale nie rozumieli istoty poznania historycznego, walki klasowej i praw rozwoju społecznego. Tkwili – jej zdaniem – w „tradycyjnym zastoju”. Inspiracji natomiast należało poszukiwać w nauce radzieckiej, ale także u historyków francuskich, angielskich i niemieckich sympatyzujących z marksizmem (Gąsiorowska 1954: 1–12; Gąsiorowska, Pietrzak-Pawłowska 1954: 143–144; Stobiecki 1996). Możemy w tym wypadku mówić o powojennym „przełomie dziejowym” (powszechne określenie z lat 50. XX w.), a potem o „nowym początku”. Bohaterem nowych czasów był Józef Stalin. Zbigniew Ćwiek w artykule: *Wkład Józefa Stalina do nauki historycznej*, opartym na fragmentach referatu Bolesława Bieruta wygłoszonego na VIII Plenum KC PZPR w dniu 28 marca 1953 r., tak pisał o jego śmierci: „Opuścił nas na zaw-

sze genialny kontynuator i twórca nauki i ideologii komunistycznej, myśliciel, który – podobnie jak Marks, Engels, Lenin – obejmował swym dalekosiężnym wzrokiem szeroki horyzont dziejów i sięgał swą myślą w daleką przeszłość” (Ćwiek 1953b: 1; Dowiat 1953: 30–38). Sam J. Stalin, charyzmatyczny przywódca, był interpretatorem i strażnikiem historii rządzącej partii (Wszeczwiązkowej Komunistycznej Partii – bolszewików). Marksistowski kształt dziejów, z czasem o silnym rycie radzieckim, polegał – jak już wspomniałam – na badaniu zjawisk gospodarczych i społecznych, a wybór problematyki badawczej i bohaterów dziejów był determinowany ich przydatnością w decyzjach o charakterze ideologicznym. Historycy również na łamach HiNoK ponownie toczyli debatę o ocenie Polski piastowskiej i jagiellońskiej, o postawach romantycznych i organicznikowskich w dziejach, o postrzeganiu Niemców i ZSRR w kategoriach wroga i przyjaciela. Dominowały postawy uzasadniające nasze prawa do Ziemi Zachodnich, Śląska i wzmocnienia więzów przyjaźni ze Związkiem Radzieckim na gruncie wspólnych pozytywnych doświadczeń z przeszłości. Budowano wizję państwa jednonarodowego, wyciszającego prawa mniejszości. Historycy i publicyści zajęli się przypomnieniem wielowiekowej krzywdy „ludu pracującego”, bogatych tradycji walk społecznych. W tym kontekście np. problem stosunku do Ukraińców i Białorusinów wynikał z podejścia klasowego sytuującego chłopów polskich czy ukraińskich jako krzywdzonych przez szlachtę i magnaterię, także z powodów religijnych (prawosławie, protestanci), którzy otrzymali potem wsparcie władzy radzieckiej. Postacią, którą przywoływano na łamach HiNoK, był Bogdan Chmielnicki jako bohater ludu ukraińskiego, który dążył do silnych związków z ludem rosyjskim i w oparciu o tę symbiozę planował budowanie państwowości ukraińskiej. Sojusze polsko-ukraińskie w XIX i XX w. w Galicji nakreślił Krzysztof Dunin-Wąsowicz, wskazując podłoże konfliktów (nacjonalizmy, szowinizmy) między obu nacjami, ale przede wszystkim podkreślając współpracę chłopów i robotników. Pokazał skomplikowaną strukturę problemu, demaskując wyzyskiwaczy: Polaków i Ukraińców i wyzyskiwanych: Polaków i Ukraińców. Uhonorował postać Iwana Franki, pisarza ukraińskiego, także jako autora broszur popularyzujących Marksa i Engelsa (Kapitanow 1956: 57; Dunin-Wąsowicz 1956: 3–11; Traba 2009: 286).

Argumentami historycznymi uzasadniano na łamach HiNoK przemiany społeczno-ustrojowe w Polsce i reformy, np. rolną i nacjonalizację przemysłu, porządkujące i wyjaśniające otaczający świat (Libiszowska 1953: 129–132; Ćwiek 1956: 1–24). Dzieje stały się akumulatorem zmian społecznych, przekonywały o słuszności „nowego porządku”.

Historycy przyjmowali nowe uzasadnienia z różnym natężeniem identyfikacji, najsilniej w wypadku Ż. Kormanowej i Bogusława Leśnodorskiego (*Historia historiografii...* 2015).

J. Stalin sformułował definicję marksizmu (była stale obecna w większości tekstów „HiNoK”), którą przyjęli i popularyzowali polscy historycy, jak np. współautorka stalinowskiego kształtu polskiej nauki historycznej Ż. Kormanowa. Brzmiała następująco: „Marksizm jest nauką o prawach rozwoju przyrody i społeczeństwa, nauką o rewolucji uciśnianych i wyzyskiwanych mas, nauką o zwycięstwie socjalizmu we wszystkich krajach, nauką o budowie społeczeństwa komunistycznego”. W budowie tego zadania ważna była jedność nauki i „partyjności” (każda nauka historyczna była partyjna, ponieważ historia zawsze uzasadniała ideologię) (Stalin 1950: 51). Historycy przekonani do przemian społecznych stawali się bojownikami czuwającymi nad ugruntowaniem świadomości socjalistycznej. Korzeni dnia współczesnego badacze dziejów poszukiwali w okresie Reformacji i Odrodzenia, w drugiej połowie XVIII w., w końcu XIX i w początkach XX w. W tych okresach historycznych – pisali – ukryte były źródła postępu inspirującego kolejne formacje społeczno-polityczne. Kresem zaś była budowa ustroju socjalistycznego jako optymalnego w sensie potrzeb społecznych. W rozważaniach Stalina popularyzowanych na łamach HiNoK pojawiły się refleksje będące dyrektywą dla historii i historyków: że przeszłość przebiegała zgodnie z prawami rozwoju społecznego w symbiozie ze zjawiskami przyrodniczymi, z aksjomatami rewolucji proletariackiej (zjawiska są ze sobą powiązane i warunkują się nawzajem, a wynikają z uwarunkowań społecznych). Nie świadomość określała byt człowieka, ale byt społeczny określał świadomość ludzi, z jednoczesnym zrozumieniem, że człowiek posiadał ograniczone możliwości wpływu na proces historyczny (życiem społecznym rządzą obiektywne prawa), ale realizacja jego potrzeb następowała w państwie socjalistycznym, którego emanacją była dyktatura proletariatu. Ważna w tym kontekście rewolucja jako kategoria rozwoju społecznego pojawiała się wtedy, gdy stosunki społeczne przestały odpowiadać systematycznie wzrastającemu poziomowi sił wytwórczych, wówczas nieunikniona była zmiana tych stosunków (Rewolucja Październikowa definitywnie wyrugowała wszystkich wyzyskiwaczy). Historycy powinni być specjalistami w swojej dziedzinie, ale też społecznikami i politykami, żywo interesującymi się losem swego kraju (*Historia WKP(b)* 1949: 132, 133, 138).

Bardzo interesująca była interpretacja na łamach HiNoK przez historyków radzieckich kwestii „jednostek i mas”. To masy pracujące, a nie jednostka były twórcą dziejów. N.L. Kapitanow w swoim artykule po-

stawił pytanie „Co to jest kult jednostki?” i objaśniał, na czym polegała szkodliwość tego pojęcia i jak teoria marksistowsko-leninowska uczyła prawidłowo, co znaczyło także „naukowo”, rozumieć zagadnienie znaczenia mas ludowych i jednostki, w historii. Tłumaczył kwestię następująco. Kult jednostki polegał zatem na ślepej wierze we wszechstronność wybitnych ludzi, hołdowaniu im, przypisywaniu sił nadprzyrodzonych, przeciwstawianiu poszczególnych osób narodowi, kolektywowi (jest to ideologia klas wyzyskujących, która powstała na gruncie prywatnej własności środków produkcji i zrodzonego z niej indywidualizmu). I dalej uzasadniał, iż kult jednostki był w rękach klas eksploatatorskich narzędziem nacisku ideologicznego wobec mas ludowych (wychowanie ich w pokorze i uległości wobec wszechmogących jednostek, przedstawiciele klas wyzyskujących, które obdarzyły jednostkę zaufaniem, np. królów i faraonów w społeczeństwie niewolniczym, królów i cesarzy w feudalizmie, „führerów” i inne „kreatury burżuazji” w epoce kapitalizmu). Kult jednostki w społeczeństwie wyzyskujących i wyzyskiwanych podtrzymywała religia, a w masach zaszczepiła go sztuka, upowszechniła zaś prasa. Twórcami teorii uzasadniających kult byli burżuazyjni filozofowie, socjologowie i historycy – twierdził N.L. Kapitanow. Wyjaśniał, że walcząc z kultem jednostki, marksizm nie negował roli wybitnych „wielkich ludzi”, zwłaszcza gdy potrafili uwzględnić prawa rozwoju społecznego odpowiadającego potrzebom „mas i klas”. Wówczas jednostka była popierana przez masy. Odwołał się do przykładu Bohdana Chmielnickiego, który powołany przez lud, stanął na jego czele w 1648 r. (Kapitanow 1956: 50–56).

Obligatoryjnym obowiązkiem (pisali o tym Z. Ćwiek i J. Dowitz) było uwzględnienie w badaniach historycznych teorii formacji społeczno-gospodarczych (zastosowanie prawa materializmu dialektycznego w wyjaśnianiu, że rozwój społeczny dokonywał się na drodze nieustannego ruchu i postępu, przez tworzenie się nowego i obumieranie starego, przez przejście „od starej do nowej jakości”). Nie mogło być przypadkowości w diagnozowaniu przeszłości. Historii nie należało oceniać z punktu widzenia „wiecznej sprawiedliwości” lub z góry powziętej idei, badanie historii nie polegało na jej opisywaniu (zarzut kierowany do historyków „burżuazyjnych”), ale na analizie praw rozwoju społecznego, tzn. warunków, które ustrój wykreowały i tego ruchu społecznego, który ten ustrój zbudował”. W tym zakresie periodyk wypełnił to zadanie bardzo dobrze (kilkadziesiąt artykułów). Uzasadniał także historiozoficzny sens nowego ustroju.

Obraz przeszłości narodowej „wywabiony” z wydarzeń, które psuły jego idealny kształt, musiał być „nasycony” ideologiczną argumentacją

historyczną – pisali historycy na łamach HiNoK (Rutkowski 2008: 359, 361–368). Interesująco była przedstawiana kwestia powstań w XIX w. (przejaw walki społecznej) i powstania warszawskiego (negowanie słuszności jego wybuchu). Pojęciem obowiązkowym w narracjach historycznych stał się – jak już wspominałam – determinizm ekonomiczny, który nakazywał interpretowanie przeszłości w korelacji z nadbudową i bazą (marksisti twierdzili, że każdej bazie odpowiadała nadbudowa, a konsekwencją zmiany bazy lub jej likwidacji była ta sama prawidłowość w nadbudowie, powstanie nowej bazy determinowało ukształtowanie się określonej nadbudowy – pisał Z. Ćwiek (1953: 10). HiNoK wyjaśniała wiele kwestii wpisanych w teorię i praktykę marksizmu.

Zaufanie do historii próbowano odbudować po „przełomie październikowym”, co oznaczało powolny proces uwalniania polskiej nauki historycznej od wpływów historiografii radzieckiej i zmiany w aspekcie instytucjonalnym i metodologicznym. W zadaniu tym wzięli udział autorzy tekstów w HiNoK. Pojawiła się ostra reakcja na fałszowanie obrazu przeszłości, zwłaszcza w odniesieniu do historii najnowszej, nawoływanie do respektowania rygorów naukowych, postulowano odejście od stalinowskiego marksizmu. Łamy HiNoK wypełniła problematyka różnorodna – dotycząca średniowiecza, wieku XIX, okresu II Rzeczypospolitej. Historycy radzieccy także oferowali problematykę spoza obszaru bieżącej polityki, np. A. Pikman (*Pamiętnik...* 1958: VI, X–XI; *Zarys...* 1957: 1–2).

Periodyk HiNoK miał niebagatelny wpływ na stopień „zaszczepienia” na gruncie szkolnym idei marksistowskiej. Nie zapominano, wszakże o tym, aby poziom refleksji dydaktyczno-historycznej systematycznie się podnosił, mimo iż diagnoza kondycji nauczania historii w pierwszej powojennej dekadzie nie była zadawalająca (Bornholtzowa 1956: 26–36; Słowikowski, Szyborska 1956: 44–50). Dość powszechnie uważano, iż nastąpił upadek powagi i atrakcyjności historii jako dziedziny wiedzy, specjalności, przedmiotu nauczania (niewiedza uczniów, nieznających chronologii, niepotrafiących myśleć historycznie, nierozumiejących pojęć historycznych, czemu towarzyszyła „pogłębiająca się ignorancja historycznej wiedzy młodzieży”). Remedium upatrywano w określeniu roli historii wyjaśniającej konteksty społeczno-polityczne oraz wypełniającej funkcje wychowawcze (Radziwiłł 1996: 317–318; Wagner 2013: 202–221; Maternicki 2003a; Hoszowska 2002: 35–45). Podstawowy obowiązek w tej sprawie spoczywał na barkach nauczycieli, którym stale przypominano na łamach HiNoK o obowiązku podnoszenia fachowych kwalifikacji naukowych m.in. w oparciu o lekturę prac klasyków marksizmu (listy do redakcji świadczą, iż zadanie to było bardzo trudne),

o postawie krytycznej wobec „burżuazyjnej” historiografii. Autorzy artykułów na łamach „HiNoK” pisali, że podstawowymi kompetencjami nauczycielskimi są: znajomość dziejów nauki historycznej i zrozumienie związków między teorią marksistowską a innymi kierunkami myśli historycznej po to, aby zrozumieć kwestie sporne między materialistyczną a idealistyczną metodologią historii. Wiedza powinna być stale aktualizowana, a nawet pożądane były motywacje naukowe nauczycieli. Należało bowiem rozumieć proces historyczny w ujęciu nie metafizycznej abstrakcji, ale w sposób konkretny poprzez fakty, w których ten proces się urzeczywistniał, i w którym znajdowały zastosowanie prawa rozwoju dziejowego. Warunkiem podstawowym była znajomość węzłowych i przełomowych problemów z dziejów powszechnych, a w zakresie historii narodowej wiedza o polskim procesie historycznym i jego cechach swoistych. Do tego jeszcze obligatoryjna znajomość warsztatu naukowego historyka. Bezdyskusyjny był udział nauczycieli w wydarzeniach społecznych i politycznych (Moszczeńska, Bornholtzowa 1956: 5–16; Dowiat 1953a: 12–15; 1954: 32–40).

Czasopismo stale promowało wagę kształtowania naukowego poglądu na świat, zrozumienia praw rządzących społeczeństwem, propagowało nawyk oceniania zjawisk i faktów zachodzących w określonych warunkach historycznych, uzasadniało potrzebę adaptowania się (m.in. poprzez zastosowanie w praktyce szkolnej zabiegu aktualizacji) do życia współczesnego, włączenia się w nurt „budownictwa socjalistycznego pod kierunkiem Partii” (Zawadzka 1954: 44). Inspiracją były dydaktyczno-historyczne refleksje radzieckich dydaktyków obficie przytaczane w periodyku (W. Karcow położył nacisk na wychowującą rolę historii i obowiązek jej dostosowania do możliwości percepcyjnych młodzieży; M. Kruglak – najważniejsza była znajomość elementów marksistowsko-leninowskiej nauki historycznej), akceptowane przez polskich dydaktyków historii, zwłaszcza w obowiązku zauważenia ścisłych związków nauczania i wychowania (pedagogika socjalistyczna), zastosowania metod nauki marksistowsko-leninowskiej (Karcow 1954: 41–52; Kruglak 1954: 59; Bornholtzowa 1954: 1–4; Szostakowski 1954: 5; Redko 1956: 22–29; Iliński 1956: 10; Pietrzak-Pawłowska 1956: 1–5).

Czasopismo prezentowało bogatą gamę problemów, które były przedmiotem troski dydaktyków historii. Podpowiadało nauczycielom historii, w jaki sposób wprowadzić do praktyki szkolnej teorię marksistowską, jakie „narzędzia” zastosować. W związku z tym poruszono kilka kwestii: poznawczych funkcji podręczników do historii, uwzględnienia w edukacji szkolnej różnorodnych źródeł historycznych, literatury pięknej i popularnonaukowej. Interesowano się zasadą pogładowości,

którą uznawano za niezbędną w przygotowaniu do myślenia historycznego, czyli poszukiwania związków między przedmiotami, zjawiskami i spostrzeżeniami (grafiki, schematy, symboliczne zapisy pojęć historycznych, np. czasu i przestrzeni) (Wójcik-Łagan 2012: 264). Zabiegami dydaktycznymi popularyzowanymi na łamach HiNoK – niezwykle ważnymi dla zrozumienia procesu historycznego i chętnie stosowanymi na lekcjach historia – były: korelacja (wzajemne przenikanie się treści adekwatnych dla różnych dziedzin wiedzy: języka polskiego, geografii, filozofii i in., w znaczeniu współczesnym przygotowanie do holistycznego życia poza szkołą) i aktualizacja. Dobrze zrozumiana, oznaczała wyjaśnienie teraźniejszości poprzez historię, a w aspekcie ideologicznym i propagandowym, co było zresztą częste, służyła wykorzystaniu przeszłości do wyjaśniania bieżących spraw politycznych. Ponowne pojawienie się w nauczaniu (popularnej w międzywojniu) idei regionalizmu (HiNoK podejmowała ten problem zwłaszcza w artykułach z 1955 r.) było zjawiskiem ze wszech miar pożądanym (służyła wyjaśnianiu pojęć historycznych, upogładawianiu dziejów, egzemplifikacji historycznych zjawisk ogólnopolskich), chociaż też należy zauważyć, że często u podłoża jej uwzględnienia leżał interes polityczny (Bzolega 1956: 22–29; Persowski 1957: 477–483). Interesujące było podjęcie problematyki tradycji i kultury ludowej i jej wkładu do dziedzictwa narodowego, ale także propozycja nauczania historii wsi i jej mieszkańców, dziejów ruchu ludowego i jego wybitnych przedstawicieli. W polu zainteresowania pojawiła się problematyka wsi współczesnej (Nowarski 2006: 45–110).

„Narzędziami”, czyli metodami nauczania, które gwarantowały pozytywny efekt procesu dydaktycznego („wyniki nauczania”) i z tego powodu preferowanymi i stosowanymi na lekcjach historii, były: uczenie się pod kierunkiem z analizą treści podręcznikowych, wykład i tzw. metoda „mieszana” (łączenie wielu metod nauczania). Pozytywnie należy ocenić to, iż zauważono potrzebę „zabezpieczenia” ucznia przed mechanicznym, jednocześnie werbalnym traktowaniem treści nauczania (pokusą stosowania w nauczaniu modelu pasywno-kontemplacyjnego). Co więcej, zwracano uwagę na korzyści wynikające z samodzielnej pracy ucznia w rozwiązywaniu problemów historycznych. Na uznanie zasługuje też powrót do doskonalenia pozalekcyjnych (kółka historyczne) i pozaszkolnych form edukacji historycznej (wycieczki historyczne), z podkreśleniem ich charakteru „naukowego” (uczniowie odkrywali wiedzę historyczną na swoim poziomie możliwości percepcyjnych, analizowali fakty i zjawiska odkryte przez fachowych historyków (Maternicki 1966).

Zakończenie

Historia szkolna w dekadzie lat 50. XX w. stała się ważnym ogniwem „frontu ideologicznego”, narzędziem władzy w indoktrynacji politycznej młodzieży (Goriszewski 1953: 115). Odpowiednio spreparowana wiedza historyczna (półprawdy, uproszczenia, zakłamania), niefachowo przekazywana uczniom (dość powszechne było zjawisko regresu wobec znanych w międzywojniu prób skonstruowania refleksyjno-aktywizującego modelu nauczania dziejów), przypisywanie aksjomatów marksistowskich wydarzeniom z odległej przeszłości były wymagane i powszechne (Wójcik-Łagan 2016a: 491–492). W znacznej mierze przyczynił się do tego omawiany periodyk (popularyzacja radzieckiego dorobku nauki historycznej, marksistowskiego modelu edukacji historycznej, wzmocnienie w programach nauczania „elementów ideologii marksizmu-leninizmu”, popularyzacja marksistowskiej koncepcji pedagogicznej i etyki socjalistycznej), ale jednocześnie redakcja miała ambicję upowszechniania refleksji w zakresie aktywizowania uczniów w zdobywaniu wiedzy historycznej, w zachęcaniu do czytelnictwa (Kancewicz, Kalabiński, Mościcki 1951; Sieradzki 1954: 81; Słowikowski 1957: 127–140; Wróbel 1957: 147–153). Uwzględnienie kwestii „ludowych” w szkole można uznać za oryginalną propozycję nawiązującą do społecznych aspektów przeszłości, dającą także uczniom szansę poznawania dziejów nie z pozycji „tronów”, ale w wersji zwykłych ludzi. Tego typu konkluzje w dwumiesięczniku formułowali: N. Gąsiorowska, Aleksander Szaniawski, Ż. Kormanowa, J. Dowiat, K. Szymborska i in. Trudno zdiagnozować, w jakim stopniu dobre i złe koncepcje zostały przyswojone przez nauczycieli, a za ich pośrednictwem, przez uczniów.

Literatura

- Ajnenkiel A., 1957, *Zarys stosunków politycznych w Polsce w latach 1918–1923*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1–2.
- Biesiadecka E., 2014, *Nauka w powojennych podręcznikach do nauczania historii (do 1956 roku)* [w:] *Nauka*, red. G. Pańko, M. Skotnicka-Palka, B. Techmańska, Wydawnictwo „Tempo”, Wrocław.
- Bornholtzowa A., 1954, *O znaczeniu metodyki dla praktyki nauczania*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 6.
- Bornholtzowa A., 1956, *Z badań nad stanem faktycznym nauczania historii w szkole*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 6.
- Bugajska-Więclawska J., 2014, *Idea postępu na kartach podręczników do nauczania historii w latach 1944–1989* [w:] *Nauka*, red. G. Pańko, M. Skotnicka-Palka, B. Techmańska, Wydawnictwo „Tempo”, Wrocław.

- Bzolega M., 1956, *Wykorzystanie historii regionalnej w nauczaniu historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 3.
- Chmielewski W., 2006, *Kształcenie nauczycieli w okresie ideologizacji szkolnictwa (1944–1956)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Chmielewski W., 2014, *Stanisław Skrzyszewski wobec ludzi nauki w świetle własnych notatek, listów i pism (1944–1950)*, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Ćwiek Z., 1953, *Wkład Józefa Stalina do nauki historycznej*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1.
- Ćwiek Z., 1956, *Problemy ruchu narodowyzwoleńczego w latach sześćdziesiątych XIX wieku*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1.
- Dowiat J., 1953a, *Nowa faza pracy nad kształtowaniem światopoglądu naukowego uczniów*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 2.
- Dowiat J., 1953b *Nieśmiertelne nauki Józefa Stalina – wytyczna pracy nad kształtowaniem światopoglądu naukowego młodzieży*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1.
- Dowiat J., 1954, *Przygotowanie się nauczyciela historii do lekcji*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 4.
- Dunin-Wąsowicz K., 1956, *Z tradycji współpracy i wzajemnych stosunków polsko-ukraińskich mas ludowych w Galicji*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 6.
- Dyskusja nad projektami programu szkoły podstawowej trwa*, 1948 „Wiadomości Historyczne”, nr 1.
- Gąsiorowska N., 1954, *Nauka historii w okresie dziesięciolecia Polski Ludowej*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 4.
- Gąsiorowska N., Pietrzak-Pawłowska I., 1954, *Zjazd Historyków w Olsztynie w dniach: 30–31 maja 1954*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 5–6.
- Goriszowski W., 1953, *O walce z werbalizmem w nauczaniu historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 3–4.
- Grabski A.F., 2003, *Dzieje historiografii*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Historia historiografii i metodologii historii w Polsce i na Ukrainie*, 2015, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaskilniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Historia WKP(b)*, 1949, *Krótki kurs*, Warszawa.
- Hoszowska H., 2002, *Praktyka nauczania historii w Polsce 1944–1956*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Hübner P., 1997, *Stalinowskie czystki w nauce historycznej [w:] Skryte oblicze systemu komunistycznego: u źródeł zła...*, red. R. Bäcker, P. Hübner, Wydawnictwo „DiG”, Warszawa.
- Iliński A., 1956, *O artykule W. Karcowa: W sprawie zadań i treści metodyki nauczania historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 3.
- Kancewicz J., Kalabiński S., Mościcki H.J., 1951, *Wybór tekstów źródłowych*, red. B. Krauze, Warszawa.
- Kapitanow N.L., 1956, *Twórcza rola mas ludowych w historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1.
- Karcow W., 1954, *W sprawie zadań i treści metodyki nauczania historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 5–6, przedr. „Priepodawanije istorii”, nr 4.
- Konferencja nauczycieli historyków we Wrocławiu*, 1948, „Wiadomości Historyczne”, nr 3.

- Kruglak M., 1954, *o metodyce historii jako nauce*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 6.
- Kryńska E., Mauersberg S.W., 2003, *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Wydawnictwo „Trans Humana”, Białystok.
- Libiszowska Z., 1953, *Przegląd wydawnictw historycznych*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 3–4.
- Manteuffel T., 1957, *Rozkwit średniowiecza*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1–2.
- Manteuffel T., 1976, *Historyk wobec historii*, PWN, Warszawa.
- Maternicki J., 1966, *Szkolne kółka historyczne*, PZWSz, Warszawa.
- Maternicki J., 1979, *Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice*, PWN, Warszawa.
- Maternicki J., 1984, *O nowy kształt edukacji historycznej*, WSiP, Warszawa.
- Maternicki J., 1998, *Edukacja historyczna młodzieży, problemy i kontrowersje u progu XXI wieku*, Wydawnictwo TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń.
- Maternicki J., 2003a, *Instytucjonalizacja i profesjonalizacja polskiej dydaktyki historii w XX wieku [w:] W służbie szkoły i nauki. Księga poświęcona Profesorowi Czesławowi Majorkowi*, red. Z. Ruta, R. Ślęczka, Akademia Pedagogiczna, Kraków.
- Maternicki J., 2003b, *Aktywno-refleksyjny model kształcenia historycznego [w:] Historia, społeczeństwo, wychowanie*, red. J. Maternicki, M. Hoszowska, P. Sierżęga, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Maternicki J., 2004, *Polska dydaktyka historii, dzieje współczesne [w:] Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli i studentów*, red. J. Maternicki, Wydawnictwo JUKA, Warszawa.
- Maternicki J., 2005, *Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Maternicki J., 2011, *Pogranicza historii: studia i szkice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Maternicki J., 2015, *Polska historia historiografii: droga do profesjonalizacji, jej stan aktualny i perspektywy dalszego rozwoju [w:] Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaskilniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Mauesberg S., Walczak M., 2005, *Szkolnictwo polskie po II wojnie światowej (1944–1956)*, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne ZG, Warszawa.
- Mazur J., 1999, *U progu zmian ideału wychowawczego w powojennej Polsce (Dylematy nauczycieli) [w:] Wartości w edukacji historycznej*, red. J. Rulka, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz.
- Menz M., 2015, *Szkolna edukacja historyczna w Polsce w latach 1918–1939 [w:] Współczesna edukacja historyczna. Doświadczenia, oczekiwania*, red. J. Budzińska, J. Strykowska, Instytut Historii UAM, Poznań.
- Moszczeńska W., Bornholtzowa A., 1956, *Drogi wzrostu i rozwoju młodego historyka*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 5.
- Nowarski C., 2006, *Chłopi polscy w podręcznikach historii 1945–1980*, Akademia Pedagogiczna, Kraków.
- Od Redakcji*, 1953, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1.
- Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, 1958, Polskie Towarzystwo Historyczne.
- Persowski F., 1957, *Regionalizm w praktyce szkolnej*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 6.

- Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich.*, 1953, *Przemówienia, referaty, dyskusja*, t. I, Warszawa.
- Pietrzak-Pawłowska I., 1956, *Związek nauczania z nauką historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 5.
- Pisulińska J., 2015, *Zaplecze instytucjonalne polskiej historii historiografii i metodologii historii* [w:] *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaszkiłniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Pomykało W., 1977, *Kształtowanie ideału wychowawczego w PRL w latach 1944–1976*, Spółdzielnia Wyd.-Handlowa „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Prof. zw. dr hab. Józef Dutkiewicz, 2000 [w:] *Słownik biograficzny historyków łódzkich*, Łódź, on-line: <http://pthlodz.uni.lodz.pl/poziom2/jdut.html> (dostęp: 11.05.2018).
- Radziwiłł A., 1996, *Model ideologii wychowawczej w latach 1948–1956 (próba modelu)* [w:] *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, red. B. Otwinowska, J. Żaryn, Wydawnictwo Editions Spotkania”, Warszawa.
- Redakcja, 1956, *Wobec nowych zadań*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 6.
- Redko A., 1956, *Niektóre zagadnienia metodyki nauczania historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 3.
- Romek Z., 2012, *Zinstytucjonalizowana autocenzura historyków polskich w czasach stalinowskich* [w:] *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku*, red. A. Wierzbicki, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Rulka J., 2004, „*Wiadomości Historyczne*” [w:] *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli i studentów*, red. J. Maternicki, Wydawnictwo JUKA, Warszawa.
- Rutkowski T.P., 2007, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Rutkowski T.P., 2008, *Rola Wydziału Historii Partii KC PPR/PZPR w kształtowaniu polityki historycznej w Polsce (1946–1956)* [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Wydawnictwo IPN, Łódź.
- Sieradzki J., 1954, *Uwagi dydaktyczne dla nauczycieli*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 5–6.
- Skrzeszewski S., 1948, *Problem liczby lat trwania nauki w szkole podstawowej i średniej*, „Wiadomości Historyczne”, nr 3.
- Słowikowski T., 1957, *Kilka uwag dyskusyjnych na temat wykładu w nauczaniu historii w szkole średniej*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 2.
- Słowikowski T., Szymborska K., 1956, *Uwagi o nauczaniu historii na podstawie wyników egzaminów wstępnych na wyższe uczelnie*, Historia i Nauka o Konstytucji, nr 1.
- Stalin J., 1950, *Marksizm a zagadnienia językoznawstwa*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Stobiecki R., 1993, *Historia pod nadzorem*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Stobiecki R., 1996, *Stalinowska mitologizacja idei postępu* [w:] *Historia. Mity. Interpretacje*, red. A. Barszczewska-Krupa, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Stobiecki R., 1997, *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich* [w:] *Skryte oblicze systemu komunistycznego: u źródeł zła...*, red. R. Bäcker, P. Hübner, Wydawnictwo DiG, Warszawa.

- Stobiecki R., 1998, *Między kontynuacją a dyskontynuacją. Kilka uwag na temat powojennych dziejów polskiej nauki historycznej* [w:] *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej*, red. J. Maternicki, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Stobiecki R., 2007, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani zła, ani piękna... do skomplikowania*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Stobiecki R., 2014, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań.
- Szostakowski S., 1954, *Uwagi o realizacji jedności nauczania i wychowania na lekcjach historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 6.
- Szumski J., 2012, *U źródeł powstania Komisji Historyków Polski i ZSRR* [w:] *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku*, red. A. Wierzbicki, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Traba R., 2009, *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Wagner B., 2013, *Szkola publiczna w Polsce w XX wieku. Zarys dziejów społecznych*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Wierzbicki A., 2012, *Prawda jest i może być tylko w rękach klasy robotniczej”. Z dziejów zasady partyjności nauki historycznej w Polsce* [w:] *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku*, red. A. Wierzbicki, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Wierzbicki A., 2015, *Marian Henryk Serejski jako animator polskiej historii historiografii po II wojnie światowej* [w:] *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaskilniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Wójcik-Łagan H., 2012, *Myślenie historyczne – paradygmat nowoczesnego nauczania historii* [w:] *Wokół problemów edukacji*, red. J. Wojdon, B. Techmańska, Wydawnictwo Chronicon, Wrocław.
- Wójcik-Łagan H., 2014, *Żanna Kormanowa o nauce historycznej i nauczaniu dziejów. Wybrane refleksje (lata 40. i 50. XX w.)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3–4.
- Wójcik-Łagan H., 2016a, *Edukacyjny przekaz o historii w świetle „Historii i Nauki o Konstytucji” (1953–1957)* [w:] *Historia, ciągłość i zmiana. Studia oferowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu*, red. M. Hoszowska, J. Pisulińska, P. Sierzęga, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Wójcik-Łagan H., 2016b, *Szkola z lat 20. XX w. w oczach Władysława Bienkowskiego, autora powojennych koncepcji edukacyjnych z lat: 40. i 50. XX w.*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 1–2.
- Wróbel S., 1957, *Kilka uwag na temat wykorzystania tekstów źródłowych w nauczaniu historii*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 2.
- Zarys stosunków politycznych w Polsce w latach 1918–1923*, 1957, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1–2.
- Zawadzka I., 1954, *Jak korzystałam w mojej pracy szkolnej z podręcznika „Historii Polski”*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 3.
- Zychowski M., 1957, *Sytuacja gospodarczo-społeczna na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX wieku*, „Historia i Nauka o Konstytucji”, nr 1–2.

**“The History of and Teachings on the Constitution” (1953–1957)
– an exemplification of historical time.
Political, methodological and educational aspects**

Abstract

The periodical publication for history teachers titled “The History of and Teachings on the Constitution” (1953–1957) constitutes an interesting historical source that explains the relationship between the science of history and history lessons in the period of the “new beginning”, i.e. the implementation and subsequent embedding of Marxist concepts in historiographic research and teachings. The featured bimonthly had a significant influence on “injecting” the Marxist ideology in school environments. It was the dispenser of theoretical directives aimed at affecting school practices. The magazine was a propaganda tool used in order to shape specific opinions and attitudes of the collective and individual people subject to intellectual and emotional manipulation. It constitutes a rich resource in the topic of post-war Polish historiography of the 1950s. The magazine explains the methodological grounds inspired by Marxism as well as clarifying the determinants of the socialist model of history taught at school, in its substantive and ideological as well as didactic and pedagogical aspects.

Key words: history, historiography, Marxism, historical politics

Magdalena Lachowicz¹
Agnieszka Smółczyńska-Wiechetek²

Nowe pokolenie dysydentów? Sytuacja obrońców praw człowieka i LGBT w Rosji – perspektywa współczesna

Streszczenie

Brutalizacja represji wobec obrońców praw człowieka i przedstawicieli grup LGBT w Rosji wzrosła w latach 2014–2020. Poprzedzały ją zaostrzenie kontroli nad aktywnością i protestami społecznymi, sferą informacji publicznej, a także nad tzw. trzecim sektorem i wprowadzanie ustrukturyzowanego, restrykcyjnego systemowego instrumentarium prawnego. Wszystkie te działania miały na celu odgórne kreowanie systemu praw człowieka. W konsekwencji doprowadziło to do coraz częstszego sięgania przez przedstawicieli rosyjskiego społeczeństwa obywatelskiego po stosowaną od II połowy lat 60. XX w. na terenie ZSRR formę oporu, tj. dysydenctwo.

Celem zawartej w artykule analizy jest identyfikacja występujących współcześnie w rosyjskim społeczeństwie mechanizmów mogących prowadzić do otwartych i pokojowych działań oporowych. Są to mechanizmy umożliwiające obrońcom praw człowieka i aktywistom LGBT z Rosji zaangażowanie w kwestie, których istotność przekracza granice administracyjne Federacji Rosyjskiej. W artykule wskazano również skuteczne praktyki i rozwiązania stosowane na gruncie prawa międzynarodowego, które pozwalają obu grupom na uczestnictwo w przestrzeni solidarności niezależnej od granic politycznych.

Słowa kluczowe: prawa człowieka, Unia Europejska – Rosja, mniejszości, społeczeństwo obywatelskie, represje, Czeczenia, opór

¹ Dr Magdalena Lachowicz, Katedra Studiów Wschodnich, Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, e-mail: malachow@amu.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-0343-0738.

² Dr Agnieszka Smółczyńska-Wiechetek, Katedra Studiów Wschodnich, Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, e-mail: agnsmo4@amu.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-7936-1655.

Inscenizowany dialog, współpraca z organizacjami pozarządowymi, a także mechanizmy partycypacji obywatelskiej na poziomie lokalnym stwarzają w Federacji Rosyjskiej pozory demokratyzacji i sprzyjają kreowaniu protokołu publicznego zbliżonego do stanu, w jakim chciałaby go widzieć grupa dominująca, czyli władza (Scott 2015: 146)³. Za fasadą „udawanego przedstawienia demokracji” (używając terminów Scotta) narastają kontrola i represje wobec niektórych środowisk społecznych. Mają one zróżnicowaną dynamikę w poszczególnych regionach. Szczególnie intensywne są na Kaukazie Północnym, w Republice Czeczeńskiej. Inicjatywa kreowania systemu ochrony praw człowieka w Rosji leży po stronie władzy wykonawczej, a tradycyjnie pojmowana kontrolna rola aktywistów i niezależnych prawników jest w rzeczywistości fikcją – w publicznej sferze jedynie sankcjonuje dominującą rolę państwowych instytucji, które nie zachowują międzynarodowych standardów. Szczególny przykład tej ignorancji stanowią działania dominującej grupy wobec środowiska LGBT i rosyjskich obrońców praw człowieka.

Na podstawie dostępnych raportów organizacji międzynarodowych specjalizujących się w monitoringu kondycji praw człowieka na świecie oraz badań socjologicznych prowadzonych w Federacji Rosyjskiej wskazano mechanizmy umożliwiające obrońcom praw człowieka i aktywistom LGBT z Rosji podejmowanie aktywności pomimo narastającej opresji państwa. Omówiono także rozwiązania stosowane na gruncie prawa międzynarodowego, które pomagają chronić wymienione grupy.

Publiczny protokół grupy dominującej opiera się na wytworzeniu mechanizmu strachu. Relacja władzy w warunkach rosyjskich odbywa się między silnym i słabym, a jej celem jest pogłębienie bierności społeczeństwa i inercji wobec idei wytworzenia efektywnego politycznego ruchu niezadowolonych lub krytycznych wobec władzy. U podstaw protokołów ukrytych Moskiewskiego Diła czy manifestacji krytyki w grupach zamkniętych w Runecie leżą tradycje dysydenckie, wyrażające sprzeciw wobec kłamstwa i łamania praw człowieka w publicznej przestrzeni władzy, nieprzekładające się na publiczne masowe działania polityczne. Zdaniem Sergieja Kowaliowa „dysydenci radzieccy zajmowali się nie polityką, a sumieniem, powszechnym prawem do wolności, do mówienia prawdy – tak pojmowanymi jako podstawowe prawa człowieka” (Radziwon 2013: 5). Interesuje nas, pisząc językiem Scotta, dyskurs

³ Termin *protokół publiczny* James Scott stosuje jako skrótowy sposób określania jawnych interakcji pomiędzy podporządkowanymi a tymi, którzy dominują, przy czym publiczny odnosi się do działania, do którego jedna strona otwarcie przyznaje drugiej stronie relację władzy.

podporządkowanych w obecności dominujących, co prowadzi do konkluzji, że grupy podległe aprobuja warunki swojego podporządkowania, stajac się wspólnikami systemu (Scott 1990: 147–148).

Istniejące normy praw człowieka, w tym sama definicja obrońcy praw człowieka, są w Rosji szeroko kwestionowane. W toku debaty na temat tego, czy są one konstrukcją czysto „zachodnią”, podważa się ich powszechność i niepodzielność czy pozycję UE jako podmiotu „zachodniego”. Pojawiają się nowe inicjatywy w tradycyjnych obszarach realizowane przez GONGO, czyli tzw. rządowe organizacje pozarządowe. Ponownie mówi się o „wzajemnej korzystnej współpracy” i „prawach człowieka o chińskich cechach”, w narracji pobrzmiewa też przekonanie „nie wszyscy jesteśmy ludźmi”, następuje stygmatyzacja grup, kreowanie wewnętrznego wroga, który usprawiedliwia i legitymizuje władzę (terroryści, zabójcy, osoby o odmiennej orientacji seksualnej, migranci, uchodźcy, ludność tubylcza). Do tej kategorii należą też obrońcy praw człowieka jako ci, którzy „chodzą na pasku zachodu”, „chcą rozmontować system od wewnątrz”. Możemy mówić zatem o nowym pokoleniu dysydentów. W sferze obyczajowej obrońcy praw człowieka, szczególnie praw LGBT, jednoznacznie utożsamiani z globalną sodomia, stali się obok ekologów symbolem zagrożenia dla rosyjskiego społeczeństwa.

Cechą dominującą w środowisku radzieckich i współczesnych „dysydentów” jest konsekwentne unikanie polityki, przejście „gniewnych” w przestrzeń „kuchni”, w jej wymiarze prywatnym, realnym, ale i wirtualnym, sieciowym. W systemie, który proponuje coraz węższy margines swobody, strefa wyrażania gniewu, krytyki i sprzeciwu, a w konsekwencji oporu, jest wyraźniej utożsamiana ze strefą prywatną, niepubliczną, zamkniętą, delimitowaną przez i dla tych, którzy chcą się w niej „maskować”. Prowadzi to także bezpośrednio do przekonania władzy o nieautentyczności dialogu z obrońcami praw człowieka jako tymi, którzy u podstaw nie są wobec władzy ucziwi, a wręcz przeciwnie – są podstępni, fałszywi i opozycyjni. W dyskursie publicznym nazywa się ich przestępcami, niechcianymi elementami, „obcymi agentami”, „przeciwnikami ludu”, „terrorystami”, zagrożeniem dla „rozwoju” i „tradycyjnych wartości”.

Konsekwentnie od 2006 r. wdraża się w Rosji publiczne protokoły dominacji oparte na konflikcie, brutalizujące rzeczywistość społeczną. Reguły teatralne, pozy, maski konsekwentnej srogiej władzy i silnego przywódcy prezydenta Władimira Putina, używając terminów J. Scotta, obowiązują stale i są niezwykle istotne dla komunikacji politycznej ze społeczeństwem (Scott 2015: 157). W brutalności represji wobec obrońców praw człowieka i LGBT można dostrzec prawdziwy cel władzy, czyli dynamiczne wdrożenie maksymalnie efektywnych mechanizmów

kontroli społecznej w obszarze trzeciego sektora, realizującego działania poza tradycyjnie rozumianą sceną władzy. Przyjmowanie restrykcyjnych regulacji prawnych dotyczących praw człowieka i niekomercyjnych organizacji obywatelskich jest po 2012 r. stałą tendencją w państwie W. Putina. Od 2013 r. analogicznymi protokołami dominacji w zakresie prawa zostało objęte środowisko LGBT.

Szans na poprawę sytuacji w Rosji obie grupy aktywistów upatrują w realnym dialogu międzynarodowym na forach regionalnych Rada Europy/OBWE lub UE/Rosja, w którym stają się aktywnym podmiotem. O ile wypracowuje się mechanizmy ochrony i wsparcia dla obrońców praw człowieka, które nie są działaniami pozornymi, o tyle nie stosuje się ich w sprawach aktywistów środowiska LGBT z Rosji. Symetryczne są jednak zarówno kategorie codziennego oporu, opartego genetycznie na szacunku dla praw człowieka, jak i obrona własnej wspólnotowej tożsamości i jej społecznego konstruowania. Środowisko LGBT poddawane represji jako publiczny wróg społeczny w Rosji powinno być chronione przez narzędzia wypracowane w globalnej sieci aktywistów obrony praw człowieka i stać się podmiotem w międzynarodowym dialogu o równości wobec prawa. Aby tak się stało, należałoby ustanowić nowy porządek. Dotychczas bowiem, jak pisze J. Scott, „większość aktów władzy oddolnej, włączając w to protesty, będzie wprost lub nie wprost przestrzegało ustanowionych wcześniej zasad, nawet jeśli ich celem miało być zasad tych podważenie” (Scott 1990: 93). Kwestie LGBT w Rosji, w tym dialogu, nie zajmowały dotąd należnego im miejsca w dyskursie publicznym.

Analiza uwzględnia publiczne dane źródłowe, w tym raporty wiodących międzynarodowych organizacji monitorujących prawa człowieka na świecie z lat 2018–2020, wyniki badań socjologicznych prowadzonych przez Centrum Niezależnych Badań Socjologicznych z Petersburga oraz rosyjskie i europejskie akty prawne.

Zmiany w systemie prawnym w Federacji Rosyjskiej wobec organizacji pozarządowych

Poziom kontroli państwowej i represji wobec środowisk obrońców praw człowieka i LGBT wzrasta skokowo, w tym szczególnie silnie wobec zinstytucjonalizowanego trzeciego sektora organizacji pozarządowych i aktywistów społecznych. Pod pretekstem zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego ze strony obcych państw ustawa o agentach zagranicznych z 2012 r. (Ustawa N 121-Φ3 2012) zobowiązała rosyjskie organizacje non-profit, które otrzymują zagraniczne środki finansowe i prowadzą działal-

ność polityczną, do zarejestrowania się w prowadzonym przez Ministerstwo Sprawiedliwości FR rejestrze jako „organizacje pełniące funkcje agenta zagranicznego”. Zaangażowanie polityczne definiuje się jako „prowadzenie akcji politycznych, których celem jest wpływanie na decyzje organów państwowych, w celu zmiany polityki państwa, a także kształtowanie opinii publicznej w tym celu” (art. 2). Ustawa i towarzyszące jej kampanie na rzecz delegitymizacji NGO negatywnie wpłynęły na organizację społeczeństwa obywatelskiego w Rosji i na wizerunek obrońców praw człowieka. Wiele organizacji uległo likwidacji lub ograniczyło działalność, rezygnując z finansowania zagranicznego. Konsekwentnie zaostrzano kontrolę instytucjonalną nad sektorem, wprowadzając nowe instrumenty, m.in. ustawę o organizacjach niepożądanych z maja 2015 r. (Ustawa N 129-ФЗ 2015). Od grudnia 2019 r. na podstawie zmian wprowadzonych do ustawy o informacji (Ustawa N 426-ФЗ 2019) za agenta zagranicznego może zostać uznany każdy obywatel Federacji Rosyjskiej. O skali represji wobec obrońców praw człowieka świadczy fakt, że na 68 podmiotów umieszczonych na liście organizacji pozarządowych o statusie agentów zagranicznych znajduje się aż 31 organizacji zajmujących się ochroną praw człowieka (Rejestr MSW FR 2020).

System kontroli protestu i zgromadzeń publicznych nie ograniczył się do fali procesów sądowych. Po akcjach protestacyjnych na placu Błotnym w Moskwie w latach 2011–2012 uszczelniono prawodawstwo federalne w zakresie wolności zgromadzeń, a tym samym ograniczono art. 31 Konstytucji dający obywatelowi prawo do „pokojeowego zgromadzenia się”. Każdy region posiada własną listę miejsc wyłączonych z możliwości przeprowadzenia mityngów i zgromadzeń, co komplikuje procedury uzyskiwania pozwoleń w poszczególnych lokalizacjach (Program ОВД-Инфо Территория «нельзя» 2020). Obrońcom praw człowieka i mniejszościom seksualnym odebrano skuteczne narzędzie do informowania społeczeństwa o przypadkach naruszenia praw człowieka. Protest publiczny jako jawny protokół sprzeciwu nie tylko wypełnia bowiem funkcję oporu wobec władzy, ale służy wzmożeniu solidarności grupowej, kreowaniu poczucia wspólnoty czy w końcu siły grupy zmarginalizowanej i podporządkowanej dominującemu podmiotowi.

Instytucje ochrony praw człowieka w systemie państwowym FR

Władza centralna przejęła instytucje stanowiące pomost między społeczeństwem obywatelskim a władzą wykonawczą ustanowiony jeszcze w latach 90. XX w. dla wykreowania dialogu w zakresie poszanowania

praw człowieka i obywatela i systemu kontroli ich naruszenia. Pozory demokratyzacji stwarzają instytucje, tj. Rada przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka i Urząd Pełnomocnika Praw Człowieka (Federalna ustawa 1-FKZ 1997).

Rada stanowi konstytucyjny organ doradczy Prezydenta FR w kwestiach praw i wolności człowieka i obywatela. Ma służyć rzetelnej informacji o stanie ochrony praw człowieka w państwie, wypełniać rolę wspierającą w procesie instytucjonalizacji społeczeństwa obywatelskiego⁴ (Rozporządzenie № 120 2011). Dekretem Prezydenta FR nr 512 z 21 października 2019 r. na przewodniczącego rady powołano Walerego Fadejewa, dziennikarza, prezentera telewizyjnego, sekretarza Izby Społecznej Rosji. Zarzucono tradycję obsadzania tego stanowiska wybitnymi prawnikami, specjalistami w dziedzinie praw człowieka, akceptowanymi przez środowisko rosyjskich działaczy społecznych.

Pełnomocnik Praw Człowieka to stanowisko, którego istotą jest poszukiwanie kompromisu obywatelskiego. Urząd może sprawować obywatel rosyjski, który ukończył 35 lat, z kompetencjami i doświadczeniem w dziedzinie obrony praw człowieka. Już w 2014 r. Międzynarodowy Komitet Koordynacyjny Krajowych Instytucji ds. Ochrony i Promowania Praw Człowieka (ICC) wyraził krytykę wobec braku transparentnej procedury powoływania pełnomocnika, w tym niedopełniania obowiązku obiektywnej oceny dorobku kandydatów. 22 kwietnia 2016 r. na miejsce Ełły Pamfilowej powołano na to stanowisko Tatianę Moskalkową, emerytowanego generała milicji bez doświadczenia w dziedzinie praw człowieka.

Na mocy ustawy Pełnomocnik Praw Człowieka nie rozpatruje skarg indywidualnych osób fizycznych i podmiotów prywatnych, także wobec działań organów ustawodawczych. Sprawuje kontrolę nad federalnymi i regionalnymi organami ustawodawczymi, ale wydaje jedynie niewiążące zalecenia, zgłasza skargi dotyczące naruszenia praw i wolności gwarantowanych przez ustawę zasadniczą. Nie jest uprawniony do wnoszenia skarg do Sądu Konstytucyjnego o zbadanie zgodności aktu ustawodawczego z Konstytucją FR (European Asylum Support Office 2018: 76–

⁴ 26 września 1993 r. dekretem Prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna powołano Komisję Praw Człowieka przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej. W 1993–1995 kierował nią znany obrońca praw człowieka Siergiej Adamowicz Kowalew, w latach 1996–2002 wybitny specjalista w dziedzinie międzynarodowego prawa publicznego Władimir Kartaszkin. Zgodnie z dekretem Prezydenta FR z 6 listopada 2004 r. nr 1417 Komisję przekształcono w Radę przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Promocji Rozwoju Instytucji Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka.

77). Jest to zatem instytucja fasadowa o niewielkiej sile autorytetu, reprezentowana obecnie przez osobę o niskich kompetencjach merytorycznych i słabym mandacie społecznym, bez poparcia ze strony organizacji pozarządowych. W 2013 r. Penal Reform International zwracała uwagę, że procedura, zgodnie z którą osoba fizyczna musi wyczerpać wszystkie inne środki zaskarżenia przed wniesieniem skargi do Pełnomocnika Praw Człowieka, stanowi poważne ograniczenie jego zdolności do podejmowania skutecznych interwencji. Jest to de facto wnoszenie skarg wobec spraw już rozstrzygniętych. Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji działająca przy Radzie Europy skrytykowała brak wpływu Pełnomocnika na proces ustawodawczy i brak uprawnień do rozpatrywania spraw w sektorze prywatnym, co znacznie ogranicza zdolność do przeciwdziałania przypadkom dyskryminacji (European Asylum Support Office 2018: 81).

Publiczny wróg: LGBT jako ofiary represji i nowe pokolenie dysydentów

Proces regulacji sterowany odgórnie wpisano w kontekst zmian politycznych związanych z nową kadencją prezydenta Władimira Putina i kryzysem sukcesji. Media publiczne zdominowała narracja o zgubnych wpływach Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych, a w centrum przekazu znalazł się problem sfery seksualnej i homoseksualizmu. Wykreowano wroga, za którego istnienie w rosyjskim społeczeństwie ponosili odpowiedzialność tzw. „inni”. Celem kampanii skierowanej przeciwko homoseksualizmowi było „przedstawienie postulatów demokratycznych jako mglistego zagrożenia dla rosyjskiej niewinności: głosowanie=Zachód=sodomia” (Snyder 2019: 75). W 2013 r. w Chinach na konferencji o prawach człowieka przedstawiciel rosyjskich władz oświadczył, że „prawa homoseksualistów są przemyślnie wybraną bronią globalnego neoliberalnego spisku, którego celem jest przygotowanie gruntu pod wyzysk cnotliwych tradycyjnych społeczeństw, takich jak Chiny i Rosja” (Snyder 2019: 74).

Mglisto pojmowane przez władze tzw. „dekadenckie zachodnie wpływy” przekładały się na konkretne kroki na płaszczyźnie prawnej, społecznej i obyczajowej. W 2013 r. pod pretekstem ochrony dzieci i „tradycyjnych wartości” władze rosyjskie przyjęły ustawę zakazującą „promowania homoseksualizmu wśród nieletnich” skierowaną przeciwko aktywistom LGBT (Кодекс 2001: 6.21/N 135-Ф3). Badania socjologów wskazują na związek wprowadzenia tej ustawy z wzrostem liczby

przestępstw z nienawiści wobec LGBT po 2013 r. (Кондаков 2017: 8). Przestępstwa z nienawiści do osób LGBT odnotowano w trzech kategoriach: zabójstwo, przemoc (inna niż morderstwo), rozbój (wymuszenie, kradzież, rabunek), a wyroki sądu były surowsze dla sprawców ze względu na wysoki poziom brutalności. Ofiarami byli w większości homoseksualni mężczyźni (Кондаков 2017: 11–13). „Health and Human Right Journal” opublikował wyniki badań, według których ponad połowa populacji LGBT w Rosji doświadczyła przemocy psychicznej, 16% stało się ofiarą napaści fizycznej, a 7% gwałtu. W badaniu odnotowano także przemoc ze strony funkcjonariuszy policji (Kucherjawenko, Guskow, Walker 2013: 86).

Poza rozbudową instrumentarium prawnego pojawił się także problem stronniczego podejścia organów prawa do spraw, które dotyczą tej grupy. Świadczy o tym chociażby przykład Dmitrija Czyżewskiego, obrońcy praw człowieka związanego ze środowiskiem LGBT, który w 2013 r. na skutek brutalnego pobicia stracił wzrok w jednym oku. Wszczęte postępowanie wyjaśniające zostało umorzone w 2015 r., a policja zakładała, że „przestępstwo zostało zorganizowane przez uczestników wydarzenia lub przedstawicieli społeczności LGBT w celu przyciągnięcia uwagi opinii publicznej i mediów” (Amnesty International 2019: 8).

Sytuacja w Republice Czecheńskiej FR

Dla międzynarodowej opinii publicznej Czebzenia to przykład systemowego naruszania praw człowieka w zakresie swobód mniejszości seksualnych. Upowszechnienie wiedzy o procesach dyskryminacji osób LGBT na Kaukazie zapewnił film dokumentalny z 2020 roku pt. „Добро пожаловать в Чечню” (ang. *Welcome to Chechnya*) o uchodźcach LGBT z Czebzenii. Jednym z jego głównych bohaterów jest Maksim Lapunow, który jako pierwszy otwarcie oświadczył, że stał się ofiarą tortur z powodu homoseksualizmu. „Nowa Gazeta” donosiła, że 26 stycznia 2017 r. przeprowadzono w Czebzenii zmasowaną akcję rozstrzelania homoseksualistów (Милашина 2017, Прошкин 2017), a w kwietniu 2017 r. w akcji wymierzonej przeciwko środowisku LGBT aresztowano w Czebzenii ponad 100 osób (3 z nich zginęły). Zlokalizowania zaginionych i sporządzenia listy ofiar podjęło się stowarzyszenie Memoriał (Centrum Praw Człowieka Memoriał 2019, 2020).

Sekretarz Generalny Rady Europy Thorbjorn Jagland wezwał Tatianę Moskalkową do zweryfikowania informacji o łamaniu praw przedstawicieli społeczności LGBT w Czebzenii. O kontrolę sytuacji do Pre-

zydenta FR zaapelowały Angela Merkel i Teresa May. Rzecznik Kremla Dmitrij Pieskow ogłosił, że doniesienia o rzekomych prześladowaniach homoseksualistów w Czeczenii są bezpodstawne. Poinformowano, że Władimir Putin podjął problem środowiska LGBT w osobistych rozmowach z Ramzanem Kadyrowem, który zapewnił, że w Czeczenii nie ma obywateli o homoseksualnej orientacji i zaprzeczył doniesieniom o prześladowaniach. Kwestia praw człowieka wobec gejów na Kaukazie została potraktowana przez władze centralne FR z wyjątkowym lekceważeniem, co dało wyraźny komunikat organizacjom obrońców praw człowieka nie tylko w Rosji, ale i w Europie Zachodniej. Podjęto działania pomocowe. Igor Koczetkow, szef rosyjskiej LGBT-sieci, poinformował opinię publiczną o akcji wywiezienia z Czeczenii i w konsekwencji z samej Rosji ponad 40 osób orientacji homoseksualnej w celu ochrony ich życia i zdrowia. Akcję wspierały finansowo zagraniczne organizacje, m.in. Il Out, Enough is Enough, Campaign against Homophobia Germany, COC Netherlands, Amnesty International and the Network (Szwajcaria). Po deklaracji ministra spraw zagranicznych Litwy Linasa Antanasa Linkevičiusa Litwa stała się pierwszym krajem UE przyjmującym uchodźców homoseksualistów z Czeczenii (Фахрутдинов 2017). 16 maja 2017 r. trzy stowarzyszenia LGBT – Mousse, Stop Homophobia i Idaho France Committee – złożyły skargę do Międzynarodowego Trybunału Karnego przeciwko R. Kadyrowowi. Według Etienne Desuliere, prawnika stowarzyszeń, jest to pierwsza skarga do MTK dotycząca „ludobójstwa (genocydu) homoseksualistów” (Robert 2017).

Kwestię podjęła także OBWE i w listopadzie 2018 r. 16 państw członkowskich wezwało Federację Rosyjską do ujawnienia informacji i wszczęcia postępowań śledczych w sprawie poważnych naruszeń w Republice Czeczeńskiej (OSCE, *HDIM 2019*). Przedstawiono sprawę Ojuba Titijewa, dyrektora czeczeńskiej sekcji Centrum Praw Człowieka „Memoriał”, aresztowanego i postawionego przed sądem. Uznano to za odwet za wkład w dokumentowanie przypadków łamania praw człowieka i nadużyć w Czeczenii oraz za ujawnienie informacji o pozasądowych egzekucjach, do których miało dojść w styczniu 2017 r. w Grozным (Szczepanik 2019: 6).

Na posiedzeniu Stałej Rady OBWE 20 grudnia 2018 r. zaprezentowano raport (Бенедек 2018) o naruszeniach praw człowieka w Czeczenii. Był wynikiem śledztwa prowadzonego w ramach tzw. „mechanizmu moskiewskiego”, wszczętego po raz pierwszy przeciwko Federacji Rosyjskiej w sprawie rzekomego naruszenia praw człowieka i bezkarności w Czeczenii. Zawierał szczegółowe rekomendacje dla władz FR w celu poprawy sytuacji mniejszości seksualnych i podjęcia konkretnych kro-

ków prawnych wynikających z międzynarodowych zobowiązań. Stwierdzono, że w obliczu dowodów na przeprowadzenie operacji „czystek” przeciw LGBT należy podjąć działania wyjaśniające i wszcząć postępowania karne, w szczególności w sprawie Maksima Lapunowa. Władze powinny zapewnić rzetelne dochodzenie, postawić przed sądem domniemych przestępców, w tym przedstawicieli lokalnych służb bezpieczeństwa, i zapewnić ściśle przestrzeganie przez władze Czechenii, m.in. organy ścigania i agencje bezpieczeństwa, rosyjskiego ustawodawstwa krajowego i prawa międzynarodowego. W związku z błędami popełnionymi podczas dochodzenia wstępnego pod kierownictwem Dyrekcji Komitetu Śledczego Republiki Czecheńskiej rekomendowano przeprowadzenie wstępnego dochodzenia przez śledczych na szczeblu federalnym. Domagano się ustanowienia komisji śledczej i przeprowadzenia transparentnego postępowania karnego. Wyrażono obawy o efektywność organów rosyjskich wobec spraw przeciw LGBT i rekomendowano, aby w przypadku, gdy Rosja nie może zapewnić skutecznego dochodzenia, przeprowadzić niezależne śledztwo z udziałem międzynarodowych ekspertów. Zalecano regularną publikację wszystkich raportów Europejskiego Komitetu ds. Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT). Z kolei Pełnomocnik Praw Obywatelskich powinien przygotować specjalne sprawozdanie dotyczące łamania praw człowieka w Czechenii. Rosja została wezwana do rozwiązania sprawy O. Titijewa, respektowania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC), uchylecia przepisów ustawy z 2013 r. Domagano się wznowienia postępowania dochodzeniowego w sprawie rzekomego zabójstwa 27 osób przez czecheńskie siły bezpieczeństwa i bezwarunkowego ukarania winnych (Бенедек 2018: 4–5). Dowody w przekonujący sposób wskazywały, że zarzuty o bardzo poważne naruszenia praw człowieka w Czecheńskiej Republice Federacji Rosyjskiej zostały potwierdzone. Dotyczy to w szczególności zarzutów molestowania i prześladowania, arbitralnego lub niezgodnego z prawem zatrzymania i tortur, wymuszonych zaginięć i pozasądowych egzekucji.

Dalej zaleca się, by państwa OBWE zapewniały, zgodnie z Konwencją dotyczącą statusu uchodźcy, ochronę uchodźcom z Czechenii, w szczególności osobom LGBT ubiegającym się o azyl ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową, oraz zwracały uwagę na zagrożenia także na terytorium krajów przyjmujących. Rekomenduje się procedury z zachowaniem najwyższych standardów bezpieczeństwa informacyjnego, a w przypadku przyjęcia uchodźcy uwzględnienie szczególnych potrzeb w zakresie bezpieczeństwa, w tym tworzenie nowej tożsamości (Бенедек 2018: 6–7).

Skala represji wobec obrońców praw człowieka w Czechenii pokazuje jedynie formalną bezsilność społeczności międzynarodowej wobec stanowiska R. Kadyrowa (Бенедек 2018: 12). Potwierdzają to sprawy Natalii Estemirowej, Zelaudiego Geriewa, Rusłana Kutajewa, Ojuba Titijewa. Działania lokalnych sił bezpieczeństwa wobec tej grupy realnie uniemożliwiają monitoring, raportowanie i przeciwdziałanie represjom wobec innych zagrożonych grup w republice, w tym LGBT.

Raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka pt. *Republika strachu. Prawa człowieka we współczesnej Czechenii* analizuje naruszenia praw człowieka wobec obrońców praw człowieka, dziennikarzy, kobiet, działaczy opozycyjnych, mniejszości seksualnych, wyznawców nietradycyjnych form islamu, członków diaspory i obywateli powracających do Czechenii w trybie przymusowym (zabójstwa, tortury, wymuszone zaginięcia, groźby karalne wobec rodziny i bliskich, prowokacje i stosowanie przez władze zasady zbiorowej odpowiedzialności). Uwzględniono w nim dane m.in. Amnesty International, Human Rights Watch, International Crisis Group, Civil Rights Defenders, Front Line Defenders, International Federation for Human Rights, Centrum Praw Człowieka „Memoriał”, Komitetu „Grażdanskije Sodiejstwie”, Norweskiego Komitetu Helsińskiego, Stichting Justice Initiative/Prawowaja Inicyatiwa, raporty amerykańskiego Departamentu Stanu, Europejskiego Urzędu Wsparcia w Dziedzinie Azylu (ang. European Asylum Support Office, EASO) oraz krajowych instytucji azylowych, a także źródła medialne (m.in. czasopismo „Nowaja Gazieta”, portal Kawkazskij Uzieł, Radio Wolna Europa/Radio Swoboda, BBC). W raporcie wskazano, że R. Kadyrow ponosi odpowiedzialność polityczną, a władze cywilne na szczeblu federalnym mają ograniczoną kontrolę nad siłami bezpieczeństwa w Czechenii. Lokalne władze dopuszczające się łamania praw obywateli uważanych za nielojalnych wobec czecheńskiego przywódcy, w tym krytykujących go obrońców praw człowieka i środowisko LGBT, pozostają bezkarne. W proceder zaangażowany jest także świat przestępczy. Stosowane są autorytarne metody represji, a systemowe działania władz pozostają poza ramami prawnymi Federacji Rosyjskiej z milczącą akceptacją władz centralnych. Do 2015 r. ETPC wydał około 300 wyroków przeciwko Rosji w sprawach Czechenii, a rząd rosyjski systematycznie ignorował wymagania dotyczące zmian systemowych (Szczepanik 2019: 6–7). Odmówiono wpuszczenia misji badawczej OBWE do Czechenii.

Według danych Departamentu Stanu USA w 2017 r. liczba zaginięć w Czechenii znacznie wzrosła, a rodziny masowo odstępowały od apelu o wszczęcie poszukiwań, stosowano bowiem powszechnie zasadę odpowiedzialności zbiorowej wobec bliskich obywateli oskarżonych o naru-

szenie prawa, zasad lub obyczaju wprowadzonego w republice (Szczepanik 2019: 7–8). Atmosfera strachu i powszechny terror wobec rodzin ofiar reżimu wywołały znowę milczenia słabych wobec silniejszego, obywatela wobec władzy, podważały także zaufanie do obrońców praw człowieka, dziennikarzy i działaczy społecznych. Atmosfera zastraszania pogłębiła się do tego stopnia, że w Czeczenii nie ma już chętnych do dyskusji na temat problemów związanych z łamaniem praw człowieka. Zablokowano społeczne kanały informacyjne i zamrożono mechanizmy pomocowe, a śledztwa nie są prowadzone (Бенедек 2018: 4).

Dyskredytacja obrońców praw człowieka przez środowisko bliskie Kadyrowowi nie ogranicza się jedynie do retoryki – preparowano wobec nich sprawy kryminalne, podpalano miejsca zamieszkania, porywano czy podrzucano narkotyki. W 2016 r. Igor Kalapin, przewodniczący niezależnej organizacji Komitet przeciwko Torturom oraz Wspólnej Grupy Mobilnej ds. Obrońców Praw Człowieka w Czeczenii (ang. Joint Mobile Group for Human Rights Defenders in Chechnya, JMG), został zaatakowany, a sprawcy napaści pozostali bezkarni. Grupa, którą kierował, zajmowała się m.in. dokumentacją przypadków tortur. Incydent zadecydował o zawieszeniu działalności tzw. grup mobilnych na terenie Czeczenii ze względów bezpieczeństwa. Z analogicznych powodów przedstawiciele rosyjskiej Prezydenckiej Rady ds. Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw Człowieka odwołali misję badawczą zaplanowaną na czerwiec 2017 r.

Główna teza przytaczanego raportu brzmi: „niechęć wobec osób LGBT przybiera formę regularnych prześladowań, i to nie tylko wspieranych przez władze, ale nawet przez nią organizowanych” (Szczepanik 2019: 25). Wspomina się o obozie koncentracyjnym na terytorium Czeczenii, gdzie aresztowani przedstawiciele środowiska LGBT lub podejrzani o homoseksualizm mężczyźni są torturowani (Szczepanik 2019: 25). Kobiety LGBT doświadczają systemowej przemocy zarówno ze względu na płeć, jak i orientację seksualną. Praktykowane są m.in.: „gwałty naprawcze” dokonywane przez osoby prywatne lub funkcjonariuszy resortów siłowych, zabójstwa honorowe czy brutalna odmiana miejscowych egzorcyzmów, tzw. wypędzanie dżinów organizowane w Centrum Medycyny Islamskiej w Groznym (QWNC Group, 2018). Skala tych zjawisk nie jest znana. Działania czeczeńskich władz opierają się na obyczajowym braku akceptacji dla nieheteroseksualnych związków w kulturze czeczeńskiej, szerzej Kaukazu Północnego, i na tabu dotyczącym sfery seksualnej. Poparcie dla tych praktyk wyrażają m.in. rodziny ofiar czy imamowie głównego meczetu. Przypadki represji nie są kwalifikowane jako przestępstwa z nienawiści w rosyjskich statysty-

kach, nie podlegają bowiem procedurom sądowym i nie są ścigane z urzędu. Jedynym rozwiązaniem staje się niejawną ucieczka obywatela LGBT z Czeczenii, a często z Federacji Rosyjskiej (skala uchodźstwa z powodu orientacji seksualnej nie jest znana).

We wszystkich ww. raportach wskazano na problem dostępu do wiarygodnych danych. Rosyjskie organy ścigania nie raportują pełnych informacji o przestępstwach z nienawiści, zwłaszcza wobec osób LGBT, a Rosja nie prowadzi odrębnych statystyk (Кондаков 2017: 18). Władze niechętnie klasyfikują przestępstwa wobec LGBT jako przestępstwa z nienawiści, lekceważą zasady rzetelnego śledztwa i traktują naruszenia praw w sposób arbitralny (Finish Immigration Service 2015: 17–22). Monitoring sytuacji LGBT rzetelnie prowadzą jedynie rosyjskie organizacje pozarządowe, w tym Sova-Center (Информационно-аналитический центр «СОБА») i Rosyjska LGBT-sieć (Российская ЛГБТ-сеть) (Кондаков 2017: 19). W raporcie Sova-Center z 2020 r. wykazano utrzymującą się wzrostową dynamikę tej kategorii przestępstw i zwrócono uwagę na działalność organizacji nacjonalistycznych i ultrakonserwatywnych (Юдина 2020). Dane monitoringu LGBT-Sieci w raporcie 2016–2017 r. wyraźnie wskazują na odgórne inicjowanie negatywnego podejścia do środowiska LGBT, stymulowanego przez homofobiczną retorykę w mediach, poparcie władz dla konserwatywnych aktywistów i ich działań w przestrzeni publicznej. W konsekwencji dyskryminacja i przemoc wobec obywateli LGBT przenika do każdej sfery życia na wszystkich poziomach egzystencjalnych (Российская ЛГБТ-сеть 2018: 39), a kurs państwowy ulega zaostrzeniu. 14 lipca 2020 skierowano do Dumy Państwowej projekt ustawy o zmianie Kodeksu rodzinnego FR w celu wzmocnienia instytucji rodziny (Законопроект № 989008-7 2020). Rada Rosyjskiej Sieci LGBT uznaje go za dyskryminujący i wzywa społeczeństwo obywatelskie Rosji do zjednoczenia i przeciwstawienia się zmianom. Zmiany dotyczą wprowadzenia pojęcia „płeć urodzenia” w akcie narodzenia. W konsekwencji nie można tych danych zmienić podczas zmiany płci, a ustawa zobowiązuje ujawnienie już zmienionych informacji w dotychczasowych aktach urodzenia (bez tego dokumentu nie można zawrzeć małżeństwa). Jeśli zatem transseksualny obywatel rosyjski pozostaje w stanie małżeńskim, małżeństwo to będzie kwalifikowane jako „osób jednej płci”, co jest jednoznacznie zakazane prawem. Wprowadza się dodatkowe kryteria, które uniemożliwiają uznawanie małżeństw osób tej samej płci zawartych za granicą (Statement 2020).

Aktywistom LGBT i obrońcom ich praw państwo sukcesywnie odbiera narzędzia efektywnego interweniowania w proces formułowania antydyskryminacyjnego prawa i współkreowania demokratycznych in-

stytucji państwa prawa wbrew zaleceniom Trybunału Konstytucyjnego FR. Wskazał on na zasadę indywidualnej autonomii jednostki i zdecydowanie rozszerzył ją na wolność samostanowienia seksualnego. Dokonał także wykładni Konstytucji, uzasadniając, że orientacja jako taka nie może służyć jako kryterium do ustalenia różnic w statusie prawnym osoby i obywatela. Niedopuszczalne jest wyłączenie w społeczeństwie demokratycznym ze sfery publicznej dyskusji nad kwestiami samostanowienia seksualnego, w tym ograniczenia prawa do informowania opinii publicznej o naruszeniach praw (Кочетков 2018: 4).

Mechanizmy współpracy Federacji Rosyjskiej w zakresie ochrony praw człowieka UE możliwe do zastosowania wobec wspólnoty LGBT

Rosja jako pełnoprawny członek Rady Europy oraz sygnatariusz 11 z 18 międzynarodowych traktatów dotyczących praw człowieka zobowiązała się do przestrzegania zasad demokracji, praworządności i poszanowania podstawowych wolności i praw człowieka. W świetle *Umowy o partnerstwie i współpracy ustanawiającej partnerstwo między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi a Federacją Rosyjską* strony zobowiązane są do przestrzegania praw człowieka, które wypływają z „polityki Wspólnoty w dziedzinie praw człowieka (...), jak również z polityki Rosji w tej dziedzinie” (DzU L 327 z 28.11.1997).

Od 2003 r., kiedy Rosja i UE postanowiły wzmocnić współpracę m.in. w obszarze bezpieczeństwa i praworządności, wymierne wsparcie dla zabezpieczenia swobód obywatelskich było realizowane. W Rosji od 1997 do 2020 r. w ramach Europejskiej Inicjatywy na rzecz Wspierania Demokracji i Praw Człowieka (DzU L 77 z 15.3.2014) zrealizowano 390 projektów (Przedstawicielstwo UE w FR 2020). Intensywność współpracy drastycznie zmalała po aneksji Krymu i wojnie w Donbasie w 2014 r. (Komunikat Przedstawicielstwa 2020).

Od tego momentu o współpracy międzynarodowej między UE a Rosją, także w dziedzinie działania na rzecz praw człowieka, decydują nie tylko różnice w stanowiskach państw członkowskich Unii, ale i rozumienie strategicznego i gospodarczego znaczenia Rosji. Przeszkodą jest praktyczne zamrożenie mechanizmów umożliwiających dialog między UE a Rosją. Do spotkań na wysokim szczeblu dochodzi skrajnie rzadko, konsultacje dotyczące dziedziny praw człowieka, które w latach 2005–2013 odbywały się dwa razy w roku, od 2014 ustały. Działania Biura UE

w Federacji Rosyjskiej ograniczono do wydawania corocznego raportu o stanie praw człowieka i demokracji w Rosji.

W ocenie rosyjskich obrońców praw człowieka, pomimo załamania w stosunkach między UE a Rosją w latach 2015–2020, zachowano rozwiązania wspomagające ich działalność (Raport UE 2020: 1–2). Podstawą stały się wytyczne przyjęte podczas posiedzenia Rady do Spraw Zagranicznych z 14 marca 2016 r. w Brukseli (Protokół nr 3457, 7042/16, 2016: 4), które zostały zaakceptowane przez ministrów zagranicznych wszystkich państw członkowskich.

Instrument EIDHR jako wsparcie dla obrońców praw człowieka proponowane przez UE

Rosyjscy obrońcy praw człowieka mogą korzystać w pierwszej kolejności z europejskiego mechanizmu wsparcia za pośrednictwem EC ProtectDefenders.eu stworzonego i finansowanego w 95% przez UE w ramach Instrumentu EIDHR (ProtectDefenders.eu 2020). Program, koordynowany przez konsorcjum 12 organizacji pozarządowych, skierowany jest do obrońców z tzw. państw trzecich. Celem jest kompleksowa pomoc tym obrońcom, którzy znaleźli się w poważnym niebezpieczeństwie, łącznie z sytuacją zagrożenia życia. Jest to, po wprowadzeniu ustawy o organizacjach niepożądanych w 2015 r., najważniejszy mechanizm wsparcia finansowego inicjatyw podejmowanych na rzecz obrony praw człowieka w Rosji.

Aktywiści rosyjscy wskazują na coraz większą, choć ciągle niewystarczającą, elastyczność w rozwiązywaniu problemów związanych z kwestiami finansowania z zagranicy rosyjskich NGO. System grantowy, w tym także tzw. „Emergency Grant” prowadzony w ramach EIDHR, ma gwarantować możliwość szybszego i bardziej elastycznego udzielania wsparcia nawet organizacjom niezarejestrowanym czy ruchom społecznym i ograniczyć biurokrację projektową do minimum. Przewidziano wsparcie wizowe oraz doraźną, błyskawiczną pomoc finansową, a w skrajnych sytuacjach pomoc w opuszczeniu kraju i osiedleniu w bezpiecznym miejscu. Mechanizm ten nie jest jednak wysoko oceniany. Pomoc finansowa przychodzi zbyt późno, a o wsparcie wizowe trudno. Innym mankamentem jest słaba jego dostępność dla organizacji małych, realizujących inicjatywy lokalne (Raport Amnesty International 2019: 22–23).

Zadaniem mechanizmu EC ProtectDefenders.eu jest też nagłaśnianie przestępstw przeciwko obrońcom praw człowieka. W przypadku Rosji

mówi się o 82 zarejestrowanych takich przestępstwach w latach 2016–2020⁵. Każdy z tych przypadków zawiera opis i żądania w stosunku do FR, które można traktować jako głos UE i jej stanowisko w każdej pojedynczej sprawie.

Rezolucje, oświadczenia i opinie w obronie obrońców praw człowieka wydawane przez instytucje Unii Europejskiej

Unia Europejska nie prowadzi scentralizowanej i skoordynowanej polityki wsparcia społeczeństwa obywatelskiego w Rosji. Jej działania często są wypadkową polityk wszystkich państw członkowskich. Doświadczenia ostatnich czterech lat pokazują jednak, że w stosunku do obrońców praw człowieka działania nabierają wspólnego kształtu. Odnotowujemy częściej przypadki stanowczego sprzeciwu wyrażonego w formie dokumentów wydawanych przez instytucje unijne różnego szczebla. Prezentowane są w nich stanowiska polityczne także w sprawach konkretnych obrońców praw człowieka i organizacji działających w tym obszarze.

Przełom w tym zakresie stanowi *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 23 października 2014 r. w sprawie zamknięcia organizacji pozarządowej Memorial w Rosji*. W punkcie 2 dokumentu czytamy: Parlament Europejski „apeluje do władz rosyjskich, by zaprzestały szykanowania stowarzyszenia Memorial, Ośrodka Praw Człowieka Memorial, ich członków i wszystkich obrońców praw człowieka w Federacji Rosyjskiej, w tym nękania z wykorzystaniem sądów, a także by zapewniły im możliwość prowadzenia ich zgodnej z prawem działalności”. I dalej w punktach 6 i 7 wskazano cztery konkretne organizacje pozarządowe (Ośrodek Praw Człowieka Memorial, Fundacja Werdykt Publiczny, AGORA i JURIX), które „są szczególnie dobrze znane z udzielania pomocy prawnej ofiarom politycznego manipulowania wymiarem sprawiedliwości, prześladowanym działaczom społeczeństwa obywatelskiego i pokojowym demonstrantom, działaczom broniącym praw osób LGBT i ofiarom aktów przemocy popełnianych przez policję, a przy tym odgrywają one kluczową rolę w rozwoju wartości demokratycznych i wspieraniu praw człowieka w Rosji” (DzU C 274/21, P8_TA(2014)0039 2014: 21–24).

Parlament Europejski wydał rezolucję w sprawie wspomnianego wcześniej Ojuba Titijewa (DzU UE C.2018.463.31), czeczeńskiego obrońcy praw człowieka aresztowanego w 2018 r. pod zarzutem nabycia

⁵ Opracowanie własne: dane organizacji na stronie EC ProtectDefenders.eu

i posiadania narkotyków i skazanego w 2019 r. na 4 lata kolonii karnej (Raport 2019: 11, 13–14). Natomiast przewodniczący Komisji Spraw Zagranicznych i Podkomisji Praw Człowieka Parlamentu Europejskiego (Statement PC.DEL/345/19/Rev: 1–2) 12 stycznia 2018 r. wydali oświadczenie wzywające do natychmiastowego uwolnienia go. Odrębnie, odnosząc się do rezolucji, głos zabrali Bärbel Kofler, pełnomocniczka ds. praw człowieka i pomocy humanitarnej w Federalnym Ministerstwie Spraw Zagranicznych Niemiec, brytyjski minister ds. Europy i Ameryki Sir Alan Duncan, minister spraw zagranicznych Szwecji Margot Wallström oraz rzecznik prasowy Wysokiego Przedstawiciela Unii do spraw Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa. Komunikat został powtórzony na stronach internetowych i w mediach społecznościowych na profilach MSZ Litwy, Niemiec, Francji i Wielkiej Brytanii.

Innym działaniem wspierającym jest wydawanie oświadczeń. Europejska Służba Działań Zewnętrznych UE w lutym 2017 r. wydała oświadczenie w sprawie przewodniczącej organizacji „Żensziny Dona” (Radio Svoboda 2017) Walentyny Czerwatienko, która w 2016 r. została oskarżona o „złośliwe uchylanie się od wykonywania obowiązków nałożonych przez prawo na organizacje non-profit pełniące funkcje agenta zagranicznego” (Kodeks N 63-Φ3, УК РФ Artykuł 330.1). Był to pierwszy przypadek w historii rosyjskiego ruchu obrońców praw człowieka zastosowania wobec obrońcy przepisów prawa karnego dotyczących organizacji pozarządowych uznanych za agentów zagranicznych. Głos w sprawie zabrała Bärbel Kofler (Oświadczenie Urzędu... 2017), swoje stanowisko wydało Ministerstwo Spraw Zagranicznych Francji (Oświadczenie Ministerstwa... 2017) oraz delegacja Francji przy OBWE (Deklaracja No 1149).

Indywidualne podejście zastosowano także w sprawie Jurija Dimitriewa, historyka badającego zbrodnie stalinowskie, obrońcy praw człowieka, związanego z „Memoriałem”. Podczas spotkania ministrów spraw zagranicznych Rosji i Finlandii 12 lutego 2019 r. Timo Soini, szef fińskiego MSZ, potwierdził, że omawiano sprawę karelskiego historyka (Fontanka.ru 2019). 24 lipca 2020 r., po ogłoszeniu wyroku skazującego go na 3,5 roku kolonii karnej, UE wydała oświadczenie, w którym „wzywa władze rosyjskie do natychmiastowego i bezwarunkowego uwolnienia J. Dmitriewa ze względów humanitarnych, biorąc pod uwagę jego wiek i stan zdrowia” (*Spokesperson Statement* 2020).

W latach 2014–2019 na forach organizacji europejskich wzrosła tendencja do wydawania oświadczeń w sprawie obrońców praw człowieka wymienionych z imienia i nazwiska lub konkretnie wskazanych organizacji działających w obszarze praw człowieka. Taki głos w latach 2014–2019 w PE, Radzie Europy, OBWE wybrzmiał 94 razy (Amnesty

International 2019:16). Oświadczenia ze strony UE najczęściej wydawane są do momentu ogłoszenia wyroków przez sądy, w czasie przygotowywania i prowadzenia postępowania sądowego. Są to ogólne wezwania do zaprzestania postępowania i uwolnienia od zarzutów oskarżonego obrońcy albo dotyczące różnych aspektów postępowania sądowego, najczęściej jego wadliwości, braku spójności i zasadności zarzutów. Przed 2014 r. w większości przypadków oświadczenia miały charakter ogólny i odnosiły się do wprowadzanych przez rosyjskie władze restrykcyjnych praw. Były to jednak w większości tzw. działania pozorne.

Spersonifikowane działania są oceniane przez rosyjskie środowisko obrońców praw człowieka jako skuteczne. Podkreśla się jednak, że dotyczą one spraw „pokazowych”, bardzo specyficznych i nośnych medialnie. Za bardziej skuteczne narzędzie uznaje się bezpośrednio obserwowanie procesów sądowych przez przedstawicieli misji dyplomatycznych z krajów UE. W procesie O. Titijewa uczestniczyli przedstawiciele Holandii, Niemiec, Francji i Przedstawicielstwa UE w FR (rocznie obserwuje ono 5–7 procesów sądowych – Amnesty International 2019: 19).

Wysoko ocenia się konsultacje przedstawicieli unijnych z obrońcami praw człowieka prowadzone przed oficjalnymi spotkaniami na różnych szczeblach, np. podczas wizyty prezydenta Francji w Rosji Emanuel Macron spotkał się z przewodniczącym Międzynarodowego „Memoriału” Aleksandrem Czerkasowem (Głos Ameryki 2020). Równie ważne było spotkanie Federiki Mogherini z obrońcami praw człowieka i przedstawicielami organizacji pozarządowych w kwietniu 2017 r. (Рачева 2017). Nadal jednak takie inicjatywy są sporadyczne i odbywają się z pominięciem regionów.

Podsumowanie: Nowi dysydenci?

Doświadczenie współpracy rosyjskich obrońców praw człowieka z przedstawicielami instytucji Zachodu należy przełożyć na represjonowane dziś w Rosji środowisko LGBT. Istnieją ku temu pierwsze przesłanki (sprawa Lopunowa). Obie grupy charakteryzują się specyficzną formą utajonego oporu wobec prawnie usankcjonowanej w Rosji mowy nienawiści i nierównego traktowania. Wykształciły nowy w swej formie ruch globalizacji oddolnej, solidarności na rzecz ochrony praw człowieka niezależny od przestrzeni państwa i rynku. Solidarność przejawiają organizacje pozarządowe, instytucje europejskie, poszczególni politycy i rosyjscy aktywiści. Mówimy o ponadnarodowej sieci aktywistów i ruchach angażujących się w bardziej skonkretyzowane cele, formy

popierania i koordynacji określonych zmian polityki na poziomie lokalnym, regionalnym i globalnym (Appadurai 2009: 128–129). Proces jednak jest długofalowy i wymaga przemian na poziomie jednostek ponadpaństwowych. Działania władz rosyjskich pozorują dialog i hamują przemiany w zakresie prawa antydyskryminacyjnego, co jest w praktyce akceptowane przez wszystkie strony, w tym także przez poszkodowanych.

Dominuje opór niezauważalny, wymykający się z pola widzenia zainteresowanych podmiotów, niewidzialny dla statystyk i nieburzący wizerunku Rosji jako państwa prawa. To forma oporu przejawiana przez środowisko obrońców praw człowieka i działaczy LGBT w codziennym życiu w przestrzeniach uczestnictwa społecznego, do których mają dostęp podmioty podejmujące działania opozycyjne, niedostępnych jednak dla niezaangażowanych zewnętrznych obserwatorów międzynarodowych. Opór zdominowanych przejawia się w potrzebie redefinicji porządku społecznego, jak w Czeczenii, czy w krytyce istniejących relacji władza–obywatel (m.in. raporty i wypowiedzi publiczne aktywistów), a jego sens tkwi w samej motywacji.

A. Appadurai stawia trafną tezę o nadwyżce gniewu i potrzeby poniżania, która w społeczeństwach odnosi się do tzw. małych różnic, do relacji między tożsamościami oraz siłami większości i mniejszości. Badacz pisze: „obie te kategorie, dzięki elastyczności spisów, konstytucji i zmieniających się ideologii inkluzji i sprawiedliwości, mogą łatwo zamienić się miejscami, małe różnice nie są już po prostu cennymi świadectwami niepewnego ja, które trzeba wobec tego szczególnie chronić (...). Mniejszość jest przejawem, lecz u podstaw problemu leży sama różnica” (Appadurai 2009: 20). To różnica w rozumieniu idei praw człowieka, wspólnoty jako aktywnego podmiotu oporu społecznego i sprzeciwu wobec przemocy w przestrzeni społecznej, w tym wobec powrotu do przemocy względem mniejszości na tle religijnym, jak w Czeczenii. Ta różnica motywuje powstanie nowych grup dysydentów.

Dysydenctwo, które dało początek ruchowi obrony praw człowieka w ZSRR (Vaissie 1999: 87), wpłynęło na globalny proces formowania nowej koncepcji praw człowieka i jej miejsca w polityce międzynarodowej (Daniel, Gluza 2007: 62). Jak pisze Andriej Kolesnikow, opierało się ono na buncie przeciwko „przymusowi moralności”, „który jako meta-norma, narzucony społeczeństwu odgórnie, ratuje naród przed zdziczeniem. Dzisiaj w Rosji znowu nastąpiła era «przymusu moralnego» razem ze swoim kultem człowieka pracującego, ochroną świątyń prawosławnych (zamiast marksizmu-leninizmu), ustawą zakazującą posiadania przez pracowników państwowych nieruchomości za granicą i kultem zwycięstwa w II wojnie światowej i pakietem Jarowej. Taki przymus moralności prowadzi do tego, do

czego doprowadził w krajach arabskich, gdzie «za ojczyznę», za «moralność» zabija się drugiego człowieka» (Колесников 2019: 131). Jak zauważa politolog: „także teraz u podstaw ruchu protestacyjnego, tak jak miało to miejsce w drugiej połowie lat 60. XX wieku, znalazła się «prywatna» nielicencjonowana moralność, która napędza ruch w obronie etyki i uczciwości. Pojawili się nowi dysydenci, póki co w mniejszości, a silna większość tak bardzo stara się ich zdyskredytować... Ale państwo wie, że tutaj również pozostaje w tyle za społeczeństwem. Że nie ma prawa narzucać moralności, ponieważ samo w sobie jest niemoralne” (Колесников 2019: 132).

Literatura

- Appadurai A., 2009, *Strach przed mniejszościami Esej o geografii gniewu*, Wydawnictwo Znak, Warszawa.
- Daniel A., Gluza Z., 2007, *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, Ośrodek Karta, Warszawa.
- Radziwon M., 2013, *Wstyd było milczeć. Świadectwa radzieckich dysydentów*, Instytut Książki, Kraków–Warszawa.
- Scott J., 1990, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven – London.
- Scott J., 2015, *Za kulisami oficjalnej wersji [w:] Opór i dominacja. Antologia tekstów*, red. A. Pasięka, K. Zielińska, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Snyder T., 2019, *Droga do niewolności*, Znak Horyzont, Kraków.
- Vaissie C., 1999, *Poru voltare liberte et pour la notre. Le combat des dissidents de Russie*, Paris.
- Колесников А., 2019, *Археология гражданского (само)сознания: истоки, идеи и лица*, Moskwa.
- Кондаков А., 2017, *Преступления на почве ненависти против ЛГБТ в России: отчет*, Центр независимых социологических исследований, Moskwa «Реноме», 2017.
- Кочетков И., 2018, *Запрет «Пропаганды Нетрадиционных Сексуальных Отношений» Против Универсальных Прав Человека [w:] Закон о «гей-пропаганде»: почему надо требовать его отмены, и что делать, пока этого не произошло. Позиция правозащитников, Европейского суда по правам человека и юристов*, Petersburg, <https://tiny.pl/71sln> (dostęp: 10.08.2020).

Akty normatywne

- Федеральный закон от 20.07.2012 „О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента”, N 121–ФЗ.
- Федеральный закон от 23.05.2015 „О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации”, N 129–ФЗ.
- Федеральный закон от 02.12.2019 "О внесении изменений в Закон Российской Федерации "О средствах массовой информации" и Федеральный закон "Об информации, информационных технологиях и о защите информации", N 426–ФЗ.

- Federalna ustawa konstytucyjna nr 1-FKZ / Федеральный конституционный закон от 26.02.1997 N 1-ФКЗ "Об Уполномоченном по правам человека в Российской Федерации".
- Указ Президента Российской Федерации № 120 от 01.02.2011 О Совете при Президенте Российской Федерации по развитию гражданского общества и правам человека, <https://tiny.pl/71zwr> (dostęp: 5.08.2020).
- Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях з 30.12.2001 N 195-ФЗ, Статья 6.21. Пропаганда нетрадиционных сексуальных отношений среди несовершеннолетних з 29.06.2013 29.06.2013 N 135-ФЗ.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 23 października 2014 r. w sprawie zamknięcia organizacji pozarządowej Memorial (laureata Nagrody im. Sacharowa z 2009 r.) w Rosji (2014/2903(RSP)), Dz.U C 274/21, P8_TA(2014)0039.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 8 lutego 2018 r. w sprawie Rosji – sprawa Ojuba Titiewa i Centrum Praw Człowieka „Memorial”, DzU UE C.2018.463.31.
- Protokół posiedzenia Rady Unii Europejskiej nr 3457, 7042/16, Council of the European Union, Outcome of the Council meetings, Foreign Affairs, Brussels, 14 III 2016, <https://tiny.pl/71zww>
- Zakład Projektu № 989008-7, *O внесении изменений в Семейный кодекс Российской Федерации в целях укрепления института семьи*, <https://tiny.pl/71zwd> (dostęp: 1.08.2020).
- Umowa o partnerstwie i współpracy ustanawiająca partnerstwo między Wspólnotami Europejskimi i ich państwami członkowskimi a Federacją Rosyjską, DzU L 327 z 28.11.1997.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 235/2014 ustanawiające instrument finansowy na rzecz wspierania demokracji i praw człowieka na świecie, DzU L 77 z 15.3.2014.
- Kodeks Karny Federacji Rosyjskiej z 13.06.1996, N 63-ФЗ, УК РФ Артыкул 330.1.

Dokumenty

- European Asylum Support Office *Sprawozdanie dotyczące informacji o kraju pochodzenia. Federacja Rosyjska: państwowe podmioty zapewniające ochronę*, Luksemburg: Urząd Publikacji Unii Europejskiej 2018. <https://tiny.pl/71zwj> (dostęp 21.07.2020).
- U.S. Mission to the OSCE, *HDIM 2019 Joint Statement on the Report of the Moscow Mechanism mission in Chechnya*, <https://tiny.pl/71zwn> (dostęp 20.07.2020).
- Statement by The Board Of The Russian Lgbt Network on the draft bill to "Strengthen and protect family institutions", <https://tiny.pl/71zw6> (dostęp: 1.08.2020).
- Komunikat Przedstawicielstwa UE w Federacji Rosyjskiej, *Stosunki polityczne*, Moskwa 2020, <https://tiny.pl/71zwb> (dostęp: 10.08.2020).
- EU Statement on the Sentencing of Mr Oyub Titiev of Memorial Human Rights Centre in the Russian Federation, PC.DEL/345/19/Rev, Vienna, 2019, <https://tiny.pl/71zww>.
- Oświadczenie Urzędu Spraw Zagranicznych Republiki Federalnej Niemiec z dnia 3.06.2017, <https://tiny.pl/71zvcq> (dostęp: 8.08.2020).
- Oświadczenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji, *Russia – Human rights - Situation of Ms. Cherevatenko (6 June 2017)*, <https://tiny.pl/71zvc9> (dostęp: 10.08.2020)
- Deklaracja OSCE Permanent Council No 1149, Déclaration de l'UE au conseil permanent du 8 juin 2017, *EU statement on the criminal charges brought against Russian*

human rights defender Valentina Cherevatenko, Wiedeń 2017, <https://tiny.pl/71zfb> (dostęp 10.08.2020).

Spokesperson Statement on the sentencing of Yuri Dmitriev, Brussels, 24/07/2020, UNIQUE ID: 200724_4, h.

Raporty

Amnesty International, 2019, *Raport Нечестная игра. Преследование правозащитников в России усиливается*, Peter Benenson House, London, <https://tiny.pl/71z5f> (dostęp: 8.08.2020).

Amnesty International, 2019, *Raport An Assessment of EU Action on Human Rights Defenders*, Belgium, <https://tiny.pl/71z5j>, (dostęp: 8.08.2020).

EU Annual Report on Human Rights and Democracy 2019. Russia, Bruksela 2020, <https://tiny.pl/71z5l> (dostęp: 10.08.2020).

Finnish Immigration Service, 2015, *Raport Current Situation of sexual and Gender Minorities in Russia, 10/04/2015. Country Information Service Public theme report*, https://migri.fi/documents/5202425/5914056/60336_Sountaus-raporitti_LGBT_VenajallaEN-FINAL.pdf (dostęp: 10.08.2020).

Szczepanik M., 2019, *Republika strachu. Prawa człowieka we współczesnej Czeczenii*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa, <https://tiny.pl/71z5k> (dostęp: 10.08.2020).

Бенедек В., 2018, *Доклад назначенного в рамках Московского механизма докладчика ОБСЕ о предполагаемых нарушениях прав человека и безнаказанности в Чеченской Республике Российской Федерации*, Biuro OBWE, Warszawa, <https://tiny.pl/71z52> (dostęp: 10.08.2020).

Юдина Н., 2020, *Криминальная активность ультраправых. Преступления ненависти и противодействие им в России в 2019 году*, <https://tiny.pl/71z5s> (dostęp: 5.07.2020).

Российская ЛГБТ-сеть, 2018, *Мониторинг дискриминации и насилия на основании сексуальной ориентации и гендерной идентичности в России в 2016-2017 г.* <https://tiny.pl/71z5z> (dostęp: 10.08.2020).

QWNC Group, 2018, *Насилие над лесбиянками, бисексуальными и трансгендерными женщинами на Северном Кавказе в Российской Федерации*, Moskwa 2018, <https://tiny.pl/71z11> (dostęp: 10.08.2020).

Artykuły ze stron internetowych

Милашина Е., 2017, *Это была казнь. В ночь на 26 января в Грозном расстреляли десятки людей*, Novaja Gazieta 10.07.2017, <https://tiny.pl/71z1p> (dostęp 20.07.2020).

Прошкин М., 2017, *В «Мемориале» частично подтвердили данные «Новой газеты» о массовых казнях в Чечне*, Novaja Gazieta 10.07.2017, <https://tiny.pl/71z1l> (dostęp 20.07.2020).

Фахрутдинов Р., 2017, *Голубая волна чеченской эмиграции*, Gazieta.ru 18.05.2017, <https://tiny.pl/71z12>, (dostęp 20.07.2020).

Фахрутдинов Р., 2020, *Вильнюс собирает геев из Чечни*, Gazieta.ru 17.05.2020, <https://tiny.pl/71z18>, (dostęp 20.07.2020).

Centrum Praw Człowieka Memoriał, *Новое дело о пытках и как чеченские власти обманули российского омбудсмена*, 23.07.2019, <https://tiny.pl/71zjd> (dostęp: 15.07.2020).

Centrum Praw Człowieka Memoriał, *Чечня: родственники восьмерых фигурантов «расстрельного списка» обратились в Европейский суд по правам человека*, 16.09. 2019, <https://tiny.pl/71zj1> (dostęp: 15.07.2020).

- Centrum Praw Człowieka Memoriał, *«Мемориал» пожаловался в ЕСПЧ на попытки подсудимых и фальсификацию обвинения по чеченскому «делу 14-ти»*, 14. 01. 2020, <https://tiny.pl/71zjn>, (dostęp: 15.07.2020).
- Kucherjawenko O., Guskow K., Walker M., 2013, *Cost of indulgence: Rise in violence and suicides among LGBT youth in Russia*, 18.12. 2013 Health and Human Rights.
- Robert A., 2017, *Parliament urges action on persecution of homosexuals in Chechnya*, Euroactiv 17.05.2017, <https://tiny.pl/71zj6> (dostęp: 20.07.2020).
- Radio Svaboda, *Председателя Союза "Женщины Дона" судят по закону об "иноагентах"*, 2.06.2017, <https://tiny.pl/71zjb> (dostęp: 8.08.2020).
- Министры иностранных дел России и Финляндии обсудили дело Дмитриева*, Fontanka.ru, <https://tiny.pl/71zjz> (dostęp: 10.08.2020).
- Głos Ameryki, *Макрон встретился с главой «Мемориала»*, <https://tiny.pl/71zph> (dostęp 10.08.2020).
- Рачева Е., 2017, *Травля НКО, преследование чеченских геев и запрет «Свидетелей Иеговы»*, Novaja Gazieta 25.04.2017, <https://tiny.pl/71zpq> (dostęp: 10.08.2020).

Strony internetowe

- ОВД-Инфо Территория «нельзя», <https://tiny.pl/71zpt> (dostęp: 5.08.2020).
- ProtectDefenders.eu, *About Us*, <https://tiny.pl/71zp7> (dostęp 10.08.2020).
- Rejestr organizacji pozarządowych wypełniających funkcję agenta zagranicznego, Ministerstwo Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej, <https://tiny.pl/71zp3> (dostęp: 8.08.2020).
- Rejestr organizacji niepożądanych, Ministerstwo Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej, <https://tiny.pl/71zlh> (dostęp: 8.08.2020).
- Lista alarmów dotyczących obrońców praw człowieka*, EC ProtectDefenders.eu, 2020, <https://tiny.pl/71zlg> (dostęp: 10.08.2020).

A new generation of dissidents? Situation of defenders of human rights and LGBT activists in Russia – a contemporary perspective

Abstract

The brutal repression of human rights defenders and representatives of LGBT groups in Russia increased between 2014 and 2020. This was preceded by a tightening of control over activism, protests, social movements and the sphere of public information, as well as a tightening of institutional control over the so-called “third sector” and the introduction of a structured, increasingly restrictive legal instrument. All of these actions were aimed at creating a top-down system of human rights. As a result, this led to an increasing number of persecuted groups operating from the second half of the 1960s in the USSR, a form of resistance that was dissident. The purpose of the analyses conducted in this article is to identify mechanisms that can lead to open and peaceful resistance activities, mechanisms that allow human rights defenders and LGBT activists in Russia to be active on issues whose relevance crosses administrative boundaries, and solutions that allow them to participate in an area of solidarity irrespective of political boundaries.

Key words: human rights, European Union-Russia, minorities, civil society, repression, Chechnya, resistance

Muhammad Fadlan¹, Sudjarwo², Risma Margaretha Sinaga³

Social action in *Suroan* tradition in Javanese Society

Abstract

Suroan is known as a tradition which resulting from acculturation between the Saka and Islamic calendar. This tradition is performed to beg blessings and protections from misery and disasters. The implementation of *Suroan* became a custom in society, involving some trusted agents through social actions. However, most of *Suroan* performed in society is not in accordance with its true meaning. Regarding this problem, the purpose of this research is to obtain the action in the *Suroan* tradition. The method used is descriptive qualitative, while the kind of research is ethnography using Miles and Huberman's interactive model. The data was collected through interview and observation in Bangunharjo, Taman Sari village. The result shows that social actions performed by Bangunharjo society are: a) traditional action through *Suroan* implementation is performed; b) affective action in a form of burial of the goat's head, group prayers and puppet shows; c) instrument rational action in a form of physic, material, and emotional involving; d) rational action of value in a form of *ubarampe*. Thus, it can be concluded that Bangunharjo society still conserves the *Suroan* tradition.

Key words: *Suroan*, social action, tradition, culture.

1. Introduction

The developed tradition in Javan society cannot be separated from the acculturation between Islam and Hinduism. The acculturation of

¹ Muhammad Fadlan, Master of Social Science Education, Faculty of Teacher Training and Education, Universitas Lampung, Bandar Lampung, e-mail: fadlan089@gmail.com

² Sudjarwo, Lecturer at Master of Social Science Education Program, Faculty of Teacher Training and Education, Universitas Lampung, Bandar Lampung, e-mail: sudjarwo@Unila.ac.id.

³ Risma Margaretha Sinaga, Lecturer at Master of Social Science Education Program, Faculty of Teacher Training and Education, Universitas Lampung, Bandar Lampung, e-mail: sinaga_rmargaretha@yahoo.com.

Islamic and Hindu has provided new tradition in Javanese society that is the dating system. The dating system used by Javanese society for centuries is the Saka calendar which was developed in the reign of Sultan Agung, the king of Islamic Mataram in 1613–1646. Sultan Agung was trying to change the dating system by mix and match with the Islamic calendar, thus, the result from the mix and match is in the form of the Java or Aboge calendar that is used to the present (Maziyah 2010).

The belief in the dating system exists in the *Suroan* tradition which is known as tradition by the acculturation between Saka and Islamic religion. The Javanese society use dating system as a guide to some life events such as determining the best time for marriage, building a house, and others.

The dating system of Javanese society is in accordance with the month cycle. Javanese dating system is also using seven days in a week and the *pancawara* system (name for 5 days in a week) consist of *legi*, *pahing*, *pon*, *wage*, and *kliwon* (Ruhimat & Ruhimat 2011). The Javanese societies have their own calculation dealing with the *pancawara* system for calculating the important days. The calculation is always combined with the Gregorian calendar (Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday, Saturday, and Sunday). From the *pancawara* system and Gregorian calendar, thus the *neptu* which consist of 35 days will be found (Utomo 2005).

The grade for *neptu* for each day is:

Table 1. The calculation of days according to *Pasaran* / *Pancawara* System

Tabela 1. Obliczanie dni według systemu *Pasaran*

No	Days	<i>Neptu</i> grade	<i>Neptu</i> of <i>Pasaran</i> days	Grade <i>Neptu</i>
1	Sunday	5	<i>Legi</i>	5
2	Monday	4	<i>Paing</i>	9
3	Tuesday	3	<i>Pon</i>	7
4	Wednesday	7	<i>Wage</i>	4
5	Thursday	8	<i>Kliwon</i>	8
6	Friday	6		
7	Saturday	9		
Amounts <i>Neptu</i> of Gregorian calendar (days)		42	Amounts <i>Neptu</i> of <i>pasaran</i> days	33

Source: Gunasasmita 2009.

This *neptu* calculation then become society references in determining a good day to perform *Suroan* tradition (usually perform in the first month in the Javanese calendar). The *Suro* month is significant for Javanese society. Javanese society assumes that *Suro* is a sacred month. In this month, Javanese society is suggested to abstain from any kind of unimportant celebration and is better to do self-reflection.

Suroan tradition in Javanese society in Bangunharjo, Taman Sari village is performed in order to bring blessings and protection from God. The Javanese society believes that by doing *Suroan* it is protected them from misery or disaster in the Bangunharjo hamlet. According to Mister SI, in past times, Bangunharjo experienced a disaster called *pagebluk* (an epidemic of skin disease that occurred in a community that did not heal until one of the Javanese residents in Bangunharjo hamlet took the initiative to carry out *Suroan* celebration by sacrificing a goat to obtain healing and a blessing in life (interview with Mister SI, May 16, 2018, 16.23 in Bangunharjo).

Thus, from the incident, it is believed that if the society does not perform *Suroan*, the society will face difficulties in life. *Suroan* has a different procedure and implementation in each region. The research conducted by Latifah (2015) and Christina (2008) explain that *Suroan* implementation in Temanggung, Central Java and Banyuraden, Yogyakarta are set on a different date or day. In Temanggung, the celebration is performed on the first date of *Suro*, meanwhile, in Banyuraden, the celebration is performed on the eight day of *Suro*.

Loso, et al., (2014) and Zahra, (n.d.) also states that the implementation of *Suroan* celebration is not only different in the date or day but also the way its implementation is also different. *Suroan* in Wonosari, Malang is performed by giving *sedekah bumi* (alms of the earth), washing the heirlooms, burning *ogoh-ogoh*, and puppet shows. In addition, in the Gorontalo, Sidomukti, *Suroan* is celebrated at the intersection and started after Maghrib prayer.

These differences in the *Suroan* celebration are inseparable from the influence of social agents who feel responsible and able to implement *Suroan* tradition. Thus, the actions that perform by the social agents will be followed by other parties. Social action can be described as an act that can influence people or an act that is influenced by people. According to Weber, action was behavior that was meaningful, social action was action, i.e., meaningful behaviour that was oriented toward others (Truzzi 1974).

Weber (2009) specifically classified the social action which has subjective meaningful into four types. These four types are including:

1) traditional action, 2) affective action, 3) rational action of value, 4) instrumental rational action. The first classification can be described as actions that become a hereditary custom. Hence, *Suroan* tradition as traditional action is inseparable from society action. Secondly, affective action is described as action determined by the condition and emotional orientations of the agents. Thirdly, rational action of value is action which is performed without think about the way to achieve its goal. In this action, the individual does not value whether or not the chosen way is the right one to achieve the goals. Fourthly, instrumental rational value is an action that is performed by individual with the consideration of its purpose. In order to determine the choice, the individual usually used the tools in achieving its purpose.

In fact, *Suroan* tradition has become a habit of society group in Bangunharjo hamlet. However, in its implementation, *Suroan* is not in accordance with the implementation of the ancestors. According to Said (n.d.), the *Suroan* tradition usually celebrated with *tirakat* (vigil during night), fasting, and praying. Since it has become different in its implementation in each region, it has resulted in different social action in the implementation. Based on the explanation, this research has the objective to obtain deeper understanding of the actions performed by agents in the *Suroan* tradition especially in Bangunharjo hamlet.

2. Methodology

This study used descriptive qualitative methodology with ethnography as the research type. Ethnography is a systematic description and analysis of cultures of groups, society or ethnic groups which gathered from the field at a certain time (Bungin 2003). It is conducted consecutively in six stages, such as; (1) choosing ethnography project, (2) submitting questions, (3) collecting data, (4) recording, (5) analyzing data, and (6) writing report (Spradley, et al., 1997). This study was carried out in Bangunharjo Hamlet, Taman Sari, Gedongtataan, and Pesawaran. The location was chosen due to its different *Suroan* tradition performance with other regions. Moreover, Bangunharjo Hamlet still observes the *Suroan* tradition every year.

The variable used in this study is social action of *Suroan* tradition. Social action is an action which apparently directed to other people. According to Weber (2009), social action consisted of four types, namely; (1) traditional social action, (2) affective social action, (3) value rational social action, and (4) instrumental rational social actions. The subject of the study was taken using purposive sample based on criteria as below;

- a) The customary elder whose job is giving information on *Suroan* tradition
- b) Religious figures in Bangunharjo Hamlet
- c) Committee whose job is running *Suroan* tradition
- d) Society who perform *Suroan* tradition

The data were collected through interview and observation. The observation was done in three phases, started from descriptive observation which describe the social situation in the location, focus observation which is done to find out the category such as the society's actions in performing *Suroan*, and selective observation to know the differentiation among categories. Furthermore, researchers also used books and documents which related to the problem as secondary data.

The data analysis was done by organizing the obtained data into categories, explaining the data into units, analyzing important data, arranging or serving the data in the form of report and making conclusion to make it easy to understand. The researcher used the interactive model by Huberman, et al., (2014) to analyze the data, as below;

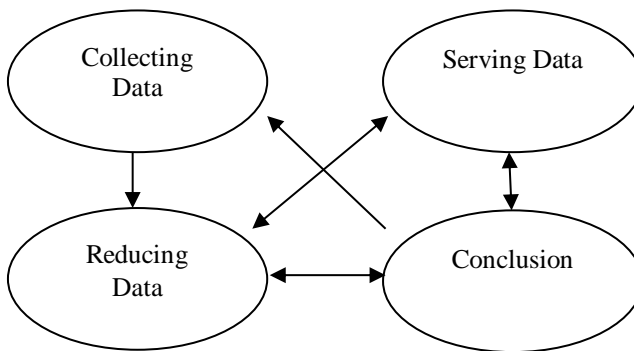

Figure 1. Interactive Model

Rys. 1. Model interaktywny

Source: Huberman et al. 2014.

Data reduction is a form of analyzing data which is obtained through interview, observation and documentation. The data are reduced with summarizing, choosing, erasing and organizing the unnecessary data. In this stage, the researchers reduce the data by choosing, categorizing, and making abstraction from field report, interview and documentation. After reducing the data, the remaining data were prepared in the form of interview report, field report, and documentation report and given a code to organize the data. The last step is drawing conclusions by verify the field data due to its known validity. Hence, the researchers can analyze the data faster and easier.

3. Result and Discussion

The condition that pushes Bangunharjo societies in performing *Suroan* tradition is based on the motives that occur. The motives that occur in Bangunharjo's society are developed from their experiences or habits. It cannot be observed in a direct way but can be interpreted in behavior in the form of stimulation and encouragement (Uno & Motivasi 2011). Bangunharjo's motives in performing *Suroan* can be seen in table 2 below:

Table 2. The Motives in Performing Suroan

Tabela 2. Motywy wykonywania czynności w tradycji Suroan

No	Motives	Description
1	Culture Preserving	<i>Suroan</i> tradition is held by Bangunharjo society and transmitted to next generations to keep maintaining and preserving the tradition. Hence it can motivate others to keep running the tradition
2	Religious	The purpose in <i>Suroan</i> tradition is to appreciate God's blessings in a year
3	Social Bonding	The performance involves the whole Bangunharjo societies, started from the preparation until the finale with cooperation and togetherness. Togetherness showed the attitudes of cooperation and helping each other. These attitudes occur spontaneously with the sense of family relation.
4	Economy	During <i>Suroan</i> tradition, Bangunharjo society sell various kinds of things

Source: Primary Data, 2019.

These motives above lead to some actions in achieving the objectives. It is similar to *Suroan* tradition in Bangunharjo that performed based on cultural motives in forming the social system on human actions. The social system consists of human activities, including interaction, relationship and mutual friendship.

This study discussed social actions performed by Javanese people in Bangunharjo Hamlet in performing *Suroan* tradition. Social action, according to Weber, is an action which is able to influence people or be influenced by people. Weber (2009) classified the social actions in four types; (1) traditional social action, (2) affective social action, (3) instrumental rational social action and (4) value rational social action.

3.1. Traditional Social Action

Every human needs a culture as a self-defense for life survival. One of the cultures that still preserved is the tradition which becomes hereditary due to its advantages. Bangunharjo's society has an annual tradition that has never been abandoned, namely *Suroan*.

1. Performing *Suroan* tradition annually

Javanese people in Bangunharjo Hamlet still preserve *Suroan* tradition. *Suroan* tradition was held since the hamlet established until now. One of the informants said that „*Suroan* tradition is still held annually as a form to maintain the culture from elders who found Bangunharjo Hamlet” (L/WO/8/7/2019). Bangunharjo societies believe that *Suroan* tradition is a heritage from the ancestor that should be maintain. Pi added that *Suroan* tradition teaches about kindness. Many values are contained within its performance, such as maintaining *sillahturahim* (family relationship), strengthening intimacy and togetherness between families (5/P/Pi/9/7/2019). In *Suroan* performance, there is a sense of helping each other to fulfill the needs and purposes. All people work together every year to maintain *Suroan* tradition in order to not be left behind. For Bangunharjo's societies, *Suroan* is a characteristic or identity for its Hamlet.

2. Performing *Suroan* tradition in *Suro*

Suroan is performed every *Suro* at the beginning of the year in Javanese calendar and held on *Kliwon*. As the informant said, *Suroan* is held annually on *Kliwon* in *Suro* (3/L/So/8/7/2019). However, the reason why *Suroan* is held on *Kliwon* is unknown but people keep doing it since it is what has existed from the past. *Kliwon* is seen as *jengunge dina* (the queen of the day). There are some sacredness in *Kliwon*, including (1) perfect time to hope, utter and value many kinds of life problems, (2) time to suggest own self to enter inner peace, (3) the opening time for *ijabah* (something to be granted) for hopeful people when praying to The Creator, (4) time that has Creator's power.

3. Unaltered *Suroan* tradition procedure

The procedures in performing *Suroan* have not changed from past until present. This is also true of the time of the performance, which is done on *Kliwon*, in *Suro* and the performing procedure, which still uses a goat's head as the main requirement. This is in accordance with Wo, one of the informants, who said that the performance was held by cutting goat's head in the morning, and then burying the head in crossroad, while the meat is cooked and given to people at the *riungan* event (gathering event) (1/L/Wo/8/7/2019). Another informant, Po, said that there

should be goat's head for every *Suroan* tradition because it is the hereditary tradition. Thus, goat's head is always used, even just one, in every *Suroan* (4/L/Po/9/7/2019). This showed that Bangunharjo societies still believe that there will be a disaster if *Suroan* tradition is not performed as it is.

4. Giving Education to committee

Young generations are involved in *Suroan* tradition as the committee with expectation that the tradition will continue in perpetuity. Yi said that young generations are asked to help in performing *Suroan* tradition as a preparation for the future. They will get education on what is *Suroan* and how *Suroan* tradition is performed through their participation as committee. Therefore, *Suroan* tradition can be performed continuously until indefinite time.

3.2. Affective Social Action

Bangunharjo's societies claimed that *Suroan* is not only performed based on the ancestor preservation but as a form of honor and appreciation to God because He had given a cure to Bangunharjo societies that had been stricken by mass disease. The appreciation of Bangunharjo societies is applied to *Suroan* tradition with actions as below:

1. Cutting Goat's Head

In the past, the elders tried to get rid of plague by holding rituals. However, none of the rituals showed any sign of recovery until they performed *tasyakuran* (appreciation to God) by cutting goat's head. They were cutting and burying the goat's head on crossroad during *Suro* in *Kliwon* as a form of appreciation to God. As the informant said that, "Suroan is held because Bangunharjo's people had been stricken by a disease, then they were performing *tasyakuran* by cutting a duck in order to get rid of the disease but it did not work until they were performing *tasyakuran* on *Suro* in *Kliwon* with cutting goat's head and burying in crossroad" (2/L/Ln/8/7/2019).

Suroan tradition is performed as an appreciation to God for curing the disease plague. It also performed to communicate with God either to say thank you for everything which has been given in the past year or to ask for everything to run smoothly and even better than the previous year. As one of the informants said, that *Suroan* tradition is performed as an appreciation to God and get blessings (W/HS/8/7/2019). Furthermore, Wo explains that goat's head was buried as a gratitude to God for creating earth and living things (Wo/8/7/2019).

Figure 2. Goat's slaughtering

Rys. 2. Ubój kóz

Source: Self documentation, 2019

The statements from HS and Wo described the position of *Suroan* not merely as the heredity tradition but also as a relationship between human and the Creator. Humans express their thankfulness for God's blessing in a given year by holding *Suroan*. Nevertheless, not all people accept the tradition, some of them reject it. According to Bangunharjo society, in the past, there were some citizens who reject the celebration of *Suroan* tradition because it considered as *musyrik* (a person who does not believe in the oneness of God) and believed in myth. Po explained that the citizens who reject *Suroan* were incomers not indigenes. He also added that the incomers probably did not know about the history from *Suroan* tradition, therefore they rejected it. But now, all of the citizens are accept and even support the tradition (4/L/Po/8/7/2019). Moreover, Pi stated, "If people thought that the tradition is giving an offer to devil or demon, I absolutely disagree with that. That thought is owned by somebody who had wrong idea on the true meaning of the tradition done by the ancestors. This tradition is only directed to God, not devil or demon" (W/Pi/10/7/2019).

Therefore, the tradition which has been done by the ancestor is directed only to a God as a media to express gratitude for everything given to the Hamlet's citizens. If there is a citizen who worships and makes offerings during *Suroan* tradition to something except God, it is an offense or fault.

2. *Riungan* (Gathering Event)

The purpose of *riungan* during *Suroan* tradition is a form of citizens' appreciation toward God who has given a gift, such as life's security, prosperity and earnings. Thus, people need to save a little part of their earning to be given to others. In *riungan* event, people pray to God for all kindness and pray for the ancestors so that their sins were forgiven and their deeds were accepted. *Riungan* is done in the afternoon after Ashar (the time when the sun has not turned dark yellow) in the house of Community Leader. Before performing *riungan*, some figures are giving some greeting. The first greeting is done by the Committee Leader who provides reports of income and outcome of *Suroan* funds. The next greeting is delivered by the Community Leader of Bangunharjo Hamlet, and the last greeting is given by the Village Chief of Tamansari. After delivering greetings, *Rois* (an elder or a chief) is delivering speech for 7 minutes and ends up with prayer to express gratitude to God and ask for safety, protection and blessing. *Rois* also prays for the ancestors for His protection and forgiveness. After the prayer is done, people are welcome to eat the food that has been served. The food has meaning and a message depicted through the ingredients used within.

3. Puppet Performance

Puppet performance is always done as the closing event in *Suroan* tradition. The performance is started on the night after *riungan* with accompaniment of Javanese songs and gamelan. Puppet is chosen as the closing performance because it is one of the cultures that often staged in Indonesian culture.

Figure 3. Puppet Performance in Bangunharjo's Hamlet

Rys. 3. Przedstawienie lalek w Hamlet Bangunharjo

Source: Self Documentation, 2019.

The values within the puppet's art have been proved to popularize the life guidance, norms, and variation of government sectors. Puppet is an entertainment media which is able to carry every human life aspects, human thought including things related to ideology, politics, economics, social, culture and law or security.

3.3. Instrumental Rational Social Action

Suroan has been defined as interaction tool between societies in the Bangunharjo hamlet. The *Suroan* tradition is successfully performed due to good cooperation between residents of the Bangunharjo hamlet. Hence, the action performed to make the successful implementation of the *Suroan* tradition include:

1. Material Action

The role of society in *Suroan* tradition is quite important. Therefore, it will not be implemented if the society does not involving directly in the celebration. The involvements of the society are material in the form of money or supporting tools that can be used in *Suroan* tradition. The informant "Po" stated that, "the society of Bangunharjo, hamlet is participated in *Suroan* by paying tuition amounted IDR 35,000 for each family (KK) that is collected by the committee in each neighborhood." (4/L/PO/8/7/2019). According to the informant, sometimes the society of Bangunharjo hamlet is also donating items like coffee, sugar, tea, or even cigarettes for the guest or the society itself.

The obstacle faced by the committee is that there are some residents who do not pay tuition because they have not been able to. In this case, the committee's policy is invited to pay sincerely without considering the specified amount. It is delivered by one of the informants, "the committee has its own policy or those who are not able to pay based on the specified amount. But, the amount of people who are not able to pay is only three families, so sometimes it does not matter." (L/GN/11/7/2019).

Another obstacle facing in *Suroan* is that there is no material support from village government, only moral supporting by the presence in *Suroan* tradition. It is stated by the informant, "the government never provides supporting material, but they support by the presence in *Suroan*. I have asked to the government about the material but it remained no material supporting, maybe it is due to the low budget from government or anything else, I just do not know." (4/L/Po/8/7/2019).

2. Physical Action

Besides material action, the society is also helping for the sake of *Suroan* successful. The society is helping start from pre-implementation including the making of stage, preparation, and cleaning the venue.

Figure 4. The society of Bangunharjo is helping each other in *Suroan* preparation

Rys. 4. Społeczeństwo Bangunharjo pomaga sobie nawzajem w języku suuroańskim

Source: Self Documentation, 2019.

The women are also supporting the *Suroan* by helping each other in cooking the food and beverages for *riungan* (gathering event). The cooking process is usually conducted in the hamlet by the head mother, community leader of Dusun Bangunharjo. The activity of the women begins by going to the market to buy cooking ingredients and the evening before the event the cooking activity starts until it is finished.

Figure 5. The women while cooking in *Suroan* tradition

Rys. 5. Kobiety podczas gotowania w tradycji suuroańskiej

Source: Self Documentation, 2019

4. Emotional Action

In the *Suroan* celebration, all of the society is helping sincerely, without any enforcement. It is due to the emotional bounding between the society under the same culture and region. As stated by the informant EH, “every society is always involved in the *Suroan* tradition, they are participated without expecting anything. They are sincerely helping for the sake of *Suroan* celebration successfulness in each year.” (W/EH/11/7/2019). Moreover, informant HS added that *Suroan* tradition is a must, even though it is not an original tradition from the region. HS is a newcomer in Bangunharjo hamlet, but HS is always involving in *Suroan* tradition.

Without the role of society, it is impossible the tradition could have survived up to now. The society provides the mental and emotional supporting to celebrate *Suroan* tradition. The emotional participation of the society is also actively helping conserving the *Suroan* tradition.

Thus, there is no enforcement for all of the society to become involved in the celebration. But, the society is sincerely helping without expecting anything in return. The society realizes the important of *Suroan* tradition so that the God’s blessing and protection will not losing.

4.1. Value Rational Social Action

The implementation of *Suroan* is a sacred ritual of Javanese community who still believing in the majesty of *Suro*. Therefore, the implementation is performed every year. The society still believes that if the *Suroan* is not implemented, then there will be disaster or misery in their life. In fact, the implementation of *Suroan* requires extra cost for the celebration, such as the making of *Ubarampe*.

The Making of *Ubarampe*

Ubarampe is a complement in *Suroan* tradition. In some traditions performed by the society in Java, there is value expressions that are contained in the offerings used, just as in *Suroan* tradition in Bangunharjo, which also uses offerings described as follows:

a) *Ayam Ingkung* (Ingkung Chicken)

Ingkung is Kampong chicken cooked and served as a whole. In some of traditions in Java, *Ingkung* become the part of “*ubo rampe*” or offerings’ complement served to complete the serving of offerings. *Ingkung* is described as a tribute to Prophet Muhammad. In addition, *Ingkung* is interpreted as an unborn baby, thus is deemed not to have any mistakes or

still be pure. *Ube rampe ingkung* then interpreted to purify the guest in the *tasyakuran* (appreciation to God).

b) *Bubur Merah-Putih* (Red-White Porridge)

The red porridge is a compliment in offerings made from rice, with salt seasoning and is mixed with palm sugar for the red color. The white porridge is also a compliment in offerings made from rice and salt seasoning. The red-white color is interpreted as a tribute to ancestors in order to get blessing and symbol of human creation.

c) *Pisang Raja* (Cooking Banana)

Cooking banana is symbolized as a king who can uphold all his people and assumed that human has the characteristic as a king who is fair and wise.

d) *Wedang Lima* (Five Drinks)

Wedang Lima or five flavor drinks including sweet tea, bitter tea, sweet coffee, bitter coffee, and mineral water is used as a symbol for five days *pancawara/pasaran* (*Legi, Pahing, Pon, Wage, Kliwon*), seven days in Gregorian Calendar (Sunday, Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday), twelve months of Javanese calendar (*Sura, Sapar, Mulud, Bakda Mulud, Jumadilawal, Jumadilakir, Rejeb, Ruwah, Pasa, Sawal, Dul-kaidah* and *Besar*) and *windon* eight years (*Alip, Ehe, Jimawal, Je, Dal, Be, Wawu* and *Jimakir*). This tradition is intended so that humans are able to pray for their own salvation.

e) *Jajanan Pasar* (Snacks)

Jajanan pasar is snacks that are sold in market, such as cake and bread. The meaning of *Jajanan Pasar* is aimed for unity and harmony among societies.

f) *Tumpeng* (ceremonial dish of yellow rice served in a cone shape)

Tumpeng is symbolized as a form of gratitude to the God. Besides, there is another belief as refer to the cone shape of *Tumpeng*, mountain will provide abundant natural resources.

5. Conclusion

Based on the result and discussion explained above, it can be conclude as follows:

- a) *Suroan* tradition is still preserved in Bangunharjo hamlet in every *Suro* as a form of *tasyakuran* (appreciation to the God) for the blessings and abundance that has been obtained by residents for the previous year.
- b) The *Suroan* celebration is divided into two classifications that are held sequentially as communal and entertaining celebration.

- c) The *Suroan* celebration has encouraged social action of Bangunharjo, hamlet. There are four social actions including:
1. Traditional action: the society doing *Suroan* celebration in every year without changing the procedures;
 2. Affective action: the action implemented in burying goat's head, praying together, and held puppet show;
 3. Instrumental rational action: the action implemented in physical, material, and emotional supporting;
 4. Rational action of value: the action is implemented in the making of *ubarampe*.

Bibliography

- Bungin B., 2003, *Metodologi Penelitian Kualitatif Aktualisasi Metodologis*.
- Christina R., 2008, *Tradisi Suroan di Desa Bedono Kluwung Kecamatan Kemiri Kabupaten Purworejo*, Fakultas Adab UIN Sunan Kalijaga.
- Gunasasmita R., 2009, *Kitab primbon Jawa serbaguna*, Penerbit Narasi.
- Huberman A.M., Miles M., & Saldana J., 2014, *Qualitative data analysis: A methods sourcebook*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, Inc.
- Latifah A., 2015, *Kepercayaan masyarakat terhadap upacara tradisi Satu Sura di Desa Traji Kecamatan Parakan Kabupaten Temanggung*. UIN Walisongo.
- Loso S., HATU R. A. & TAMU Y., 2014, Tradisi Malam 1 Suro (Studi Kasus Pada Masyarakat Jawa di Desa Sidomukti Kecamatan Mootilango Kabupaten Gorontalo), *KIM Fakultas Ilmu Sosial*, 2(1).
- Maziyah S., 2010, *Horoskop Jawa*. Media Abadi.
- Ruhimat A., Ruhimat A., 2011, *Ensiklopedia Kearifan Lokal Pulau Jawa*. Tiga Ananda.
- Said H., (n.d.), *Hari Besar Islam*. Jakarta: Yayasan Masagung.
- Spradley J.P., Elizabeth M.Z., & Amirudin, 1997, *Metode etnografi*. Tiara Wacana Yogya.
- Truzzi M., 1974, *Verstehen: Subjective understanding in the social sciences*. Addison-Wesley Pub. Co.
- Uno H. B., Motivasi T., 2011, Pengukurannya (Analisis di Bidang Pendidikan). *Jakarta: PT Bumi Akasara*.
- Utomo S.S., 2005, Upacara Daur Hidup Adat Jawa. *Semarang: Effhar Anggota IKAPI*.
- Weber M., 2009, *The theory of social and economic organization*. Simon and Schuster.
- PZahra G.A. (n.d.), *proses ritual suroan pada masyarakat gunung kawi kecamatan wonosari kabupaten malang*.

Tradycja *Suroan* jako czynnik motywujący do działania społecznego mieszkańców Jawy

Abstrakt

Tradycja *Suroan* jest znana jako rytuał wynikający z procesu akulturacji między *Saka* a kalendarzem islamskim. Celem tego rytuału jest uzyskanie błogosławieństwa i ochrony przed nieszczęściami i katastrofami. *Suroan* jest kultywowaną w społeczeń-

stwie tradycją angażującą uczestników w działania społeczne, której jednak współcześnie praktykowane elementy nie są w pełni zgodne z pierwotnymi założeniami i znaczeniami. W artykule zastosowano metodę obserwacji zjawiska wspartą wywiadami bezpośrednimi, zgodną z metodologią badań stosowaną w etnografii. Do opisu wykorzystano model Milesa i Hubermana. Badania przeprowadzono w środowisku zamieszkałym przez społeczność Bangunhajro w wiosce Tama Sari. Wśród zaobserwowanych zjawisk można wyróżnić: (1) zachowania tradycyjne zgodne z rytuałem *Suroan*; (2) metodę pochówku głowy kozła, typy modlitw grupowych i rodzaje pokazów kukielkowych; (3) zaangażowanie fizyczne, materialne i emocjonalne (4) wykorzystanie formy *ubarampe* jako sposobu współdzielenia wartości. Na podstawie zgromadzonego materiału można stwierdzić, że społeczność Bangunharjo zachowuje i kultywuje tradycję *Suroan*.

Słowa kluczowe: *Suroan*, akcja społeczna, tradycja, kultura

Vasyl Marushchak¹

Doświadczenia przeszłości a współczesny wizerunek marki Nowego Jorku i Singapuru. Analiza porównawcza

Streszczenie

Wizerunek miasta stał się ważnym zasobem niematerialnym, który ma wpływ na przewagę konkurencyjną i zakres oddziaływania na rynek. W artykule zostały zaprezentowane doświadczenia przeszłości w stanowieniu marek miast, które są kluczem do zrozumienia ich współczesnej strategii marketingowej. Jako przykład empiryczny wybrano Nowy Jork i Singapur. Miasta te należą do tych globalnych metropolii, które zmieniły swój wizerunek poprzez kreowanie wyznaczonej wizji marki miasta. Celem artykułu jest zbadanie roli brandingu miasta jako czynnika stymulującego jego rozwój lokalny, porównanie kampanii marketingowych wskazanych metropolii, prześledzenie metod tworzenia pozytywnej marki miasta. Analiza wykazała, iż na wysoki poziom życia w metropoliach, a także zainteresowania nimi inwestorów i turystów składa się wiele czynników, takich jak infrastruktura, ochrona przyrody i środowiska, obecność miasta w internecie, poczucie bezpieczeństwa odczuwane przez mieszkańców, a nawet atmosfera miasta i poczucie dumy z bycia jego mieszkańcem.

Dla Nowego Jorku i Singapuru budowanie własnej marki na doświadczeniach przeszłości stało się jednym z kluczowych czynników rozwoju, wzrostu gospodarczego i kulturalnego, o czym świadczy ich wysoka pozycja wśród miast na całym świecie. Logo z czasem zastąpiło herb i stało się wizytówką. Wskazane rozwiązania mogą posłużyć w procesie kształtowania silnej marki i pozycji wielu rozwijających się miast. Uwzględniając tę potrzebę, należy stwierdzić, że temat ten jest bardzo aktualny.

Słowa kluczowe: marka miasta, marketing miejsca, branding, wizerunek miejsca, tożsamość miejsca, metropolia.

¹ Mgr Vasyl Marushchak, absolwent Administracji Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, e-mail: marusvas@gmail.com, nr ORCID: 0000-0002-9337-5906.

Wstęp

Miasta są najwyższą formą koncentracji ludności i zawsze kształtowały standardy ekonomiczne i wywierały wpływ na inne obszary. Metropolie stanowią wyznacznik dobrobytu i silnej gospodarki oraz innowacji technologicznych (Zuzańska-Żyśko 2016: 7). Odgrywają też ważną rolę w globalnych procesach gospodarczych. Wizerunek miasta stał się istotnym zasobem niematerialnym, który pomaga tworzyć przewagę konkurencyjną. Miasta z całego świata prowadzą politykę marketingową i umacniają swoją pozycję, tworząc własny brand. Nowy Jork i Singapur są wzorcami wiodących metropolii świata, które zmieniły swój wizerunek poprzez budowanie własnej marki.

Celem artykułu jest przedstawienie doświadczeń przeszłości w tworzeniu wizerunku miasta na przykładzie wspomnianych metropolii. Omówiono w nim czynniki i metody, które okazały się najbardziej efektywne w zakresie poprawy wizerunku, wskazano możliwe kierunki rozwoju, a także wartość dodaną z tworzenia materialnych i niematerialnych symboli miasta. Artykuł uwzględnia literaturę przedmiotu marketingu terytorialnego, literaturę branżową oraz artykuły polskich i zagranicznych ekspertów w danej dziedzinie. Dla szerszej ilustracji zagadnienia wykorzystano także indeksy wskazujące na wysokie miejsce miast w światowym rankingu.

Marka miasta

Podstawowym celem marketingu jest doprowadzanie do skutków pożądaných przez docelowy rynek. W sektorze publicznym mantrą marketingu jest wartość dla obywatela i jego zadowolenie (Kotler, Lee 2008: 10). Według A. Szromnika głównym celem marketingu terytorialnego jest wpływanie na opinie, postawy i sposoby zachowania grup zainteresowanych klientów poprzez kształtowanie właściwego zestawu środków i instrumentów stymulowania relacji wymiennych (Szromnik 2012: 22). P. Kotler opisał marketing terytorialny jako proces społeczny i kierownictwo inicjowany przez podmioty komunalne, zmierzający do wykreowania wymiany wartości z ich partnerami (Kotler, Haider, Rein 1993: 18).

Jak podkreśliła Ewa Glińska, miasta konkurują o czynniki, dzięki którym mogą zapewnić swoim mieszkańcom odpowiedni poziom lokalnej jakości życia, a podstawę budowania marki miasta stanowi rywalizacja o pozyskanie inwestorów, turystów czy wykwalifikowanych pracowników (Glińska 2016: 9). Z pojęcia marketingu terytorialnego wywodzi

się pojęcie marki miejsca, ponieważ odgrywa ono ważną rolę w osiągnięciu powyższych celów. Marką miasta jest zbiór elementów materialnych, jak i niematerialnych łatwo identyfikowany i dający określone korzyści. Pozytywna marka tworzy przewagę konkurencyjną i wyróżnia miasto wśród innych.

Marka jest postrzeganiem wizerunkiem tkwiącym w umysłach konsumentów (Dębski 2009: 93). Wizerunek marki to swoistego rodzaju odczucia towarzyszące konsumentowi nabywającemu dane produkty. Wizerunek miasta to zatem sposób, w jaki konsumenci postrzegają dane miasto. Z tym pojęciem mocno wiąże się tożsamość marki. Tożsamość marki jest to sposób, w jaki kreator chce, żeby marka była postrzegana (Dębski 2009: 94).

To, jak miasto pozycjonuje siebie i jak jest postrzegane przez władzę, często jest bardzo rozbieżne z postrzeganiem na zewnątrz – wizerunkiem. Przed władzami lokalnymi pojawia się problem – dysonans pomiędzy tożsamością marki miasta a jej wizerunkiem. Często wpływ na markę miasta ma jego historia, dlatego warto eksponować tylko pozytywne aspekty z dziejów miasta, a całą historię zostawić historykom. Miasto w ujęciu marketingowym jest produktem, a jego wizerunek efektem wieloletniej kampanii informacyjnej. Działania z zakresu marketingu szeptanego wśród wielu pokoleń rodowitych mieszkańców, rezydentów i turystów mających styczność z marką miasta są też niezwykle ważne (Kinal 2015: 123).

Kreowanie marki Nowego Jorku

Nowy Jork zawsze manifestował odmiennność od pozostałej części kraju, a Manhattan stał się symbolem *American dream* dla milionów ludzi na całym świecie. Widok drapaczy chmur z Zatoki Nowojorskiej przez dziesięciolecia ewokuje siłę ekonomiczną całego państwa. Jest to jedno z najbardziej fascynujących miast na świecie, nietypowe ze względu na lokalizację, architekturę, zagęszczenie ludności, a przede wszystkim społeczność charakteryzującą się wyjątkową różnorodnością.

Nie było tak jednak zawsze, na początku lat 70. ubiegłego wieku odpływ szanowanych mieszkańców na przedmieścia oraz kryzys w przemyśle skutkowały brakiem wpływów z podatków i doprowadziły do deficytu budżetowego tego miasta. Życie w Nowym Jorku stało się bardzo uciążliwe, całe regiony miasta były puste, szanowane dzielnice zamieniły się w przestępcze getta z handlarzami narkotyków. South Bronx, Brownsville, Bedford Styvesant i Crown Heights na Brooklynie

zaczęły przypominać europejskie miasta zniszczone po bombardowaniu podczas II wojny światowej. Całe bloki pustych i spalonych budynków, zarośnięte trawą i krzakami puste obszary, szkielety spalonych samochodów pośrodku opuszczonych ulic (Darrius 2017).

Zdając sobie sprawę z negatywnego wizerunku miasta, władze postanowiły stworzyć nową jego markę, wykorzystując tylko najbardziej lubiane symbole z historii Nowego Jorku. Od zawsze niósł on w sobie ducha handlu i przedsiębiorczości, od momentu wykupienia wyspy Manhattan aż do naszych czasów. Mur, który kiedyś bronił wyspę, stał się jedną z najbardziej znanych ulic na całym świecie – Wall Street – symbolem miasta, a druga nazwa Nowego Jorku „The Big Apple” jest znana do dziś.

Na początku lat 70. XX w. Association for a Better New York (ABNY) – Stowarzyszenie dla Lepszego Nowego Jorku rozpoczęło kampanię Big Apple, której celem było podkreślenie pozytywnych cech miasta. W ramach kampanii rozdawano znaczki, nalepki, plakaty i wiele innych przedmiotów z symbolami Wielkiego Jabłka oraz skorzystano z pomocy mediów i partnerów marketingowych, którzy wcześniej nie sądzili, że ich sukces i zarobki mogą być związane z miejscem zamieszkania i popularnością miasta (Bendel 2011).

Właśnie ta inicjatywa utorowała drogę dla kolejnej: „I love New York” (Kocham Nowy Jork). John Dyson, który został szefem Departamentu Handlu Stanu Nowy Jork, przyznał, że turystyka jest najlepszą okazją do stworzenia miejsc pracy, podróźni mogą dziś wybrać się na wycieczkę i jutro wydać pieniądze na teatr, zakupy, zwiedzanie muzeów, hotele i żywność. Zatrudnił on jednego z najlepszych specjalistów od marketingu – Williama Doyle'a. Zlecił mu stworzenie struktury kampanii marketingowej, która znacznie zwiększyłaby liczbę odwiedzających, a jednocześnie poprawiła wizerunek Nowego Jorku jako miejsca na prowadzenie działalności gospodarczej oraz organizację spotkań i kongresów (Bendel 2011).

Tak powstała kampania „I love New York”, która stała się pierwszym potężnym wysiłkiem brandingowym w Nowym Jorku i jednym z pierwszych w zakresie partnerstwa publiczno-prywatnego. Złagodziła ona kryzys fiskalny i wizerunkowy miasta. Po raz pierwszy działania marketingowe miasta tworzyły złożoną hierarchię, która kontrolowała wszystkie aspekty produkcji i dystrybucji marki. Wiązało się to z zatrudnieniem najlepszych i najzdolniejszych z Wall Street, Madison Avenue i nowojorskiego świata designu oraz przejściem branding Nowego Jorku „in house” (Greenberg 2008: 121).

Kolejnym problemem w zbudowaniu pozytywnego wizerunku miasta stała się przestępczość. W 1990 r. odnotowano rekordową liczbę

zabójstw w mieście – 2245 przypadków. W odpowiedzi na tę przerażającą statystykę burmistrz David Dinkins ogłosił program „Fight Fear”. Gmina postanowiła wydać 1,8 miliarda dolarów na walkę z przestępczością i zatrudnić 8000 nowych pracowników (Darrius 2017).

Następny burmistrz, Rudolf Giuliani, kontynuował walkę z przestępczością. Przyjął „teorię rozbicia okna” opracowaną na początku lat 80. Giuliani wierzył w tezę zaproponowaną przez socjologów J. Wilsona i J. Kellinga: „Jeśli rozbite w budynku okno i nikt go nie wymieni, to po pewnym czasie nie będzie w nim ani jednego okna”. Zainicjował aktywną, a czasami nawet agresywną pracę policji. Wskaźniki przestępczości w Nowym Jorku spadły o 56% do 2001 r. i nadal spadały (Darrius 2017).

Praca w policji i straży pożarnej stała się jedną z najbardziej prestiżowych w mieście. Różne czynniki przyczyniły się do promocji tych instytucji, ale punktem przełomu dla mieszkańców Nowego Jorku była praca departamentów po ataku terrorystycznym z 11 września i likwidacja jego następstw. W ten sposób symbole NYPD (New York Police Department) i NYFD (New York Fire Department) w postaci czapek, koszulek i innych elementów odzieży nabrały heroicznego znaczenia – każdy, kto je kupił, chciał oddać honor służbom. Marki usług miejskich nie są gorsze pod względem graficznego symbolu miasta i zdobyły popularność niemal taką samą jak „I love New York” (Avtomonova 2018).

W 2001 r. na burmistrza wybrano Michaela Bloomberga. Był to człowiek biznesu i jego podejście do tworzenia marki było wzorowane na działalności gospodarczej, komercyjnej. Kontynuował on jej budowę, wykorzystując partnerstwa publiczno-prywatne. Partnerstwa te obejmowały przede wszystkim New York City Economic Development Corporation (NYC EDC) – Nowojorską Korporację Rozwoju Gospodarczego, której zadaniem było stymulowanie rozwoju biznesu w mieście poprzez utrzymanie i przyciąganie inwestorów oraz NYC & Co, oficjalne ramię marketingu turystyki w mieście. Oba NYC EDC i NYC & Co działały jako „agencje quasigovernmental”, finansowane z pieniędzy publicznych, ale wolne od publicznego nadzoru (Greenberg 2003: 27).

Trzy główne zmiany leżą u podstaw transformacji marki Nowego Jorku zainicjowanej przez Bloomberga. Pierwszą z nich jest ustanowienie bazy organizacyjnej, w tym infrastruktury technologicznej i potencjału zawodowego, służącej do rebrandingu miasta. Druga zmiana dotyczy przeprojektowania reprezentacyjnego wszechświata marki. Odchodząc od bardziej ogólnych kampanii marketingowych, agencje brandingowe opracowały dwutorowe podejście. Po pierwsze, kierowały reklamę do turystów i mieszkańców za pomocą utopijnych wizerunków „autentycznego Nowego Jorku”. Po drugie, kierowały reklamy w stronę dewelophe-

rów, kupców i firm poprzez wizerunek „luksusowego Nowego Jorku” – ekskluzywnego miasta elitarnych rezydencji, finansów i wysokiej konsumpcji. Ostatnią zmianą było wykorzystanie brandingu jako narzędzia wewnętrznego, dla budowania solidarności społecznej, a także dumy z przynależności do danej grupy społecznej (Greenberg 2003: 27).

Administracja Bloomburga fachowo skonstruowała nowy aparat marki pod egidą Urzędu Miasta i wzorowała go na zintegrowanej pionowo globalnej korporacji. Administracja zrestrukturyzowała agencje i utworzyła nowe, obsadziła je specjalistami z sektora prywatnego, zapewniła, że wysiłkami tych agencji kierują planowanie strategiczne i badania rynku, i zintegrowała to wszystko. Pojawiło się „NYC” – pierwsze oficjalne logo marki w mieście, oraz www.nyc.gov – odnowiona strona internetowa miasta zapewniająca wspólną tożsamość korporacyjną i łącząca wszystkie 126 agencji miejskich do obsługi mieszkańców, by stworzyć wizerunek przejrzystości i dostępności Urzędu Miasta (Greenberg 2008: 123).

Po stworzeniu logo „NYC” powstała oficjalna kampania marki „This Is NYC” – „To jest Nowy Jork”. Została zaprojektowana w 2006 r. przez londyńską firmę brandingową Wolff Olins, która stawiała na podkreślenie wyjątkowości i różnorodności nowojorczyków. Jest tylko jeden Nowy Jork. Ale w tym jednym mieście znajduje się pięć dzielnic, prawie milion budynków i ponad 8,2 miliona ludzi. Każda osoba ma swój własny Nowy Jork. W umyśle każdego nowojorczyka znajduje się inna wersja miasta, które jest kochane w 138 różnych językach i oglądane przez niemal nieskończoną mieszankę kultur, ideologii i sposobów życia. Ta kalejdoskopowa jakość jest jedną z największych zalet tego miasta. Właśnie to kochamy (Wolff Olins 2007).

Niemożność wyodrębnienia jednolitego wizerunku Nowego Jorku stała się podstawą kampanii. Logo stworzone przez Wolff Olins składało się z solidnych, grubych i wytrzymałych liter: „NYC”, które ujawniły obrazy każdej kultury, zawodu i działalności miasta. Marka NYC to przezroczysta tafla szkła, która oferuje widok prawdziwych nowojorczyków i dzielnic Nowego Jorku. (Wolff Olins 2007).

Aby pobudzić rozwój biznesu w Nowym Jorku, przyjęto „ekskluzywne” i specyficzne strategie brandingowe – strategie, które wydawały się diametralnie przeciwne populistycznemu marketingowi turystyki miasta. Tak była wprowadzona kampania „The Luxury City” – Nowy Jork nigdy nie będzie najtańszym miejscem do robienia interesów; to po prostu najbardziej wydajne miejsce do prowadzenia biznesu. Jeśli Nowy Jork to firma, to na pewno nie Walmart – nie stara się być najtańszym produktem na rynku. To produkt wysokiej klasy, produkt luksusowy (Green-

berg 2008: 131). Bloomberg był przeciwny podnoszeniu podatków dochodowych dla najlepiej zarabiających w mieście. Mówił: „Wiesz, krzycząc o bogatych – chcemy, żeby bogaci z całego kraju się tu przenieśli. Kochamy bogatych ludzi” (Lisberg 2009).

Burmistrz Bloomberg postanowił także zmienić miasto zgodnie z nowoczesnymi trendami. Przeprowadzone na jego zlecenie w 2008 r. badania wykazały iż 94% mieszkańców miasta przemieszczało się do pracy pieszo bądź za pomocą transportu publicznego (Downtown Alliance 2012, 2014). Ponadto badania socjologiczne donosiły o wzmocnieniu trendów związanych z aktywnością w miejscach publicznych. W odpowiedzi na nie władze miasta wprowadziły szereg projektów rewitalizacji przestrzeni miejskiej mających na celu nadanie priorytetu ekologicznym sposobom poruszania się.

Jednym z rozwiązań dla powstawania przestrzeni publicznej przyjaznej dla pieszych w Nowym Jorku stał się proces rekonstrukcji nadbrzeży rzeki Hudson i dzielnicy Chelsea na Manhattan. Dzielnica, która niegdyś była częścią portowo-przemysłowej West Side, została objęta projektem „The High Line”. Linię kolejową zbudowaną w latach 1929–1934 przekształcono w park, którego ideą było zachowanie charakteru niezwyklej relacji architektury z naturą. Linia jest popularnym miejscem wypoczynku zarówno mieszkańców, jak i turystów, ponieważ oferuje widoki na najbardziej znane budynki Manhattanu (Haupt 2014: 64).

Bill de Blasio objął fotel burmistrza Nowego Jorku w 2014 r. Kontynuował on pracę poprzednika. Administracja de Blasio opracowała i przeprowadziła transformacyjne inicjatywy. Płatny urlop chorobowy, podwyższenie płacy minimalnej do 15\$ na godzinę, projekt policji sąsiedzkiej, IDNYC oraz Housing New York, największy i najbardziej ambitny plan mieszkaniowy w kraju (Bill de Blasio109th...).

Od jego drugiej kadencji przestępczość w mieście utrzymuje się na najniższym poziomie, a wskaźnik ukończenia szkoły wzrósł. Zwiększyła się liczba miejsc pracy. W Nowym Jorku budowane są i odnawiane niedrogie mieszkania w tempie niespotykanym od dziesięcioleci, a miasto zobowiązuje się do zmniejszenia emisji gazów cieplarnianych o 80% do 2050 roku (Bill de Blasio109th...).

De Blasio kontynuował rozbudowę dzielnicy Chelsea. Postanowiono, że tu będzie biło nowe serce Manhattanu – Hudson Yards. To najnowsza dzielnica Nowego Jorku, w której znajduje się ponad 100 różnorodnych sklepów i restauracji, biura dla liderów przemysłu, znaczące dzieła sztuki publicznej i dynamiczne instytucje kulturalne, w tym The Shed, nowoczesne rezydencje, 14 akrów publicznych placów, ogrodów i gajów (About Hudson Yards).

Historia powstania marki Singapur

Azja dynamicznie rozwija się pod względem ekonomicznym, przemysłowym i politycznym, a w centrum rozwoju tego kontynentu leży Singapur, niewielkie państwo-miasto, którego sukces znany jest na całym świecie. Tak jak Londyn czy Nowy Jork służą za intelektualne i kulturalne centra świata zachodniej cywilizacji, tak Singapur odgrywa podobną rolę dla procesu postępującego rozwoju Azji.

Singapur jest przykładem państwa-miasta, które przez całą swoją historię tworzy unikatową markę przy wykorzystaniu nowoczesnych technologii dla zwiększania swojej atrakcyjności względem mieszkańców, jak i turystów z całego świata. Podniósł on także swoją pozycję gospodarczą, pełniąc funkcję pośrednika w handlu międzynarodowym. Ponieważ Singapur jest miastem-państwem, ważną rolę w jego marketingu odgrywa tożsamość narodowa. Dopiero pod koniec lat 90. marka narodowa ewoluowała od bycia częścią promocji wizerunku kraju (Kaneva 2011: 117).

Od dawna Singapur był znany jako Lion City. Natomiast były premier Lee Kuan Yew zapoczątkował praktykę brandingową w Singapurze i jej regularną aktualizację, aby uczynić Singapur atrakcyjnym miastem dla turystów. Każdy komunikat brandingowy sprzedaje Singapur w coraz bardziej zaawansowany sposób i dostosowuje się do potrzeb odwiedzających, zachowując jednocześnie podstawowe przesłania, takie jak „Wschód z Zachodem”, „Społeczność wielorasowa” i „Business hub” (Woo Yee 2009: 40).

Jednym z pierwszych pomysłów marketingowych była koncepcja rozwoju Miasta Ogrodów. Powstała ona w maju 1967 r. z inicjatywy Lee Kuan Yew. Esencją tego pomysłu było stworzenie przestrzeni miasta z dużą ilością zieleni. Aby zrealizować tę koncepcję, rząd Singapuru utworzył Departament Parków i Rekreacji (Immigration Solution Singapore...). Do 2020 r. parki takie, jak Ogrody nad Zatoką i Singapurskie Ogrody Botaniczne, stały się głównymi atrakcjami turystycznymi miasta, a Singapur nadal rozwija koncepcję Garden City z dużym sukcesem.

Kampania „Instant Asia” prowadzona była w latach 70. XX w., by rozwijać przemysł turystyczny, a w 1985 r. zastąpiła ją kampania „Surprising Singapore”. Obie akcje były nieskoordynowane, pierwsza stawiała na różnorodność Singapuru, wskazując, iż na małej wyspie można zdobyć wiele doświadczeń kulturowych Azji i jej narodowości, a druga próbowała zaskakiwać. Jediną literaturą tych kampanii była broszura i plakat, które publikował i rozdawał turystom Singapore Tourist Promo-

tion Board (STPB) – Zarząd Promocji Turystyki w Singapurze (Woo Yee 2009: 42).

Następną była kampania „New Asia – Singapore” przyjęta w 1996 r. na siedem lat. Miała przedstawiać kraj jako miejsce, w którym tradycja miesza się z nowoczesnością na Wschodzie i na Zachodzie, oraz promować Singapur jako centrum turystyki (Ooi 2004: 242).

W 2004 r. Zarząd Turystyki Singapuru zapoczątkował kampanię brandingową „Uniquely Singapore”. Była to próba aktualizacji wizerunku Singapuru. Kładła nacisk na nową markę, charakterystyczną mieszankę bogatej kultury Singapuru, która mogła wzbogacić odwiedzających, oferując wyjątkowe i różnorodne doświadczenia. Zachęcano Singapurczyków do bycia ambasadorami turystyki kraju i miało to pozytywny efekt. W latach 2004–2010 całkowita liczba odwiedzających Singapur wzrosła z 8,3 miliona do 11,6 miliona. Wpływy z turystyki w tym samym okresie poszybowyły z 10,1 miliarda USD do 18,1 miliarda USD (STB, Singapore gets personal...).

„Your Singapore” – nowa marka docelowa, która powstała w marcu 2010 r., była kontynuacją poprzedniej, postmodernistycznej kampanii skupiającej się na tym, czego szukają turyści. Tym razem jednak położono duży nacisk na obecność marki miasta w Internecie i mediach społecznościowych. W ramach wprowadzenia nowej marki miasta otwarto pierwsze kasyno w historii Singapuru, utworzono specjalnie strefę turystyczną, otwarto oceanarium oraz muzeum historii Singapuru (Stevens 2011).

Ostatnią kampanią, która skutecznie działa w promocji Singapuru i teraz (2020 r.), jest Singapore – Passion Made Possible (pasja stała się możliwa). Obudź swoje pasje i spełnij swoje marzenia, odkrywając miasto i spotykając utalentowanych mieszkańców, którzy nazywają go domem – mówi kampania. W Singapurze gotują, malują, projektują, uprawiają lub budują niesamowite doświadczenia jego mieszkańcy, którzy mają wspólną cechę: pasję. Podobnie jak oni, każdy, kto odwiedzi miasto, będzie uprawniony do robienia tego, co kocha, w mieście o nieograniczonych możliwościach – niezależnie od tego, kim jest (STB, About Passion...).

Singapur jest bardzo młodym krajem i choć ma specyficzną formę tożsamości, osiągnął wielorasowość i wielokulturowość społeczeństwa, a także stworzył środowisko, które jest bezpieczne i stabilne. Sprawnie działająca infrastruktura i nowoczesna zabudowa sprawiają, że Singapur jest czystym i zielonym zakątkiem świata. Władze Singapuru wychodzą z założenia, że w kreatywnej gospodarce środowisko społeczno-ekonomiczne musi sprzyjać eksperymentom.

Analiza porównawcza tworzenia marek Nowego Jorku i Singapuru

Przedstawione metropolie przekształciły swój dobrobyt gospodarczy i efektywne sposoby zarządzania miastami w niezwykle użyteczną dla innych ośrodków wiedzę specjalistyczną. Stały się one stolicami finansów i kultury. Oba miasta podejmują ogromne wysiłki promowania własnej tożsamości, podkreślając cechy, które czynią je wyjątkowymi. W pewnym sensie „Nowy Jork” podobnie jak „Singapur” stały się czymś więcej niż nazwami miast. Zostały przekształcone w marki promowane poprzez agresywne kampanie marketingowe w celu zwiększenia atrakcyjności miasta.

W ich stylu budowania marki dostrzegamy wiele podobnych cech i działań. Oba miasta starały się zostawić historię historykom i budować nową markę, eksponując tylko najbardziej lubiane i istotne elementy przeszłości. Tak wzięta z przeszłości została druga nazwa Nowego Jorku – The Big Apple, a mur, który kiedyś chronił wyspę Manhattan, po swoim upadku dał nazwę nowemu symbolowi miasta – The Wall Street. W Singapurze nawet sama nazwa nawiązuje do buddyjskiej przeszłości miasta, a lew zostanie symbolem miasta na zawsze. Dla obu tych metropolii kluczowym podmiotem w transformacji stał się jeden człowiek, dla Nowego Jorku – burmistrz Bloomberg, dla Singapuru – premier Lee Kuan Yew.

Każde z tych miast prowadziło kampanie marketingowe skierowane nie tylko na zewnątrz – do turystów, ale i do mieszkańców miasta. Chociaż kampanie te tworzyły w różnym czasie różne osoby, to można powiedzieć, że przebiegały one według jednego spójnego planu, który miał tylko nieznaczne korekty w postaci innych małych przedsięwzięć miasta. Jak widać w tabeli 1, Singapur przeprowadził więcej kampanii marketingowych, starając się iść z czasem, każda nowa kampania zastępowała starą. Wyjątkiem stała się „The Garden City”, która jest aktywna do dziś (2020 r.). Oba miasta były zaś spójne w tym, iż przed każdą kampanią zlecały solidne badania i wytyczały jasny cel przedsięwzięcia. Z biegiem czasu obie metropolie doszły do tych samych wniosków, w związku z czym kampania „This is New York” i „Singapore – Passion Made Possible” skupiają się na podkreśleniu różnorodności mieszkańców miasta oraz zachęcie, by stać się jednym z nich.

Nowy Jork już od dawna ma pozycję lidera w zakresie turystyki nie tylko Stanów Zjednoczonych, ale i całego świata, Singapur rywalizuje o pozycję najważniejszego azjatyckiego miasta turystycznego. Turystyka stanowi kluczowy element działalności komercyjnej i zdrowia ekonomicznego obu miast.

Tabela 1. Kampanie marketingowe Nowy Jork i Singapur

Table 1. Marketing campaigns in New York and Singapore

Nowy Jork	Singapur
The Big Apple (Duże Jabłko)	The Lion City (Miasto Lwa)
I love NY (Kocham Nowy Jork)	The Garden City (Miasto-Ogród)
This is NYC (To jest Nowy Jork)	Instant Asia (Natychmiastowa Azja)
	Surprising Singapore (Zaskakujący Singapur)
	New Asia (Nowa Azja)
	Uniquely Singapore (Unikatowy Singapur)
	Your Singapore (Twój Singapur)
	Singapore – Passion Made Possible (Singapur – Pasja Stała się Możliwa)

Źródło: opracowanie własne.

Oba miasta kładą duży nacisk na zdefiniowanie swojej międzynarodowej marki liderów finansów, handlu, inwestycji oraz transportu, zapewniających przedsiębiorcom światowej klasy infrastrukturę i udogodnienia. Sukces gospodarczy jest uznawany za cechę charakterystyczną doświadczeń Nowego Jorku lub Singapuru. Zjawisko to jest bardziej uderzające w Singapurze, gdzie lęk przed utratą narodowej niepodległości łączy się ze świadomością realizacji niezwyklej osiągnięć gospodarczych. Podobna duma z bycia mieszkańcem miasta cechuje obywateli Nowego Jorku, gdzie służba w policji bądź straży pożarnej miasta jest postrzegana jako przejaw heroizmu.

Doskonała reputacja Nowego Jorku i Singapuru uzależniona jest także od jakości ich infrastruktury zapewniającej komfort życia. Najwyższej klasy centra handlowe i wyśmienita kuchnia są definiowane jako część doświadczenia miast, z ogromną podażą dla wszystkich profili konsumentów, od tańszych produktów po ekstremalnie luksusowe. Konsumpcja jest rozumiana jako sposób życia. W omawianych metropoliach często organizowane są najwyższej próby wydarzenia muzyczne, sportowe, kulturalno-rozrywkowe, pokazy i prezentacje światowe. Równie ważnym elementem jest obecność miasta w Internecie i możliwość załatwienia spraw bez wizyty w urzędzie.

Jakość życia zależy również od ochrony przyrody i środowiska, a także miejsc aktywnego wypoczynku. Omawianym metropoliom udało się zachować przyrodę w bardzo gęstej sieci urbanistycznej. Zarówno Central Park w Nowym Jorku, jak i zielona wyspa w centrum Singapuru są znane na cały świat.

Wreszcie wartością niematerialną, która w niewiarygodny sposób przyczynia się do promocji miasta, jest jego atmosfera. Cechą charakte-

rystyczną obu miast, równie istotną dla Singapuru, co dla Nowego Jorku, jest bezpieczeństwo. Tego rodzaju informacje mają znaczenie dla przedsiębiorców chcących zainwestować w mieście i zamieszkać w nim z rodziną. Natomiast niematerialne symbole na zawsze zajęły miejsce w budowaniu tożsamości danych miast. Z tabeli 2 i 3, które przedstawiają najważniejsze symbole dla Nowego Jorku i Singapuru, można wnioskować, iż jest ich bardzo dużo i są mocno powiązane z materialnymi. Pamięć narodowa, szacunek do służb miejskich oraz duma z bycia Nowojorczykiem zostały zbudowane w reakcji na atak terrorystyczny w 2001 r. wokół jego materialnej pamiątki 9/11 Memorial. W Singapurze nazwy „Miasto przyszłości” czy Green City znajdują uzasadnienie w dobrze rozwiniętej infrastrukturze i ogrodach botanicznych.

Tabela 2. Symbole Nowego Jorku

Table 2. New York City symbols

Nowy Jork	
Materialne	Niematerialne
Empire State Building	Nazwa – The Big Apple
Statua Wolności	Duma z bycia mieszkańcem
Central Park	Służby Policji i Straży Pożarnej miasta
Times Square	Nazwa stolicy finansowej
Wall Street i Charging Bull	Pamięć narodowa po ataku 9/11
Vessel	Różnorodność i wielokulturowość mieszkańców
Żółte Taxi	Występy na Broadwayu
Logo I love NY	Kuchnie z całego świata
Logo NYC	Bezpieczeństwo miasta
Pomnik 9/11	

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Symbole Singapuru

Table 3. Symbols of Singapore

Singapur	
Materialne	Niematerialne
Lew	Nazwa – miasto przyszłości
Singapurskie Ogrody Botaniczne	Duma z bycia mieszkańcem
Wieżowiec – Marina Bay Sands	Różnorodność i wielokulturowość mieszkańców
Logo – SG	Nazwa zielone miasto
	Bezpieczeństwo miasta

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4 przedstawia efekt działań władz miast. W rankingach światowych badane miasta plasują się bardzo wysoko pod każdym względem. Obie metropolie znalazły się w czołówce ośrodków w kategorii wpływowości, jakości życia, innowacji, ekologii. W aspekcie siły miasta i finansowego rozwoju liderem jest Nowy Jork, natomiast Singapur jest bardziej zrównoważonym oraz ekologicznym miastem.

Tabela 4. Nowy Jork i Singapur w światowych rankingach

Table 4. New York and Singapore in World rankings

Ranking	Nowy Jork	Singapur
World Best Cities report 2020	2	7
Global Power City Index 2019	2	5
Innovation Cities Index 2019	1	5
Cost of Living City Ranking 2019	9	3
Arcadis Sustainable Cities Index 2018	14	4
City RepTrak 2018	24	27
Green City Index 2012	3 w Ameryce	1 w Azji

Źródło: opracowanie własne.

Analizując sukces marketingowy omawianych metropolii, można wyprowadzić kilka wspólnych cech, które w nich wystąpiły i skutkowały rozwojem i ukształtowaniem silnej marki. Ich doświadczenie może stać się pożyteczne dla innych rozwijających się miast. Kroki, które należy podjąć, to:

- Badanie dotychczasowego wizerunku miasta
- Postawienie określonego celu
- Duże nakłady inwestycyjne w marketingu
- Sformułowanie jasnej kampanii i silnego logo
- Rozwój infrastruktury
- Rozwój ekologii
- Wdrożenie bezpieczeństwa w metropolii
- Przyciągnięcie turystów, talentów, przedsiębiorców
- Obecność miasta w Internecie
- Pomiar wyników i wprowadzenie elastycznych korekt i rozwiązań

Wymienione działania mają potencjał poprawy sytuacji finansowej miasta, polepszenia życia jego mieszkańców i zwiększenia strefy oddziaływania na bliższe i dalsze otoczenie. Wyniki Nowego Jorku i Singapuru, a także diametralna zmiana postrzegania tych miast udowadniają, jak ważny jest branding miasta, oraz uświadamiają, że stworzenie dobrego wizerunku owocuje na przestrzeni lat.

Zakończenie

Analizując historię tworzenia marek Nowego Jorku i Singapuru, uważamy, iż oba miasta przekształcały swój negatywny wizerunek z wykorzystaniem licznych kampanii marketingowych. Metropolie te skupiały się na polepszeniu warunków życia w mieście, uwzględniając każdą jego sferę – od infrastruktury i ekologii miasta do obecności miasta w Internecie i bezpieczeństwa na jego ulicach. Wartości niematerialne, takie jak duma z bycia mieszkańcem czy po prostu atmosfera miasta, stały się ważnymi elementami w zapewnieniu wysokiego poziomu życia.

Budowanie pozytywnego wizerunku miasta okazało się jednym z kluczowych warunków jego rozwoju, a konsekwentnie realizowany plan poprawy wizerunku miasta stał się niezwykle ważny, jeśli nie najważniejszy. Historia miasta niewątpliwie odgrywa dużą rolę w kształtowaniu jego wizerunku, lecz powinna być ujęta w kampaniach marketingowych przez władarzy miast w sposób selektywny, należy dokonać wyboru z doświadczenia historycznego miast tych elementów, które są dla miasta korzystne, pokazują jego charakter oraz odsłaniają niestandardowe działania mieszkańców. Rozwój turystyki i przychody z niej płynące pozwoliły Nowemu Jorkowi i Singapurowi na polepszenie ich infrastruktury technicznej i dały impuls do wszechstronnego rozwoju miasta. Skutkowało to dla obu metropolii wzrostem cen usług i ukształtowaniem się polityki „miasta luksusu”. Poprawnie dobrane logo powiązane z najlepszymi aspektami historii miasta zastąpiło jego herb i stało się jego wizytówką.

Z analizy historii kreowania marki omawianych metropolii możemy wyodrębnić najbardziej efektywne metody tworzenia wizerunku miasta, takie jak sformułowanie czytelnej dla mieszkańców i konsekwentnie realizowanej kampanii wzmocnienia wizerunku miasta, dodanie logo, obecność miasta w Internecie i pozytywne nastawienie zarówno do mieszkańców, jak i turystów, a na koniec pomiar wyników i wprowadzenie elastycznych korekt i rozwiązań. Świat jest bardzo dynamiczny, warto więc analizować sukcesy czołowych miast świata, a obserwacje te mogą być przydatne w kształtowaniu marki rozwijających się miast.

Literatura

About Hudson Yards, Hudson Yards New York, <https://www.hudsonyardsnew-york.com/about> (dostęp 27.07.2020).

Avtomonova O., 2018, *City Brands: World glory of daily heroes*, <https://wsjournal.ru/gorodskie-brendy-vsemirnaya-slava-geroev-povsvednevnosti/> (dostęp 25.07.2020).

- Bendel P., 2011, *Brand New York: The I Love New York Brand Saga* [w:] *City branding: theory and cases*, eds. K. Dinnie, Wydawnictwo Palgrave Macmillan, London.
- Bill de Blasio 109th Mayor of New York City, <https://www1.nyc.gov/office-of-the-mayor/bio.page>, (dostęp 25.07.2020).
- Dariusz, 2017, *Miasto strachu: jak Nowy Jork prawie zmarł w latach siedemdziesiątych*, <https://realt.onliner.by/2017/12/05/ny1970> (dostęp 26.02.2020).
- Dębski M., 2009, *Kreowanie silnej marki*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Downtown Alliance, Lower Manhattan Pedestrian Counts, https://www.downtownny.com/sites/default/files/Pedestrian_Counts_Updated%202012.pdf, https://www.downtownny.com/sites/default/files/Traffic_Counts_2014_UPDATE.pdf (dostęp 25.07.2020).
- Greenberg M., 2003, *The World Trade Center, Fiscal Crisis, and the Marketing of Recovery*, "International Journal of Urban and Regional Research" 27(2).
- Greenberg M., 2008, *Branding New York: How a City in Crisis Was Sold to the World*, Wydawnictwo Routledge, New York.
- Glińska E., 2016, *Budowanie marki miasta. Koncepcje, warunki, modele*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Haupt P., 2014, *Nowy Jork – miasto pieszych? Amerykański sen XXI wieku*, „Czasopismo Środowisko Mieszaniowe”, nr 13.
- Immigration Solution Singapore, Why Is Singapore Called A Garden City?, <https://www.immigrationsolutions.sg/articles/why-is-singapore-called-a-garden-city> (dostęp 25.07.2020).
- Kaneva N., 2011, *Nation Branding: Toward an agenda for critical research*, "International Journal of Communication", nr 5(25).
- Kinal J., 2015, *Instytucje akademickie jako elementy promocji marki miasta. Wybrane problemy współczesnych miast, kultura, promocja, symbolika*, Rzeszów.
- Kotler Ph., Haider D., Rein I. (1993), *Marketing places, The Free Press*, New York.
- Kotler Ph., Lee N., 2008, *Marketing w sektorze publicznym*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Lisberg A., 2009, *Mayor Bloomberg: We Love the Rich People, Doesn't Want to Over-tax New York's Wealthy*, New York Daily News.
- Ooi, C-S., 2004, *Brand Singapore: The Hub of "New Asia"* [w:] *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition 2 wydanie*, red. N. Morgan, A. Pritchard, & R. Pride, Oxford.
- STB, *Singapore gets personal: Uniquely Singapore evolves into YourSingapore*, <https://www.stb.gov.sg/content/stb/en/media-centre/media-releases/singapore-gets-persona-uniquely-singapore-evolves-into-yoursingapore.html> (dostęp 25.07.2020).
- Stevens A., 2011, *The Singapore brand offers a thoroughly modern city*, City Branding 18.
- Szromnik A., 2012, *Marketing terytorialny, miasto i region na rynku*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- Wolff O., 2007, *New York City Case Study*, <https://www.wolffolins.com/case-study/nyc/> (dostęp 25.07.2020).
- Woo Yee F., 2009, *Nation branding: A case study of Singapore*, UNLV Theses, Dissertations, Professional Papers, and Capstones. 712, Las Vegas.
- Zuzañska-Żyśko E., 2016, *Procesy metropolizacji. Teoria i praktyka*, PWN, Warszawa.

The experience of the past and the contemporary city brand of New York and Singapore. A comparative analysis

Abstract

The city's brand has become a huge non-material resource that exerts an influence on its competitive advantage and the power of its impact. The article presents the experiences of the past in making city brands. New York and Singapore have been selected as examples. Those cities are among the global metropolises that have changed their image by creating the city brand. The aim of this article was to investigate the role of city branding as a factor which stimulates its development, compare the marketing campaigns of the given metropolis and analyze their methods of creating a positive city brand. The analysis showed that the high standard of living as well as the interest of investors and tourists in New York and Singapore consists of many factors, such as infrastructure, nature and environmental protection, the city's presence on the Internet, feeling of safety, and even the city's atmosphere with feeling of pride in being a resident of a given city. For those metropolises, building their own brand using the experience of the past has become one of the key factors for the city's development, and economic and cultural growth. Their high position among cities around the world, can prove how important city brand is. Over time, the logo replaced the emblem of the city and became its symbol. The indicated solutions may help in the creation of strong city brands for developing cities. Given this need, the topic remains current.

Key words: city brand, place marketing, branding, city image, metropolis

Sharaf Rehman¹

Management and communication practices in Singapore: lessons from a model economy

Abstract

With its 5.8 million inhabitants, retaining its unique version of democracy, and remaining a traditional yet progressive city, Singapore stands as a model economy for other Asian and middle eastern economies. From 1819 to 1963, Malaysia and Singapore – as one country – were a British colony. In 1963, when British rule ended and Malaysia gained her independence, Singapore remained a part of Malaysia. However, the racial tension between Malay, the ethnic Chinese, and other non-Malay groups escalated and turned violent. In 1965, Singapore cut her ties with Malaysia and became a sovereign, independent state. While retaining its collectivistic culture, Singapore has gained a competitive edge as a high-end shopping centre in the region. During the past 60 years, the Singaporean economy and businesses have shifted their focus from the manufacturing of electronic components, computer hard drives, small appliances, and garments to financial services, banking, insurance services, and asset management. Relying on data collected through interviews, observations, and a brief questionnaire, this case study of Singaporean businesses presents a description of the management styles and communication strategies of 78 business managers in Singapore, representing the service, retail, and manufacturing sectors. The data reveal that Human Resources Approach to management is the most common style of management. Analysis of communication content, style, and flow demonstrates that cultural customs such as respect for the elderly, caring for and mentoring the younger generation, loyalty to one's family, and conformity to family traditions are the driving forces of the businesses in Singapore. The analysis suggests that it is the dominant culture of a society that shapes the business practices and business values in any given society.

Key words: Organizational communication, organizational management, communication in the workplace, flow of communication, communication and democracy

¹ MBA, Ph.D., Professor, Sharaf Rehman, Department of Economics and Sociology, The University of Lodz, ul. POW 3/5, 90-255 Łódź, e-mail: sharaf.rehman@uni.lodz.pl, nr ORCID: 0000-0002-8317-0990.

1. Introduction

Singapore gained her independence from British rule and then from Malaysia in 1965. In this regard, it is a young country. However, some of the businesses from the days of colonial times are still in operation. This reflects both economic stability and the continuity of cultural traditions.

From the classical and conservative theories advocated by Frederick Taylor, Max Weber, and Henri Fayol to the contemporary and creative thinking about management and communication in the west,² literature has focused on a variety of factors to improve the organizational performance and the well-being of employees. The last 40 years have seen a surge in interest in studying the management styles and success of Japan, Hong Kong, Taiwan, South Korea, China, and Singapore.³

Theory and research have become increasingly complex and detailed with the realization that culture and globalization, in their various manifestations, directly and deeply impact how organizations relate to their members and how they communicate with them. One issue that has motivated considerable research is the need to better understand how cultures influence management and communication. While the literature on Singaporean organizational culture, management style, and communication highlights the unique characteristics of organizations in this nation, there is little direct analysis of these topics focusing on Singapore.

This study provides a descriptive analysis of the following issues:

- Management styles
- Communication content
- Flow of communication
- Preference for communication channels
- Preference for communication styles

The research reported here focuses on the management and communication behavior observed in and reported, by 78 organizations in Singapore. The research was conducted to better understand the distinctive cultural features of organizational management and communication to understand the issues associated with the cross-cultural business. As Firat, (2017); points out, Singapore is not only “*a market-centered culture*” but like Beijing, Shanghai, and Hong Kong, it is one of the important business centers in Asia. Singapore, however, is unique as it is a

² See Drucker (1954; 1999), Peters & Waterman (1982), Deal & Kennedy (1982), Naisbitt (1982; 1994; 2010).

³ See McGregor (2005), Ouchi (1981), Hofstede (2005), Rabl et al. (2014), Chan & Tong (2014), Chen, Wu & Bian (2014), Hallinger et al. (2015) and Ng et al. (2015).

consciously and deliberately blended culture of Chinese, Indian, and Malaysian populations which are equally grounded in the country's development, commerce, and governance. Why people choose to be individualistic or group-oriented also appears to be a function of culture; so are the notions of acceptance of authority, respect for the more experienced people, face-saving, and the sense of loyalty. People accept and respond to authority based on their cultural traditions and upbringing. The data in the present study lend support to the notion that it is a culture that shapes the business environment and not the businesses that shape a culture.

2. Literature Review

The literature on organizational culture is a long-standing and well-developed area of inquiry. A summary of that work is well beyond the scope of this paper, however, it can be said that one prerequisite for superior performance is the presence of a well-entrenched set of core managerial values (Peters & Waterman 1892; Tichy 1983; Deal & Kennedy 2000). Barney (Barney, 1986) notes that it is precisely these core values (how to treat employees, customers, suppliers, and others) that set the stage for the innovativeness and creativity that foster success.

The impact of national culture on organizations has also received considerable attention. Hofstede's five dimensions of culture⁴. (power distance (PDI), individualism (IDV), masculinity (MAS), uncertainty avoidance (UAI), and long-term orientation (LTO) have provided a system for scoring and comparing various national cultures with each other (Hofstede 1980; 2001; 2005).

Singapore's ratings (Hofstede, 1967–2003), for example, place it above the Asian norm on the power distance dimension (PDI score is 74), somewhat higher on the individualism dimension (IDV score is 20),

⁴ Comparison across cultures is possible on five dimensions. Country scores are offered for comparison.

- **Power Distance Index (PDI)**. Score: Singapore 74, USA 40, China 80, Malaysia 104, India 77.
- **Individualism (IDV)**. Score: Singapore 20, USA 91, China 20, Malaysia 26, India 56.
- **Masculinity Dimension (MAS)**. Scores: Singapore 48, USA 62, China 66, Malaysia 50, India 56.
- **Uncertainty Avoidance Index (UAI)**. Scores Singapore 8, USA 46, China 30, Malaysia 36, India 40.
- **Long-Term Orientation (LTO)**. Scores: Singapore 48, USA 29, China 118, Malaysia no score reported, India 61.

higher on the masculinity dimension (MAS score is 48), much lower on the uncertainty avoidance dimension (UAI score is 8), and lower on the long term orientation dimension (LTO score is 48).

The PDI scores suggest that Singaporeans perceive that power is distributed unequally in ways like China, Malaysia, and India but dissimilar to the USA. The IDV score can be interpreted to suggest that Americans are considerably more individualistic than their Singaporean counterparts, who are more collectivistic. MAS scores are relatively closely aligned in all four countries. The UAI scores suggest that Singaporeans are less willing to accept uncertainty than any other culture in the above group. Finally, LTO scores are very high for China and lower for Singapore. This suggests a shorter-term orientation implying, among other things, maintaining time-honored traditions and norms, a concern for face-saving, and being suspicious of societal changes.

These differences (in scores) suggest that multinational organizations conducting business internationally may face challenges due to the differences across the five dimensions. Hofstede is quick, however, to point out the difference between national and organizational culture. Cultures are constructions unique to organizations and are based on rituals, symbols, heroes, values, attitudes, etc. Thus, comparisons are possible across national cultures but the distinctions among organizational cultures within national cultures are difficult because of the unique characteristics that emerge within organizations.

Like Hofstede, Trompenaars (Trompenaars & Hampden-Turner 1998; 2004; Trompenaars & Williams 2004) aligns national cultures primarily across five dimensions (universalism versus particularism, communitarianism versus individualism, neutral versus emotional, diffuse versus specific, and achievement versus ascription). He also, like Hofstede, sees the difference between national and corporate cultures and advances a four-category system of organizational cultures (incubator, the guided missile, family, and Eiffel tower) distributed spatially across two dimensions egalitarian versus hierarchical and person versus task.

Triandis (Triandis 1972; 1988; 1993) divides culture primarily along a collectivistic versus individualistic dimension based on Hofstede's work. He argues that particular cultures are oriented collectively by seeing themselves as parts of one or more groupings, motivated by group norms, willing to give priority to these norms, and emphasize connectedness to those groups (Triandis 1995). Concerning individualism, he argues that this orientation emphasizes individual independence with a focus on personal needs and rights (Triandis 1995). This body of work

has given rise to some research on Singapore. Ang and Kuo (Ang & Kuo, 2002/2003), for example, specifically consider Singaporeans concerning the connection between individualism and collectivism, gender, and refusals. Their findings suggest an interaction between gender and individualism/collectivism. Of interest here, the author suggests, is that the patterns of behavior regarding gender and individualism/collectivism are culture-specific limiting the ability to generalize beyond the immediate cultural environment. Rabl et al. (2014) conducted a meta-analysis of research on effectiveness and performance in 29 countries and concluded that managerial discretions and national cultures contribute to performance. Chan and Tong (2014) explain that the success of the Singaporeans doing business in China is due to cultural similarities; Hyvärinen (2019) offered pointers for a Finnish company wanting to enter Singapore market; Ng et al. (2015) found both Classical and Human Resources approaches as commonly practices leadership styles in Singapore.

From the 1980s to the mid-1990s, after Hong Kong, Japan, Taiwan, and the United States, Singapore was the fifth largest investor (US\$ 8.6 billion) in China. Chan & Tong (2014) assert that the ethnic sameness between Singapore and China, i.e., the *guanxi*⁵ relations plays an important role in the success of Singaporean businesses when dealing with the local businesspersons in China.

Singelis, Triandis, Bhawuk, and Gelfand (Singelis, Triandis, et al. 1995) added to the individualism/collectivism continuum by suggesting a vertical/horizontal dimension. This notion adds a consideration of equality, i.e., the extent to which individuals perceive themselves to be equal to those in their group. Soh and Leong (Soh & Leong 2002) seek to validate these dimensions by including and comparing 184 Chinese Singaporean students with 180 white American students. The important findings for this paper are that the factor-structure remained intact but with significant differences between the two cultural groups.

The net effect of this tradition of cross-cultural psychological research is to suggest that cultural differences can be identified in both national and organizational cultures. These differences are not insignificant and a clearer understanding of these can add to our understanding of the potential difficulties that may be encountered where individuals attempt to conduct business across these divisions. The present research points to significant differences in both the managerial approach and communication behavior.

⁵ *Guanxi* (关系) refers to having personal trust and a strong relationship with someone and can involve moral obligations and exchanging favors. It is a core part of doing business in China.

2.1. Management Styles

The discussion of management styles begins with the earliest writings on management roles and responsibilities. What is often referred to as the classical school draws from the work of Frederick Taylor (Taylor 1911), Henri Fayol (Fayol 1984), and Max Weber (Weber 1947) although many others have also contributed to this tradition. The classical tradition emphasizes scientific analysis of work, rewards analysis, managerial control, decision-making, and bureaucracy. What emerges is a managerial vision where decisions are made by a highly trained and professional-managerial class who then communicates these decisions and the required information to those who need to know. The communicative implications reflect a primary concern for downward communication, clarity, and work instructions and it largely ignores the need for the employee class to communicate their experiences except regarding work and only through defined lines of authority.

The Human Relations approach, most often attributed to Elton Mayo (Mayo 1933; 1945), begins with the centrality of the scientific analysis of work but evolves into a concern for the impact of the group and its norms on work efficiency and productivity. Mayo's work, and that of his colleagues, points to the impact of person-oriented issues as the focus of managerial concern. Communicatively, managers would focus on the individual as a living breathing human motivated by various concerns who live and work within a group that through its interaction produces a set of understandings about work which, in turn, affects the very nature of the work enterprise itself. Hence, the focus of management changes from a control, analysis, and decision-making orientation of the classical school to the management of humans as individuals and their understandings and needs.

The Human Resources tradition (Likert 1961; Blake & Mouton 1964; Likert 1967; McGregor 2005) marks an emerging awareness of the value-added nature of human knowledge and skill (human capital). It sees organizational members as valuable assets capable of adding, through their knowledge and experience, to the overall success of the enterprise. Management's portfolio changes from control, analysis, and decision-making to the human motivation and understanding of a facilitation model. In this tradition, the role of management is the facilitation of human assets and attributes so that those characteristics can be leveraged on behalf of organizational goal attainment. From a communication perspective, managers become leaders and facilitators who make sure that organizational members are educated and trained and that this

knowledge and experience becomes available to enhance organizational effectiveness.

The systems tradition (Katz & Kahn 1966; Bertalanffy 1968) sees organizations as organic totalities that interact dynamically with their relevant environments to maintain their status as open systems. Management's role in this vision becomes one of scanning various relevant environments to detect threats and opportunities. In doing so communication becomes a distinguishing feature of a *detect-and-respond* posture designed to produce the effective environmental adaptation.

The collective impact of these traditional managerial orientations and styles is to give rise to a veritable onslaught of contemporary definitions, categories, and prescriptions for both research and applied needs that extend past the original formulations. Senge (Senge 1990), for example, follows in the Human Resources model to highlight the role of human skills and knowledge. Building on the systems tradition Wheatley (Wheatley 1992) integrates chaos as a normal, valuable, and energizing organizational process that has its roots in traditional discussions of entropy.

2.2. Singapore, Management, and Communication

It has been noted (Eisenberg, Goodall & Trethewey 2013; Miller 2014) that organizations favoring the classical style of management employ a top-to-bottom (vertical) flow of communication, where the messages are task-related and are usually conveyed in written form either through letters or email. The tone of the style in these messages is formal. In the Human Relations management style, communication not only flows from management to workers but also among the workers. Hence, there is downwards and horizontal communication. The content includes task-related issues and social interactions, Messages are transmitted in writing as well as in face-to-face interaction, and the style is informal. In the Human Resources style of management, the content includes task, social, and innovative input from the workforce. The communication flows in all directions, using all channels of communication in an informal style.

Several studies have provided fragmented details about managerial and communication behavior in Singapore but there is little that bears directly on either. For example, a comparative study of Australian and Singaporean health managers (Braithwaite, Westbrook et al. 2007) found that Singaporeans reported greater pressure from their superiors regard-

ing people, customer, process, and quality management than Australian managers. The authors report that both samples experienced similar pressures regarding financial, organizational, data, planning, and external relations management. Finally, Singaporean respondents indicated more pressure from their co-workers in all categories.

Bjerke (Bjerke 1999) offers a comprehensive review of the literature on Chinese management. He summarizes that Chinese management can be understood along nine dimensions: (1) philosophy, strategy, and future, (2) autocracy and tradition, (3) power and materialism, (4) sales and quick return, (5) familism, (6) Guan-xi, (7) face and prestige, (8) superstition and daring, and (9) localism. His general conclusions are that the Chinese belong to an old civilization that preserves many core traditions, they preserve a sense of optimism where they operate, they are accustomed to difficult and challenging times, they are good negotiators, they are good at networking, they have a strong sense of identity, and they are philosophical. These are, of course, broad generalization given the complex cultural makeup of Chinese people living in both the People's Republic and Singapore.

3. Methodology and Data

Eighty-seven 4th-year students in Business Administration enrolled in an upper-level Organizational Communication course in Singapore were assigned to spend a day at a local organization of their choice. Each student was required to interview one person from the top management and one person from the workforce. The students were to observe/study the organization's management style and the process of communication at work. Data were gathered from 87 organizations. Nine organizations were dropped from the study due to insufficient information or incomplete data. The data reported here were gathered through interviews, observations, and responses on a self-reporting instrument.

Organizations were classified based on three criteria: (1) sector, i.e., the nature of an organizations' business, (2) size of organizations, and (3) age of organizations. Businesses were divided into three sectors: service, retail, and manufacturing. The service sector included organizations such as banks, insurance agencies, software development companies, hospitals, hotels and restaurants, airlines, and health and fitness gyms, etc. Retail outlets and department stores were treated as the retail sector. Construction companies and organizations that produced physical goods were clustered as the manufacturing sector. Fifty (64%) of the organizations were in the service sector; 12 (15.4%) were in the retail business,

and the remaining 16 (20.5%) were in the manufacturing sector. Table 1 presents the sector breakdown of the organizations.

Table 1. Business Sectors Represented in the Sample

Tabela 1. Sektory reprezentowane w próbie

Sector	Frequency & Percentage
Service	50 (64.1%)
Retail	12 (15.4 %)
Manufacturing	16 (20.5 %)
Total	78

Source: Author's data for this and all subsequent tables.

Based on the size of the workforce, the organizations were categorized as small or large. Since the focus of this study was management, the author opted to use the "number of people" as an indicator of size rather than sales volume or profitability. Among the 78 companies, the median was 30 employees, thus, the businesses with 30 or fewer employees were treated as "small"; companies with more than 30 people were classified as "large". Forty organizations (51.3%) employed 30 or fewer people; 38 companies (48.7%) had more than 30 employees.

Although the median size for the sample is 30 employees, a closer look at the data shows that two-thirds of the businesses in this study have a workforce of fewer than 50 people. Many of these businesses are family-owned and operated concerns where family members from two, sometimes three, generations are working together. The older workers have the managerial and decision-making positions and the younger employees receive training for more responsible roles in the future. Unlike large companies, the organizational cultures of the smaller companies better represent Singapore's culture of collectivism and tradition. It is safe to say that small businesses are what is typical of Singapore. Table 2 shows the size breakdown for the 78 organizations.

Table 2. Organizational Size

Tabela 2. Rozmiary organizacji

Size of Organization	Frequency and percentage
Small (1 – 30 people)	40 (51.28%)
Large (More than 30 employees)	38 (48.72%)
Total	78

Organizations in the study were also divided into two groups based on their age, i.e., the number of years in operation. The median age for the 78 organizations was 24 years. Organizations that had been in operation for fewer than 24 years were classified as "young" organizations. Thirty-seven of the organizations (47.7%) in the study belonged in the "young" group. The remaining 41 (52.6%) companies had been in business for more than 24 years. These were classified as "mature" organizations. Table 3 presents the age breakdown for the 78 companies.

Table 3. Age of Organizations

Tabela 3. Wiek organizacji

Age of Business in Years	Frequency and Percentage
Young organizations (24 years or less)	37 (47.4%)
Mature Organizations (24 years or longer)	41 (52.6%)
Total	78

From the above data, it is apparent that nearly two-thirds of the businesses in Singapore are in the service sector; only one-fifth (20.5%) are in the manufacturing sector. -Nearly half of the businesses are small in size (30 or fewer employees), and More than half of the businesses in Singapore have been around for about 24 years; three-fourth of the businesses have been in operation for over 10 years. Evident from these observations are (1) Singapore's shift from manufacturing to service, (2), small operations where many of the family members may work together, (3) businesses started by one generation are continued by the next. The latter two also attest to the collectivistic and traditional nature of the Singaporean society.

When the managers/supervisors/owners were asked to describe their management style, nearly all identified one of three familiar approaches – Classical, Human Relations, Human Resources (Eisenberg, Goodall & Trethewey 2013; Shockley-Zalabak 2014; Miller 2014). Table 4 presents the distribution of management styles identified by respondents.

Table 4. Management Style

Tabela 4. Styl zarządzania

Management Style	Frequency and Percentage
Classical	22 (28.2%)
Human Relations	23 (29.5%)
Human Resources	33 (42.3%)
Total	78

4. Organizational Communication in Singapore

To understand the nature and content of the communication, four dimensions of communication were studied: content, direction, channel, and style. Data for these came from the responses during the interviews with the workers and the managers. In classical management, the content of the communication is mostly related to duties, work, and tasks. Further, classical managerial orientations involve a concern for control of key processes with management seen as the source of leadership and innovation. In the Human Relations approach communication content is concerned with social interactions as well as tasks with some organizations emphasizing personal relationships as a mechanism for producing motivation and hence increased performance. The Human Resources approach to management also encourages initiatives and innovations from the workers. It tends to view organizational members as assets whose knowledge and skills (human capital) can and must be leveraged to power organizational attainment (Miller 2014). Hence, the communication content can be a mixture of tasks, social interactions, and innovations. Table 5 presents the content of communication in the organizations in Singapore

Table 5. Communication Content

Tabela 5. Treści komunikatów

Communication Content	Frequency and Percentage
Task	23 (29.5 %)
Task & Social	32 (41 %)
Task, Social, & Innovation	23 (29.5 %)
Total	78

Within the organizations using the classical style of management, the flow of communication is usually from the management to the workers, i.e., from top to bottom – or vertical. In the Human Relations style of management, communication not only flows from top to bottom but also horizontally among the workers. In the Human Resources style of management, the communication flows from top to bottom as well as from bottom to the top. In other words, the vertical flow is both upward and downward. Additionally, communication also flows horizontally [lateral communication]. Table 6 presents the flow of communication as described by the managers of the organization included in the present study.

Table 6. Flow of Communication

Tabela 6. Przepływ komunikatów

Flow of Communication	Frequency and Percentage
Downward	19 (24.4 %)
Vertical and Horizontal	28 (35.9 %)
Multi-directional (Hybrid)	31 (39.7 %)
Total	78

Different management styles employ different channels of communication. Managers in the Classical tradition prefer written instruction, memos, and email. Managers in Human Relations and Human Resources styles rely on face-to-face communication or a combination of written and face-to-face communication. Table 7 presents the different channels of communication used by different organizations.

Table 7. Channels of Communication

Tabela 7. Kanały komunikacji

Channels of Communication	Frequency and Percentage
Face-to-face	25 (32 %)
Written	9 (11.5 %)
Multi-channel (Hybrid)	44 (56.4 %)
Total	78

Style of communication can vary from extremely formal where people address each other by their family names to informal where members of management and the workforce are all on first-name bases. Some organizations may maintain a formal structure between the management and the workforce, and an informal style among the similar ranks. Table 8 presents the styles of communication in organizations in Singapore.

Table 8. Style of Communication

Tabela 8. Style komunikacji

Style of Communication	Frequency and Percentage
Formal	16 (20.5 %)
Informal	34 (43.6 %)
Hybrid	28 (35.9 %)
Total	78

The age of a business does not seem to have any statistically significant differences in the choice of management style or communication content, process, or nature. Scrutiny of the data revealed some differences based on the size of a company, i.e., the number of employees.

There appear to be subtle differences in how the business within the manufacturing and services sectors operate. Businesses within the service sector seem to prefer the Human Resources approach of management while the manufacturing sector prefers the classical approach to management. More often than not, the content of communication messages within the manufacturing sector is “task” related; within the service sector, the messages combine task and social aspects. In manufacturing businesses, the information flows vertically, i.e., downwards. In the service sector, there seems to be a greater reliance on multi-directional communication.

5. Size Matters

Although there are hundreds of businesses in Singapore that employ thousands of people each, DBS Bank, Singtel, Singapore Airlines, Wilmar International food production company, and Flex Electronics to name a few, the catalytic player for the economy is the “small business” – operations with 30 or fewer people. Some interesting and revealing differences come to surface when comparing small and large businesses in Singapore, both in management styles and in communication practices. The three tables below present the statistically significant differences regarding management style, communication content, and communication channels.

Table 9. Company Size and Management Style

Tabela 9. Rozmiar firmy i styl zarządzania

	Company Size		Management Style	
	Classical	Human Relations	Human Resources	
Small	7	16	17	40
Large	15	7	16	38
	22	23	33	78

Chi-square statistics is 6.4141, the p -value is .04048. The result is significant at $p < .05$.

While small businesses rely more on Human Relations and Human Resources styles of management, the larger organizations lean toward

the classical approach. Differences are also noticeable in the content of communication in small and large organizations. The smaller businesses use communication that includes both task-related issues as well as social issues. The communication messages of the larger concerns concentrate more on task.

Table 10. Company Size and Communication Content

Tabela 10. Rozmiar firmy i treść komunikatów

	Company Size		Communication Content	
	Task	Task + Social	Task + Social + Innovations	
Small	8	22	10	40
Large	15	10	13	38
	23	32	23	78

Chi-square statistics is 6.975, the p -value is .03058. The result is significant at $p < .05$.

Smaller companies tend to rely more on face-to-face communication than written communication. Both types of organizations also use a combination of channels for internal communication. Written communication as a channel was combined with “multi-channel” for this calculation.

Table 11. Company Size and Communication Channels

Tabela 11. Rozmiar firmy i kanały komunikacji

	Company Size		Communication Channels	
	Face-to-Face	Multi-Channel		
Small	23	25		48
Large	5	25		30
	28	50		78

Chi-square statistics is 7.8348, the p -value is .00513. The result is significant at $p < .05$.

6. Results and Discussion

During the past 60 years, while Singapore’s neighboring nations like Indonesia, Malaysia, and Thailand have remained focused on the manufacture of electrical appliances, electronics, and garments; Singapore shifted her focus from manufacturing to financial services, banking, and retail services and has come to be recognized as a major up-scale shipping center, healthcare, higher education, hospitality, and air travel ser-

vices. Singapore Airlines and Tiger Airlines an aggressive discounter with a state-of-art terminal at Changi International Airport have repeatedly been recognized as the standards in the aviation industry. According to a *Forbes* report, among the 10 biggest business in Singapore, eight are service industries (4 banks, 2 asset management companies, 1 telecommunications provider, and 1 airline). It is not surprising that two-thirds of the businesses included in the present survey fell within the service category.

The Human Resources style of management emphasizes maximum creative input from all employees. The present data (Table 4) reveal that the business environment in Singapore mirrors the philosophy of “working together.”. Forty-one percent of the responding businesses employ this style of management. A closer analysis of these 41 companies shows that 65% were in the service sector, 21% in the retail sector, and the remaining 14% are in the manufacturing sector. It was also noted that 54% of the Human Resources management style companies were small – with fewer than 30 employees.

It is not surprising to find that 42% of the businesses in this study reported “task” and “social” as the content of their communication (Table 5), and 40% said that the flow of communication (as presented in Table 6) was multi-directional (vertical and horizontal). The use of channels of communication is predominantly hybrid (57%); 32% reported face-to-face and 11% reported written messages as the main channel of communication in their organizations (Table 7). The style of communication is informal in 45% of the organizations. Another 30% report a combination of formal and informal styles of communication in their workplaces while only 19% of the organizations rely on the strictly formal style of communication (Table 8).

The findings in this study, despite its small sample, align with the theoretical assumptions about the age and size of organization with their management and communication practices. For instance, among the organizations that claimed their content of communication to be task-related, 9 were manufacturing and construction companies with workforces of 100 employees or more. Similarly, within the retail sector, it was noted that all 12 companies used the Human Resources style of management; nearly all used face-to-face, or email and face-to-face as channels of communication.

There is a significant difference in an organization’s size and management style. The larger companies prefer the Classical approach to management. However, the Human Resources style of management is the prevalent style of management in Singapore and most of the busi-

nesses are within the service sector; most of the businesses are small-size operations, and most have been around for 20 years or longer. These observations are indicative of two things: one, working together, respect for others, and family cohesion are important cultural driving forces, and two, these attest to continuous economic stability in Singapore.

As the previous studies mentioned in this work have suggested, the present data also indicates that if a foreign business were to begin operation in Singapore, the service sector is the most popular and rewarding. One should be prepared to embrace the Human Resources style of management, plan with a long-term orientation, and create a culture of respect for the elderly and a mentoring stance for the workers of the younger generation. One should employ informal, transparent, and face-to-face communication inviting ideas and input from all members of the workforce. In other words – be prepared to run the business as a family.

The author realizes that there are thousands of big and small businesses in Singapore and the sample size of the study discourages any broad generalizations. It is, thus, suggested that similar studies with larger samples, and of other traditional and modern cultures are needed to help bridge the gaps in the understanding of similarities and differences in the management styles in organizations in different cultures and the communication therein.

Literature

- Ang, R. P. & Kuo, E.C. (2002/2003). Effects of gender and individualism-collectivism on directness of refusal. *South Pacific Journal of Psychology* 14: 76–80.
- Barney, J. B. (1986). Organizational culture: Can it be a source of sustained competitive advantage? *The Academy of Management Review* 11(3): 656–665.
- Bertalanffy, L. (1968). *General system theory; foundations, development, applications*. New York, G. Braziller.
- Bjerke, B. (1999). *Business leadership and culture: National management styles in the global economy*. Cheltenham, UK, Edward Elgar.
- Blake, R. & Mouton, J. (1964). *The managerial grid: The key to leadership excellence*. Houston: Gulf Publishing Co.
- Braithwaite, J., Westbrook, M. T., & Mallock, N. A. (2007). Pressures on managers by their superiors and peer managers: Australian-Singaporean comparison. *Journal of Managerial Psychology* Vol 22 (3), 227–256.
- Chan, K.B., & Tong, C.K. (2014). Singaporean Chinese doing business in China. In Khan, M.A., & Ebner, N. (eds.). *The Palgrave Handbook of Cross-Cultural Business Negotiation*. Cham: Switzerland: Springer.
- Chen, Wu, Bian (2014). (2014). The moderating effects of active and agreeable conflict management styles on cultural intelligence and cross-cultural adjustment. *International Journal of Cross-Cultural Management* 14(3):270–288.

- Deal, T. E. & Kennedy, A. A. (2000). *Corporate cultures: The rites and rituals of corporate life*. Cambridge, MA: De Capo Press.
- Drucker, P. (1954). *The changing world of the executive*. Boston: Harvard Business Press.
- Drucker, P. (1985). *Innovation and entrepreneurship*. Boston: Elsevier.
- Eisenberg, E., Goodall, H., & Trethewey, A. (2010). *Organizational communication: Balancing creativity and constraint*. Boston: Bedford/St.Martin's.
- Fayol, H. (1984). *General and industrial management*. New York: NY Institute of Electrical and Electronics Engineers.
- Firat, F. A. (2017). Orbits of contemporary globalization. *Markets. Globalization & Development Review*. 2 (3). DOI: 10.23860/MGDR-2017-02-03-03
- Forbes (2018). Forbes Global 2000. Available from https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_companies_in_Singapore Accessed on 3 July 2020.
- Hofstede, G.J. (1980). *Culture's consequences*. London: Sage.
- Hofstede, G.J. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors and organizations across nations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hofstede, G.J. (2005). *Cultures and Organizations: Software for the mind*. New York: McGraw-Hill Professional.
- Hyvärinen, H. (2019). Finnish companies entering Singapore: Analysis of business environment and cultural differences: Case: Exove Design.
- Katz, D. & Kahn, R.L. (1966). *The social psychology of organizations*. New York: Wiley.
- Likert, R. (1961). *New patterns of management*. New York: McGraw Hill.
- Likert, R. (1967). *The human organization; its management and value*. New York: McGraw Hill.
- Mayo, E. (1933). *The human problems of industrial civilization*. New York: Macmillan.
- Mayo, E. (1945). *The social problems of industrial civilization*. Andover, MA: Andover Press.
- McGregor, D. (2005). *The human side of enterprise*. New York: McGraw Hill.
- Miller, K. (2014). *Organizational communication: Approaches and processes*. Boston: Wadsworth.
- Naisbitt, J. (1982). *Megatrends: Ten new directions transforming our lives*. Warner Books. / Warner Communications Company.
- Naisbitt, J. (1994). *Global paradox: The bigger the world economy, the more powerful its smallest players*. William Morrow & Company, Inc.
- Naisbitt, J. (2010). *China's megatrends: The 8 pillars of a new society*. HarperCollins.
- Ng, D., Nguyen, T., Wong, K., & Choy, W. (2015). Instructional leadership practices in Singapore. *School Leadership and Management* 35(4):1–20
- Ouchi, W. (1981). *Theory Z*. New York: Basic Books.
- Peters, T.J. & Waterman, R. H. (1982). *In search of excellence*. New York: Harper and Row.
- Rabl, T., Jayasinghe, M., Gerhart, B., & Kühlmann, T. (2014). A meta-analysis of country differences in the high-performance work system-business performance relationship: The roles of national and country managerial discretion. *Journal of Applied Psychology*, 99 (6), 1011–1041.
- Senge, P. (1990). *The fifth discipline: The art and practice of the learning organization*. New York: Doubleday.
- Shockley-Zalabak, P. (2014). *Fundamentals of organizational communication*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.

- Singelis, T.M., Triandis, H.C., Bhawuk, D.P.S., & Gelfand, M.J. (1995). Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: A theoretical and measurement refinement. *Cross-Cultural Research*, 29(3), 240–275.
- Soh, S. & Leong, T.L. (2002). Validity of vertical and horizontal individualism and collectivism in Singapore: Relationships with values and interests. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 33(3): 3–15.
- Taylor, F.W. (1911). *The principles of scientific management*. New York: Harper Brothers.
- Tichy, N. (1983). *Managing strategic change: Technical, political, and cultural dynamics*. New York: Wiley.
- Triandis, H.C. (1972). *The analysis of subjective culture*. New York, Wiley-Interscience.
- Triandis H. (1988) Collectivism versus individualism: A reconceptualization of a basic concept in cross-cultural social psychology. In: Verma, G. K., & Bagley, C. (eds) *Cross-cultural studies of personality, attitudes and cognition*. London: Palgrave Macmillan, London. 60–95.
- Triandis, H.C. (1993). Collectivism and individualism as cultural syndromes. *Cross-Cultural Research* 27(155–180).
- Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press.
- Trompenaars, A. & Hampden-Turner, C. (1998). *Riding the waves of culture: understanding diversity in global business*, New York: McGraw-Hill Professional.
- Trompenaars, F. & Hampden-Turner, C. (2004). *Managing people across cultures*. Chichester: Capstone Publishing Ltd.
- Trompenaars, F. & Williams, P. (2004). *Business across cultures*. New York: John Wiley & Sons.
- Weber, M. (1947). *The theory of social and economic organization*. London: The Free Press of Glencoe.
- Wheatley, M. (1992). *Leadership and the new science: Learning about organization from an orderly universe*. San Francisco, CA: Berrett-Koehler Publishers.

Praktyki zarządzania i komunikacji w Singapurze: nauki z modelowej ekonomii

Streszczenie

W roku 2020 Singapur z 5,8 mln mieszkańców, szczególną wersją jednopartyjnej demokracji i hołdującym tradycji, choć jednocześnie postępowym społeczeństwem stał się modelową gospodarką dla innych krajów azjatyckich. Od 1819 do 1963 r. obszar Malesji i Singapuru stanowił kolonię brytyjską. W roku 1963, gdy panowanie Brytyjczyków dobiegło końca, Malesja odzyskała niepodległość, a Singapur stał się jej częścią. Taki stan nie trwał jednak długo – w efekcie narastających napięć rasowych pomiędzy Malajami, etnicznymi Chińczykami i innymi grupami w 1965 r. Singapur odciął się od Malesji i utworzył niezależne państwo. Pozostawiając swą kolektywistyczną kulturę, Singapur zyskał przewagę konkurencyjną jako ekskluzywne centrum handlowe w regionie. Przez ostatnie 60 lat singapurscy przedsiębiorcy przesunęli swoje zainteresowanie z wytwarzania komponentów sprzętu elektronicznego, twardych dysków komputerów, niewielkich urządzeń czy odzieży w kierunku usług finansowych, bankowych, ubezpieczeniowych i zarządzania aktywami. Bazujące na wywiadach, obserwacjach i krótkim kwestionariuszu niniejsze stadium przypadku singapurskiego biznesu dostarcza opisu stylów zarządzania i strategii komunikacyjnych 78 menedżerów reprezentujących usługi,

handel detaliczny oraz przemysł. Dane ukazują, że najpowszechniejszym stylem zarządzania jest podejście oparte na zasobach ludzkich. Analiza treści, stylu i przepływu komunikacji świadczy z kolei o tym, że w Singapurze zwyczaje kulturowe, takie jak szacunek dla starszych, wychowywanie i dbanie o młodsze pokolenia, lojalność wobec rodziny i życie zgodnie z tradycjami rodzinnymi są siłami napędowymi przedsiębiorstw. Z analizy jasno wynika, że to dominująca w społeczeństwie kultura kształtuje praktyki i wartości, którym hołduje się w biznesie.

Słowa kluczowe: komunikacja w organizacji, zarządzanie organizacyjne, komunikacja w miejscu pracy, przepływ komunikacji, komunikacja i demokracja

Wykaz recenzentów nr 1(14)/2020–4(17)/2020

Urszula Bejma
Piotr Berdowski
Piotr Biliński
Krzysztof Broński
Agnieszka Całek
Karol Chylak
Małgorzata Duda
Maciej Franz
Jarzy Gapys
Tomasz Głowiński
Waldemar Graczyk
Dariusz Grala
Grzegorz Hryciuk
Agnieszka Janiak-Jasińska
Joanna Jaroszyk
Sławomir Kamosiński
Miroslaw Klusek
Mariusz Krzysztofiński

Jerzy Łazor
Edyta Majcher-Ociesa
Małgorzata Majewska
Adriana Merta-Staszczak
Janusz Mierzwa
Mariusz Nowak
Grzegorz Ostasz
Anna Paterek
Andrzej Pieczewski
Krzysztof Popiński
Jakub Pstrąg
Katarzyna Sierakowska
Marek Sioma
Robert Skobelski
Józef Stala
Magdalena Szpunar
Damian Szymczak
Beata Wojciechowska
Grzegorz Zamoyski